

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΚΑΤΑ ΤΡΙΜΗΝΙΑΝ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΤΟΜΟΣ ΚΓ' ΑΡ. 1 (ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΜΑΡΤΙΟΣ 1981)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, 'Ωφέλησεν ἢ ἐβλάπεν ἡ καθαρεύουσα;..... σσ. 5-18
- VINCENZO ROTOLO, Ρίτσος, 'Ελλάτης, Βρετανός: Τρεῖς διαφορετικὲς ἀντιλήψεις γὰρ τὴ λειτουργία τῆς ποίησης..... σσ. 19-40
- ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, 'Ἡ ἱατρικὴ στὴ μινωικὴ Κρήτη..... σσ. 41-56
- ΜΙΧΑΗΛ Β. ΚΑΤΣΑΝΗΣ, 'Ἡ ἀεροπορικὴ ἰδέα στὰ κλασσικὰ καὶ βοζαντινὰ κείμενα..... σσ. 57-68
- ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΥΜΑΚΗΣ, Φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη..... σσ. 69-74
- ΣΠΥΡΙΔΩΝ Γ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, 'Ἄδοξον τέλος Τριφυλίαν ὀπλαρχηγῶν Μέλμου, Ντούφα, Παπαναστάση (1821)..... σσ. 75-87
- ΜΙΧΑΗΛ ΠΕΡΑΝΘΗΣ, 'Ἡ ποίηση σὲ ἀρχαῖουσα γλῶσσα ὕστερα ἀπὸ τὴν 'Ἀλωση,..... σσ. 88-96
- ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΜΕΛΑΝΤΗΣ, Τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας καὶ τὸ ἐγκλημα, σσ. 97-120
- ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΛΑΖΟΓΕΩΡΓΙΟΣ-ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ, 'Εναλλασσόμενες τύχες τῶν καταλοίπων φιλέλληνας γερμανοφώνου φιλόλογου (ιδιωτικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ), σσ. 121-135
- ΝΙΚΟΛΑΟΣ Δ. ΤΖΟΥΓΑΝΑΤΟΣ, 'Ἡ ναυμαχία τῆς Ναυπέκτου καὶ ἡ συμμετοχὴ τῶν 'Ἐκτανησίων..... σσ. 136-154

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΚΑΤΑ ΤΡΙΜΗΝΙΑΝ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

Ίδιοκτήτης: ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ»

Γραφεία: Πλατεία Ἁγ. Γεωργίου Καρότσι 8—Ἀθήναι (Τ.Τ. 124)

Ἐπιτροπὴ Συντάξεως

ΓΕΡ. ΙΩ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ : Πρόεδρος Φιλολογικῶν Συλλόγων «Παρνασσός»

ΔΗΜ. ΙΩ. ΠΑΛΛΑΣ : Ἀντιπρόεδρος Φ.Σ. «Π.»

Θ. Γ. ΚΟΥΓΙΟΥΜΤΖΕΛΗΣ : Ἀντιπρόεδρος Φ.Σ. «Π.»

Γ. Κ. ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ : Γενικὸς Γραμματεὺς Φ.Σ. «Π.»

Ἡ Ἐπιτροπὴ Συντάξεως εἶναι κατὰ Νόμον ὑπεύθυνος διὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Περι-
δικοῦ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ.

Προστάμενος τυπογράφος: ΕΥΑΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ

Ὁδὸς Φωτομάρα 54, Ἀθήναι

Τιμὴ τῶν τεύχων Δρχ. 120

(Α.Ν. 1092/1938, ἔρθρον 6, § 1)

ΕΤΗΣΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗ (συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ταχυδρομικῶν):

Ἐσωτερικὸν Δρχ. 500. Ἐξωτερικὸν Δολλ. 25.

Διὰ Συλλόγους, Σχολεῖα Δρχ. 400.

Διὰ Τραπεζῶν, Ἐπιχειρήσεων, Ὄργανισμῶν, Ἀνωνύμων Ἐταιρειῶν,
Δῆμων καὶ Κοινοτήτων Δρχ. 1000.

(Συνέχεια περιεχομένων)

ΧΡΟΝΙΚΑ

Ψηφίσματα	σε. 155-156
Διακήρυξις ἀληθειῶν διὰ τὸ Κυπριακὸν σήμερον	σε. 156-158
Δραστηριότητες τοῦ Προέδρου τοῦ «Παρνασσός»	σε. 158-160

Ἐμβάσματα ἀποστέλλονται ἐκ ὀνόματι τοῦ Φιλολογικῶν Συλλόγων «Παρνασσός».
Χειρόγραφα δημοσιεύμενα ἢ μὴ δὲν ἐπιστρέφονται.

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΤΟΜΟΣ ΚΓ' — 1981

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΚΑΤΑ ΤΡΙΜΗΡΙΑΝ «ΚΑΙΔΟΜΕΝΟΝ»

Ίδιοκτήτης: ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ»

Γραφεία: Πλατεία Ἁγ. Γεωργίου Καρύτση 8—Ἀθήναι (Τ.Τ. 124)

Ἐπιτροπή Συντάξεως

ΓΕΡ. ΙΩ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ : Πρόεδρος Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός»

ΔΗΜ. ΙΩ. ΠΑΛΛΑΣ : Ἀντιπρόεδρος Φ.Σ. «Π.»

Θ. Γ. ΚΟΥΓΙΟΥΜΤΖΕΛΗΣ : Ἀντιπρόεδρος Φ.Σ. «Π.»

Γ. Κ. ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ: Γενικός Γραμματεὺς Φ.Σ. «Π.»

Ἡ Ἐπιτροπή Συντάξεως εἶναι κατὰ Νόμον ὑπεύθυνος διὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Περι-
δικοῦ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ.

Προϊστάμενος τυπογραφείου: ΕΥΑΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ

Ὁδὸς Φωτομάρα 54, Ἀθήναι

Τιμὴ τεύχους Δρχ. 120

(Α.Ν. 1092/1938, ἀρθρον 6, § 1)

ΕΤΗΣΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗ (συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ταχυδρομικῶν):

Ἐσωτερικοῦ Δρχ. 500. Ἐξωτερικοῦ Δολλ. 25.

Διὰ Συλλόγους, Σχολεῖα Δρχ. 400.

Διὰ Τραπεζας, Ἐπιχειρήσεις, Ὄργανισμούς, Ἀνωνύμους Ἐταιρείας,
Δήμους καὶ Κοινότητες Δρχ. 1000.

Ἐμβύσματα ἀποστέλλονται ἐπ' ὄνοματι τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός».

Χειρόγραφα δημοσιεύμενα ἢ μὴ δὲν ἐπιστρέφονται.

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΚΑΤΑ ΤΡΙΜΗΝΙΑΝ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΕΥΤΕΡΑ
ΤΟΜΟΣ ΚΓ'

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΥ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗ
1981

ΕΦΟΡΕΙΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ «ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ»

(διά την τριετίαν 1980 - 1983)

Πρόεδρος	ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΙΩ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ
Α' Αντιπρόεδρος	ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΕΜΜ. ΤΡΙΠΟΔΑΚΗΣ
Β' »	ΘΕΟΔΩΡΟΣ Γ. ΚΟΥΓΙΟΥΜΤΖΕΛΗΣ
Γ' »	ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΙΩ. ΠΑΛΛΑΣ
Γεν. Γραμματεὺς	ΓΕΩΡΓΙΟΣ Κ. ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΣ
Ειδ. Γραμματεὺς	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΗΜ. ΚΑΡΑΓΚΟΥΝΗΣ
»	ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΘΕΟΔ. ΣΟΥΛΟΓΙΑΝΝΗΣ
Ταμίας	ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΤΡ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ
Κοσμήτωρ	ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Κ. ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ
*Εφορος Σχολῶν	ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Δ. ΧΑΤΖΗΜΜΑΝΟΥΗΛ
*Εφορος Βιβλιοθήκης .	ΜΙΧΑΗΛ ΑΙΜ. ΠΟΛΙΤΗΣ
*Εφορος Καταστήματος	ΜΕΛΕΤΙΟΣ ΑΛΕΞ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΚΗΣ
Σύμβουλος	ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΑΡΙΣΤ. ΔΙΑΠΟΥΛΗΣ
»	ΙΩΑΝΝΗΣ Κ. ΦΡΟΝΙΜΟΠΟΥΛΟΣ
»	ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Η. ΜΠΑΛΑΣ
»	ΧΑΡΑΛ. ΙΩ. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΣ-ΒΟΖΙΚΗΣ

ΚΟΣΜΗΤΕΙΑ ΣΧΟΛΩΝ

Κοσμήτωρ-Γραμματεὺς: ΙΩΑΝΝ. ΣΤΡΟΓΓΥΛΗΣ

Κοσμήτορες: ΜΙΧΑΗΛ ΒΛΑΒΙΑΝΟΣ — ΑΝΤ. ΓΚΑΛΙΝΑΣ — ΠΑΝΑΓΗΣ ΖΟΥΒΑΣ — ΑΝΤ. ΚΑΝΑΚΑΡΗΣ — ΚΩΝ. ΚΥΡΙΜΗΣ — ΑΝΔΡ. ΛΑΣΚΑΡΑΤΟΣ — ΚΩΝ. ΔΙΝΑΚΗΣ — ΝΙΚΟΛ. ΛΕΛΛΟΣ - ΝΙΚ. ΜΑΡΚΕΤΟΣ — ΑΝΤ. ΠΑΓΚΑΛΟΣ — ΣΠΥΡ. ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΥ — ΧΑΡ. ΠΕΡΟΓΙΑΝΝΑΚΗΣ — ΝΙΚ. ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ (ΝΙΚΟΛΑΣ) — ΚΩΝ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ — ΛΟΥΚΑΣ ΤΣΙΤΣΙΠΗΣ — ΚΩΝ. ΦΑΣΣΟΣ

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΤΟΜΟΣ ΚΓ'

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΜΑΡΤΙΟΣ 1981

ΑΡΙΘ. 1

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ

Όμοτ. Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΩΦΕΛΗΣΕΝ Ἡ ΕΒΛΑΨΕΝ Ἡ ΚΑΘΑΡΕΥΟΥΣΑ;

Α

Τὸ γλωσσικὸν ζήτημα ἀρχικῶς ὑπῆρξεν ἂν γράφοντες θὰ σκοπεύωμεν εἰς τὴν ἐπάνοδον εἰς τὴν ἀρχαίαν ἀττικὴν διάλεκτον, τὴν ὁποίαν καὶ θ' ἀναστήσωμεν, ἢ θὰ γράφωμεν τὴν «κοινῶς ὀμιλουμένην», ἢ ὁποία πρὸ τοῦ 1830 οὐδέποτε ὑπῆρξεν ἐνιαία. Μέσθην ὁδὸν ἔταμον ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι ἐζήτησαν νὰ καθάρσωμεν τὴν γλῶσσαν ἀπὸ τὰ ξένα τῆς στοιχείᾳ, ὀφειλόμενα εἰς τὴν φθορὰν τοῦ χρόνου καὶ τὴν ἐπίδρασιν κατακτητῶν ἢ ἐποίκων Σλάβων, Ἀλβανῶν, Φράγκων καὶ Τούρκων ἰδίᾳ, ἀντικαθιστῶντες αὐτὰ διὰ παραδοσιακῶν λογιωτέρων. Οἱ ἐξτρεμισταὶ τῆς καθαρουούσης ἀπέβλεπον εἰς τὸν ἐξαρχαϊσμόν ἢ τὸν ἀττικισμόν. Οἱ ἐξτρεμισταὶ τῶν δημοτικιστῶν ἐφώναζον ὅτι πρέπει νὰ γράφωμεν τὴν «γλῶσσα τῆς μάννας μας». Δεδομένου δ' ὅτι τὸ ζήτημα συνεδυσάσθη πρὸς τὰς ἐπιχειρουμένας ἐκάστοτε ἐκπαιδευτικὰς μεταρρυθμίσεις καὶ πρὸς τὰς ἐπιδιώξεις τῶν ὀπαδῶν ἐκατέρας τῶν παρατάξεων νὰ καταλάβουν οὐ μόνον καιρίας θέσεις εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος ὡς γλωσσαμύνητορες ἢ ὡς πρωτοπαλλήκαρα τοῦ δημοτικισμοῦ, ἀλλὰ καὶ σὺν αὐταῖς κερδοφόρους ἔδρας ἢ προχώματα τῆς κρατικῆς λειτουργίας, σπανίως τὸ θέμα ἀντεμετωπίσθη ὡς ἐπιστημονικόν, συχνάκις δὲ ὡς πολιτικόν, τὸ ὁποῖον μάλιστα «ἐσῆκωνε» — κατὰ τὸ δὴ λεγόμενον — πολλὴν δημαγωγίαν. Καὶ μετὰ πόλλας διακυμάνσεις ἐλύθη(;) ἐπὶ τέλους ὡς πολιτικὸν διὰ πολιτικῶν ἀποφάσεων, αἱ ὁποῖαι ἐπέβαλλον τὴν «νεοελληνικὴν γλῶσσαν» (ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνεται ὁ καθείς ἀπὸ τὰ κρατικὰ ὄργανα, τοὺς δημοσιογράφους, λογοτέχνας, ἐκπαιδευτικούς, συγγραφεῖς καὶ ὑπαλλήλους) εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν καὶ ἐν γένει τὴν δημοσίαν ζωὴν. Ἡ κρατικὴ πρωτοβουλία, ληφθεῖσα χωρὶς μελέτην, πρόγραμμα καὶ σχέδιον ἀντιμετωπίσεως τῶν φυσικῶν ἐπακολούθων, ἐπέφερον ἀπερίγραπτον σύγχυσιν, τραγελάφους καὶ ἀδιέξοδον. Ἰκανοποίησεν ὅμως πρωτίστως ἐκεῖνους, οἱ ὁποῖοι ἀποβλέπουν εἰς περαιτέρω ἐξελίξεις εἴτε διὰ τῆς καταργήσεως τῶν τόνων καὶ αὐτῆς τῆς ἱστο-

ρικής ὀρθογραφίας εἶτε διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ λατινικοῦ ἀλφαβήτου.

Τὸ ἔδαφος ἦτο προητοιμασμένον ἐπὶ ἓνα περίπου αἰῶνα διὰ καταγιγνόμενων κατὰ τῆς ἰσχυροῦσης τότε, καὶ τότε κυμαινομένης λόγῳ τῶν τάσεων τοῦ ἐξαρχαϊσμοῦ, καθαρευούσης καὶ τῶν ὑπερβολῶν, εἰς τὰς ὁποίας εἶχε προχωρήσει ἡ ὑπόθεσις. Πρωτίστη δ' ὑπερβολὴ ἦτο ἡ ἀτυχεστάτη ὑπόθεσις νὰ γραφῆ ἡ νεοελληνικὴ μας λογοτεχνία εἰς ἄπταιστον καθαρευούσαν φθάνουσα συχνὰ μέχρι καὶ τοῦ γελοίου. Διότι σαφῶς ἦσαν διαχωρισμένα τὰ ὄρια τῆς λογοτεχνικῆς καὶ τῆς δημοσίας χρήσεως γλώσσης καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ἀρχαιότητα οὐδέποτε εἶχεν ὀμιληθῆ, ὡς ἐγράφη, ἡ γλῶσσα τῶν ἐπῶν ἢ τῶν χορικῶν. Ταῦτα συνέβησαν κυρίως ἐπειδὴ ἠγνοεῖτο ἡ μεγάλη παράδοσις τῆς καθαρευούσης στηριζομένη εἰς τοὺς ἀπλοῦς τύπους τῆς μεταφράσεως καὶ τῶν ἑλληνιστὶ γραφέντων κειμένων τῶν Ἑβδομήκοντα, τῆς Καινῆς Διαθήκης, μεγάλου μέρους τῆς βυζαντινῆς ποιήσεως καὶ ἐκκλησιαστικῆς μας φιλολογίας (συναξαρίων καὶ ὕμνογραφίας) καὶ ἐν συνεχείᾳ τῆς ἀκριτικῆς καὶ τῆς δημώδους ποιήσεως.

Τὸ πρόβλημα τοῦ ἀττικισμοῦ ἦτο δισχιλιετές, ἀλλὰ καὶ ἡ διπλὴ παράδοσις ἦτο ὑπερδισχιλιετής. Καὶ τοῦτο ἠγνόησαν καὶ θέλουν οἱ πολλοὶ φανατιζόμενοι ν' ἀγνοοῦν. Ἐπὶ πλεόν ἡ νεοελληνικὴ λογοτεχνία θὰ ἦτο γλωσσικῶς ἀνύπαρκτος, ἂν οἱ συγγραφεῖς δὲν εἶχον παιδευθῆ εἰς τὴν ἀρχαίαν. Ἐπομένως ἡ γλωσσικὴ καινοτομία, συνδυασθεῖσα μὲ τὴν κατάργησιν τῆς διδασκαλίας τῶν ἀρχαίων εἰς τὴν παιδείαν ἢ τὸν περιορισμὸν τῆς διδασκαλίας εἰς ἐλαχίστας τάξεις καὶ ὥρας μόνον κλασσικῶν σχολείων, ἀπέβη ταχύτατα ἀνεπανόρθωτον πλῆγμα κατ' αὐτῆς τῆς ὑποδομῆς τῆς καλουμένης δημοτικῆς ἢ «νεοελληνικῆς» γλώσσης. Ἄλλ' ἤρκει εἰς τὴν πολιτείαν ὅτι ἔθ α ψ ε ν, ὡς ἐνόμιζε, τὴν καθαρευούσαν. Τὴν ἔθαψε πράγματι; Εἶναι δυνατόν νὰ τὴν θάψῃ; Καὶ εἶχε κάμει τόσον κακόν, εἶχεν ἐπιφέρει τοσαύτην βλάβην ἢ «ἀείμνηστος», ὥστε ἔπρεπε νὰ θανατωθῆ; Εἰς ἓνα τόπον ἀγνώμονα πρὸς τοὺς πολιτικούς του ἀνδρας ἀπὸ τοῦ Θεμιστοκλέους μέχρι τοῦ Καποδιστρίου, τὸ ἐρώτημα φαίνεται ἀφελές, ἀλλὰ θὰ ἐξετάσωμεν ἐν ψυχρῷ τὸ ζήτημα προβαίνοντες εἰς τὴν ἐξέτασιν ἐνίων ἀπόψεων του καὶ τῶν ἐπ' αὐτοῦ διαπιστώσεών μας.

I. Τὸ αἶτημα τῶν λεγομένων δημοτικιστῶν ἦτο νὰ καθιερωθῆ ἡ «γλῶσσα τῆς μάνας μας», δηλαδὴ ἡ λαλουμένη, καὶ νὰ ἐγκαταλειφθῆ ἡ παράδοσις τῆς καθαρευούσης, τῆς «καταρρευούσης», ὅπως τὴν ἔλεγον οἱ φανατικοί. Ἐξ ἀρχῆς πρέπει νὰ δηλωθῆ ὅτι ἡμεθα ἀνέκαθεν ὑπὲρ τῆς διπλῆς παραδόσεως, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἀδήριτον πραγματικότητα, καὶ δὴ καὶ ἐμελετήσαμεν τὴν δημώδη γλῶσσαν καὶ λογοτεχνίαν καὶ ὅτι δὲν ἐγκρίνομεν ἀλλ' ἀποδοκιμάζομεν τὰς ὕβρεις κατὰ τῶν λαϊκῶν γλωσσικῶν ιδιωμάτων, ὅτι τάχα ἡ δημώδης εἶναι βάρβαρος, χωρὶς γραμματικὴν, μίγμα τουρκαλβανικῶν, σλαβικῶν καὶ ἄλλων λέξεων καὶ τὰ παρόμοια. Ὑπενθυμίζομεν

μόνον μερικὰς ἐπιστημονικὰς ἀληθείας. Τὴν δημώδη γλῶσσαν ἐμελέτησαν οἱ Ἑλληνες ἐπιστήμονες, ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ Κοραῆ, κατὰ τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνας καί, ἂν ὑπάρχη γλωσσικὴ ἐπιστήμη εἰς τὴν Ἑλλάδα, τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸν Γ. Χατζιδάκιν καὶ τοὺς μαθητὰς του, ὡς ἡμεῖς. Καὶ ὁ Κοραῆς καὶ ὁ Χατζιδάκις καὶ ὁ λαογράφος Ν. Πολίτης ἦσαν καθαρεῦοντες, δηλαδὴ ὑπὲρ τῆς λογίας νεοελληνικῆς καθариζομένης ἀπὸ τὰ ξένα στοιχεῖα καὶ ἐμπλουτιζομένης ἀπὸ τὰ τε παραδοσιακὰ καὶ τὰ κατ' ἀναλογίαν αὐτῶν νεόπλαστα.

II. Ἡ παλαιὰ θεωρία, ὅτι νεκραὶ, μὴ ὀμιλούμεναι, γλῶσσαι δὲν ἀνίστανται, κατέπεσεν, ὅταν τὸ κράτος τοῦ Ἰσραὴλ ἀνέστησε τὴν νεκρὰν ἑβραϊκὴν γλῶσσαν καὶ αὕτη ἐπανωμιλήθη ὑπὸ ἑκατομμυρίων Ἰσραηλινῶν, συγχρονισθεῖσα διὰ τῶν ἀναγκαίων ὄρων. Ἡ σήμερον ὀμιλουμένη δὲν εἶναι ἢ «γλῶσσα τῆς μάννας μας» — ὡς μετεποίησαν ἐπὶ τὸ ἐμφατικώτερον τὴν μητρικὴν γλῶσσαν τὴν ἀπὸ τῆς τροφοῦ μετὰ τὸ μητρικὸν γάλα παραλαμβάνομένην — ἀλλὰ κρᾶμα τῶν νοτίων ἑλληνικῶν ἰδιωμάτων, τὰ ὅποια κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰ βόρεια ἰδιώματα εἶναι συντηρητικώτερα, καὶ χιλιάδων νέων λέξεων, αἱ ὅποια ἐπλάσθησαν ἀπὸ τοὺς λογίους ἢ τοὺς ἐφημεριδογράφους ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρελθόντος αἰῶνος καὶ εἰς τὰς ὁποίας προσετέθησαν πολλαὶ ἑκατοντάδες λέξεων καὶ τύπων τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἀναστηθεῖσαι ἐκ νεκρῶν.

III. Ἡ διδασκαλία καὶ δὴ ἡ ἐκμάθησις τῆς νεοελληνικῆς μόνον διὰ λογοτεχνικῶν κειμένων ἢ μεταφράσεων ἐκ τῶν ἀρχαίων ποιητῶν καὶ πεζογράφων (τοῦ Ὀμήρου, τοῦ Ἡροδότου ἢ τοῦ Θουκυδίδου) εἶναι πάντοτε ἀτελής καὶ ἀνεπαρκὴς ἐξ ἐπόψεως μαθήσεως τοῦ γλωσσικοῦ ὄργάνου. Οἱ λογοτέχναι καὶ οἱ μεταφρασταὶ τῶν πλάττουν καὶ χρησιμοποιοῦν λέξεις αἱ ὅποια ὠραῖζον καὶ πυργῶνον τὸν λόγον, ἀλλ' αἱ τεχνολογικαὶ καὶ ἄλλαι ἀνακαλύψεις καὶ πρόοδοι ἐδημιούργησαν εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν, τὰς τέχνας, τὰς ἐπιστήμας χιλιάδας ὄρων, τῶν ὁποίων ἦτο ἄγνωστον τὸ ἀντικείμενον εἰς τὸν λαόν, οὐ μόνον κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρελθόντος καὶ αὐτοῦ τοῦ παρόντος αἰῶνος. Ὁ συνταξιούχος ὁ εἰσπράττων τὴν σύνταξιν τοῦ δι' ἐπιταγῆς καὶ προβαίνων εἰς μίαν τραπεζικὴν κατάθεσιν, ὁ πελάτης ὁ ἐκδίδων ἐκδρομικόν, ἀεροπορικόν ἢ σιδηροδρομικόν εἰσιτήριον, ὁ ἐπιβάτης ὁ ἀνερχόμενος ἐπὶ τοῦ λεωφορείου ἀπὸ τὸ τέρμα τῆς διαδρομῆς του, ὁ φίλαθλος ὁ παρακολουθῶν ποδοσφαιρικὸν ἀγῶνα, ὁ ἐκδότης ἐφημερίδος ἢ περιοδικοῦ ὁ ἔχων ἰδιόκτητον τυπογραφεῖον μετὰ λινοτυπικὴν μηχανήν, ὁ ἰατρός ὁ προτείνων ἀκτινοθεραπείαν, ἐνέσεις ἢ ἀντιβιοτικά φάρμακα, ὁ ἔμπορος ὁ ὑπογράφων συναλλαγματικὰς καὶ ἐπὶ προθεσμίᾳ προεξοφλούμενα γραμμάτια καὶ πωλῶν τοῖς μετρητοῖς, διὰ δόσεων ἢ ἐπὶ πιστώσει, ὁ γράφων ἢ ὀμιλῶν περὶ πολιτισμοῦ καὶ πολιτιστικῶν ἐκδηλώσεων εἰς διαλέξεις σωματείων ἢ εἰς ἐκπομ-

πάς ραδιοφώνου και τηλεοράσεως, ὅλοι ἀγνοοῦν ἴσως ὅτι δὲν θὰ ἐγίνοντο καταληπτοὶ ἀπὸ ὧς ἐκ θαύματος ἀνιστάμενον ἀρχαίων, ὧς ἐπαγγελλόμενοι ἢ ὀνομάζοντες ἄγνωστα εἰς αὐτὸν πράγματα, ἀλλὰ — φοβούμεθα — οὐδὲ ἀπὸ ἀνθρώπου τοῦ 1821 ἢ τοῦ 1900. Ὅταν δ' ὁ λαὸς λέγῃ: ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἐν τῷ μεταξύ, ἐν τάξει, δόξα σοι ὁ Θεός, ἄρον ἄρον, εἰς πολλὰ ἔτη (σπολλάτη), λόγου χάριν, ἐξ ἀνάγκης καὶ νόμου, τὰ καλὰ καὶ συμφέροντα, δὲν χρησιμοποιοεῖ δημῳδεῖς ἀλλὰ λογίας ἐκφράσεις ἀδιαφορῶν ἂν μεταχειρίζεται καὶ τὴν νεκρωθεῖσαν δοτικὴν.

Ἐπιβεβαιωμένη, εἴτε ἀρχαία εἴτε λαλουμένη, δὲν ἐπὶ ἄνευ τῆς καθαρευούσης διὰ τὴν ἐκφράση τὴν σύγχρονον ζωὴν, παράδειγμα ἔστω τὸ τοῦ Βατικανοῦ τοῦ χρησιμοποιουμένου ὡς ἐπίσημον καὶ ὡς γλώσσαν διδασκαλίας τὴν λατινικὴν. Ἐπειδὴ οὔτε ἡ τοῦ Κικέρωνος οὔτε ἡ μεσαιωνικὴ λατινικὴ ἐπὶ τὴν σύγχρονον ἐκφρασην, συνετάγη εἰδικῶν λεξικῶν λατινικῶν νεολογισμῶν, διὰ τῶν ὁποίων ἐδηλώθησαν αἱ ἄγνωστοι εἰς τὸν Κικέρωνα ἢ τὸν Πετράρχην ἔννοιαι, ἀφοῦ τὸ κράτος τοῦ Βατικανοῦ ἔχει σήμερον ἑφημερίδας, τυπογραφεῖα, σιδηρόδρομον, τηλεοπτικὰ μέσα, τραπέζας καὶ ἄλλα. Σημειοῦμεν ἐδῶ ὅτι τὰ ἐνεήκοντα τοῖς ἑκατὸν τοῦ λεξιλογίου τῆς Καινῆς Διαθήκης ἔφθασαν μέχρι ἡμῶν διὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς γλώσσης καὶ τῆς καθαρευούσης. Πολλοὶ χιλιάδες εἶναι αἱ νέαι λέξεις αἱ σχηματισθεῖσαι εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ περιληφθεῖσαι εἰς τὰ σχετικὰ λεξικά ἢ αἱ μεταβαλοῦσαι τὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν εἶχον εἰς τὰ κλασσικὰ κείμενα (βωμός, χορός, τράπεζα τῆς ἐκκλησίας π.χ.), περὶ δὲ τὰς ἑβδομήκοντα χιλιάδας νεοπλαστοῦς λέξεις σχηματισθείσας πρὸ τοῦ 1900 συνεκέντρωσεν ὁ Στέφανος Κουμανοῦδης, πολλοὶ τῶν ὁποίων εὐρίσκονται εἰς τὸ στόμα ὄλων. Πολλοὶ ἑκατοντάδες ἀρχαίων ἑλληνικῶν λέξεων εἰσήλθον εἰς τὰς ξένας γλώσσας, λατινογενεῖς καὶ μὴ, καὶ ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς τεχνολογικοί, ἰατρικοί, φιλοσοφικοί καὶ ἄλλοι ὅροι. Ἐκεῖθεν τινὲς ἐπανήλθον εἰς τὴν νεοελληνικὴν καὶ ἐπολιτογραφήθησαν ἐκ νέου (π.χ. τὸ θερμός, τὸ σκαμπό=ὁ σκίμπος).

IV. Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἦτο βεβαίως πάντοτε καὶ παραμένει συντηρητικὴ, ὥστε βασικαὶ ἔννοιαι ὡς ὁ Θεός, ὁ χρόνος, ἡ ὥρα, ἡ φύσις, ὁ ἀνθρώπος, τὸ δένδρον, τὸ ζῷον, τὸ γάλα, ὁ ἄρτος νὰ μείνουν ἀναλλοίωτοι ἀπὸ τῶν ὀμηρικῶν χρόνων ἢ ἐπὶ μέχρι σήμερον. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ἦτο καὶ ἀνεξέλικτος καὶ ὅτι τὴν αὐτὴν μορφήν εἶχεν ἡ ἐπικὴ ὀμηρικὴ, ἡ λυρική, ἡ ἱστοριογραφική, ἢ τῶν ρητόρων γλῶσσα ἢ ὅτι πᾶν ὅ τι εὐρίσκουμεν εἰς τοὺς ἀρχαίους ποιητὰς καὶ πεζογράφους τῶν κλασσικῶν χρόνων προήρχετο ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ λαοῦ. Μάρτυρες εἰς τοῦτο ἔστωσαν διὰ τὴν ἄττικὴν διάλεκτον ἡ γλῶσσα τῶν κωμῳδιῶν τοῦ Ἀριστοφάνους, διὰ δὲ τὴν βυζαντινὴν γλῶσσαν ἡ τοῦ Εὐσταθίου καὶ τοῦ Πτωχοπροδρόμου.

V. Ὁ ἄττικισμὸς εἶναι ἱστορικὸν φαινόμενον ἔχον τὴν δικαιολογίαν

του, ἡ δὲ ἀπλούστευσις τῆς ἀττικῆς εἰς τὴν Κοινὴν τῆς Παλαιᾶς καὶ ἐν συνεχείᾳ τῆς Καινῆς Διαθήκης δὲν ἐγένεν ἀπλῶς καὶ μόνον διὰ τὰ ἐξυπηρετηθῆ ὁ λαός. Τὸ ὅτι ὁ ἀττικισμὸς ἐπέζησε καὶ ἀνεθερμάνθη κατὰ τοὺς χρόνους τῆς πρώτης, δευτέρας καὶ τρίτης Ἀναγεννήσεως, ἔχει τὴν ἱστορικὴν του δικαιολογίαν. Ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, ὁ Δημήτριος Κυδώνης, ὁ Πλήθων, ὁ Βησσαρίων ὡς φιλόσοφοι δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ ἐκφραστοῦν διὰ τοῦ λαϊκοῦ ἰδιώματος, τὸ ὁποῖον ἦτο ἀνεπαρκές διὰ τὴν μελέτην τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν διαφορῶν του πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη. Ἄλλως τε καὶ ὁ Πετράρχης μόνον εἰς τὴν ποιήσιν ἐχρησιμοποίησε τὸ τοσκανικὸν ἰδίωμα, ἐνῶ ἠκολούθησε τὸν Δάντην γράψας τὰ πεζὰ του εἰς τὴν λατινικὴν. Ἡ γλῶσσα τοῦ Πτωχοπροδρόμου, πέρα τῆς καθημερινῆς οἰκιακῆς τῆς χρήσεως, δὲν ἠδύνατο νὰ τοῖς χρησιμεύσῃ πρὸς ἐκφρασιν. Καὶ ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος, κακῶς διχαζόμενος, εἰς δὲ πράγματι, ἔγραψεν εἰς λογίαν ἢ ἀρχαϊκὴν γλῶσσαν τὰ ἐπιγράμματα καὶ τὰ πεζὰ του (φιλολογικὰς καὶ θεολογικὰς πραγματείας).

VI. Ἡ ὑποδούλωσις τοῦ εὐρυτάτου ἑλληνικοῦ χώρου εἰς Φράγκους, Ἐνετοὺς εἰδικώτερον, καὶ εἰς Τούρκους παρεισήγαγεν εἰς τὴν καθημερινὴν ζωὴν καὶ ὀρολογίαν ξένα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἐνόθευσαν λεξιλογικῶς καὶ συντακτικῶς τὴν ὀμιλουμένην λαϊκὴν γλῶσσαν καὶ εἰσήλθον δημοσίως πλέον χρησιμοποιούμενα εἰς ἔγγραφα καὶ συμβόλαια. Καὶ προσεπάθησαν μὲν ἱεροκήρυκες καὶ ποιηταί, ὡς ὁ τοῦ Ἐρωτοκρίτου παλαιότερον, ὁ Δ. Σολωμὸς μετὰ ταῦτα, νὰ καθάρουν τὴν γλῶσσαν, ἀλλ' οὐδ' αὐτοὶ ἀπέστησαν τῆς λογίας ἐπιδράσεως, ἢ καὶ ἀντεμετώπισαν τὰς νέας ἀνάγκας τοῦ συγχρόνου λεξιλογίου, ὡς ἐκ τῆς φύσεως τῶν ἐκφραστικῶν τῶν ἀναγκῶν. Ὁ Σολωμὸς, δείγματος χάριν, ἀνέστησε τὸ ἐπίθετον αὐτοκίνητος — αὐτοκίνητες οἱ θύρες, ποτὲ πόρτες — ἀλλὰ δὲν ἠδύνατο νὰ μαντεύσῃ τὸ αὐτοκίνητον (ὄχημα) τῶν ἡμερῶν μας. Οἱ δὲ δημωδέστεροι ἐκκλησιαστικοὶ ρήτορες μετὰ τὴν Ἄλωσιν — ἐννοοῦμεν τοὺς Ὀρθοδόξους, οὐχὶ τοὺς μισσιοναρίους καὶ οὐνίτας τοὺς παραφράζοντας ξενόγλωσσα κείμενα — ἐχρησιμοποίησαν εὐρύτατα λόγιον ὕλικόν διὰ νὰ καθάρουν τὴν γλῶσσαν. Οἱ παλαιοὶ συνῆπτον «κοντράτο» εἰς τὸν «νοτάριον», καθώριζον οἱ ἴδιοι τοὺς «σεφῆδες» (συνορευόντας) εἰς τὰ κτήματά των καὶ ὑπέγραφον «καμπιάλε» (συναλλαγματοκήνη). Τὰ «χοτζέτια» καὶ τὰ «τεσταμέντα» καὶ ἄλλα ἐπέισακτα ἐγνώριζεν ὁ λαός πρὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Ἡ σημερινὴ ὀρολογία τῶν δικαιοπραξιῶν τοῦ ἦτο ἄγνωστος.

VII. Ὅταν ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῖς κατ' ἐξοχὴν ἠθέλησε νὰ μορφώσῃ τὸ ἔθνος, διὰ νὰ ἐτοιμασθῆ τοῦτο πρὸς ἐθνεγερσίαν, ἔπρεπεν ἀφ' ἐνός νὰ τονώσῃ τὴν ἔθνικὴν συνείδησιν διὰ τῆς μελέτης τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ δώσῃ καθαρὸν γλωσσικὸν ὄργανον μὴ ἀπέχον τῆς τε παραδόσεως καὶ τῆς κοινῆς αἰσθήσεως. Ἐβασίσθη εἰς τὴν

ἀπλουστευμένην ἐκκλησιαστικὴν γλῶσσαν τὴν πρὸ πολλοῦ διαμορφωθεῖσαν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπομένως ἡ καθαρῆουσα ἦτο ἀνάγκη καὶ δὲν ἐδημιουργήθη, ὡς ψευδῶς ἰσχυρίζονται τινες, οὔτε ὑπὸ Κοραῆ οὔτε ὑπὸ τῶν μετὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν λογίων. Ὁ Κοραῆς εὔρε τὸν ἀρχαϊσμόν τῶν ἀττικιζόντων διδασκάλων καὶ ἡ διαμόρφωσις τῆς καθαρῆουσης, πέρα τοῦ ὅτι ἦτο ἀναγκαία, ἀπεδοκίμαζεν ἐμπράκτως τὴν οὐτοπίαν τῆς ἀναστάσεως τῆς ψευδοαττικῆς διαλέκτου τοῦ λογιωτατισμοῦ. Τὸ ὅτι ἡ καθαρῆουσα προϋπῆρξε τῆς συστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, βλέπει τις ἀναγινώσκων τὰς προκηρύξεις, τὰ συντάγματα καὶ χιλιάδας ἐγγράφων τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ὡς καὶ τὸ πλεῖστον τῶν ἀπομνημονευμάτων τῶν πρωταγωνιστῶν αὐτῆς. Ἡ καθαρῆουσα ἐν συνεχείᾳ ἐπλουτίσθη, διεμορφώθη, εἰς τινὰς περιπτώσεις κακῶς ἐξηρηχάισθη, ἀλλ' ὠμίληθη καὶ ἐλαλήθη καὶ ὑπῆρέτησεν ἐπὶ μακρὸν τὰς ἀνάγκας τοῦ ἔθνους.

Οἱ διακωμωδοῦντες τὴν καθαρῆουσαν λέγουσιν ὅτι ἐκακοποιεῖτο εἰς τὸ στόμα τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ, τῶν χωρικῶν ἢ τῶν ἡμιμαθῶν. Αἱ ἀττικαὶ ἐπιγραφαὶ ὅμως ἔχουσιν σφάλματα ὀφειλόμενα εἰς τοὺς χαρακτάς, οἱ ὅποιοι ἦσαν ὀλιγογράμματοι. Καὶ σήμερον ὄχι μόνον ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ σολοικίζουσιν τὴν νεοελληνικὴν, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ ἐκφωνηταὶ τῶν ραδιοτηλεοπτικῶν μέσων, οἱ ὅποιοι ὑποτίθεται ὅτι εἶναι καὶ ἐγγράμματοι καὶ κάτοχοι τῆς ὀμιλουμένης, ὑποπίπτουσιν εἰς φαιδρὰ σφάλματα. Ἐπομένως τὸ ν' ἀναμεινόμεν νὰ γράψῃ ὁ ἀποσπασματάρχης τῆς ἐποχῆς τοῦ Ὄθωνος ὀρθῶς τὴν ἀναφορὰν του, ὅταν οὐδ' ὁ ὑπουργὸς σήμερον ὀμιλῇ ὀρθῶς, εἶναι τοῦλάχιστον παράδοξον καὶ ἄδικον. Πανεπιστημιακὸς καθηγητὴς ἀρθρογραφῶν ἀπὸ δημοσιογραφικοῦ βήματος γράφει «κοινὲς νόρμες» καὶ «γκάμα αἰσθημάτων» καὶ «συνελήφθησαν» καὶ «τῆς παρούσας» καὶ «τῆς ἀπούσας». Τί ἐννοεῖ ὁ ἀπλοῦς ἄνθρωπος ἀπὸ αὐτῆν τὴν « Ν ε ο ε λ λ η ν ι κ ῆ ν »;

VIII. Ἡ λογοτεχνία εἶναι ἔκφρασις τοῦ ἔθνους προβληματίζουσα τὸν πολίτην, ὑπὸ σύμβολα καθρεπτίζουσα ἢ κωτηριάζουσα καταστάσεις, τὰς ὁποίας δὲν δύναται νὰ ἐλέγξῃ ἐπωνύμως, προοδοποιούσα συχνάκις τὰς κοινωνικὰς ἐξελίξεις. Ἄλλ' ἡ λογοτεχνία, δικαιουμένη ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ καθισταμένη ὡς ἐκ τούτου κλασσικὴ, βοηθοῦσα εἰς στοιχειώδη φιλοσοφικὸν στοχασμόν, δὲν εἶναι ὁ μόνος παράγων εἰς τὴν παιδαγωγικὴν διαμόρφωσιν τοῦ λαοῦ ἔναντι μάλιστα τῆς φιλοσοφίας, τῆς ἱστορίας καὶ τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Διότι ἡ λογοτεχνία, ἀποβλέπουσα εἰς τὸ συναισθηματικόν, σπανίως συντελεῖ εἰς τὴν πειθαρχήσιν τοῦ πνεύματος ἢ τὴν ἰσορροπίαν τοῦ ψυχικοῦ κόσμου, πρὸς τὰς ὁποίας συμμέτρως πρέπει νὰ ἀχθῆ ὁ παιδαγωγούμενος. Αἱ συναισθηματικαὶ συγκινήσεις τῆς ποιήσεως καὶ οἱ προβληματισμοὶ τοῦ θεάτρου ἢ αἱ ἀφηγήσεις τῆς μυθιστορηματικῆς πεζογραφίας τότε μόνον εἶναι ὠφέλιμοι, ὅταν συνδυάζωνται μὲ τὴν φιλοσοφίαν, τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν θετικὴν γνῶσιν. Ἐπομένως, ἀπαίτησις νὰ συμμορφώ-

σωμεν τὴν λογοτεχνίαν πρὸς τὴν λογίαν γλῶσσαν ἢ νὰ ἐκφράσωμεν τὰς ἐπιστήμας διὰ τῶν μέσων τῆς λογοτεχνίας εἶναι ἀσύστατος. Ἡ ἐπιστήμη ἀπαιτεῖ ἀκριβολογίαν καὶ πειθάρχησιν, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ ἀοριστολογία καὶ τὸ συναίσθημα ὑποχωροῦν. Πολλῷ μᾶλλον τὸ «ἑλληνικὸν ἦθος» δὲν δύναται νὰ κριθῆ ἀπὸ λαϊκιστικὰς ἐκφράσεις.

ΙΧ. Κατὰ τὰς διαμάχας τῶν ἐτῶν 1888 - 1928 ὁ μὲν Ψυχάρης, ἔχων τινὰ λογοτεχνικὴν φλέβα ἢ πείραν ἐκφράσεως ἀπὸ τὴν γαλλικὴν γλῶσσαν, συνήγειρεν ἰδίᾳ τὸν λογοτεχνικὸν κόσμον διὰ ν' ἀπελευθερώσῃ τὴν λογοτεχνίαν ἀπὸ τὸν ἀρχαϊσμὸν καὶ τὴν ψυχρὰν γλωσσικὴν ἔκφρασιν, ἡ ὁποία δὲν ἠδύνατο νὰ ἐγγίσῃ εὐθέως τὸ συναίσθημα. Ὁ Γ. Χατζιδάκις ἀντιθέτως ἔβλεπε τὰ λογοτεχνικὰ κείμενα μόνον ὡς ἀντικείμενα γραμματικῆς ἢ ἐτυμολογικῆς ἐξετάσεως, ἐκφραζόμενος ἐπιστημονικῶς καὶ ὄχι λογοτεχνικῶς, ἠναγκάσθη δὲ ν' ἀγωνίζεται μὲ τὰ μέσα τὰ ὁποῖα τοῦ ἐπέβαλλεν ὁ ἀντίπαλός του, ὁ ὁποῖος εἶχε πλοῦσια τὰ χαρίσματα τοῦ δημαγωγοῦ. Ἄλλ' ὁ Χατζιδάκις ἠρεύνησε τὴν δημῶδη γλῶσσαν ἐξελικτικῶς ὅσον οὐδεὶς τῶν πρὸ αὐτοῦ (ὁ Κοραῆς π.χ.) καὶ οὐδεὶς μετ' αὐτὸν καὶ ἔδειξε τὴν ἄμεσον σχέσιν τῆς πρὸς τὴν ἀρχαίαν, τῆς ὁποίας ἦτο συνέχεια πολύμορφος λόγῳ τῶν διαλέκτων. Ἀκόμη ὁ Χατζιδάκις παρεδέχθη ὅτι θὰ ἦτο ἐθνικὸν σφάλμα νὰ ἐγκατελείπετο ἡ ζῶσα γλῶσσα διὰ ν' ἀντικατασταθῇ ἀπὸ τὴν ἀττικὴν. Διὰ τοιαύτης ἀνισταμένης γλῶσσης δὲν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ καταστήσωμεν γλωσσικῶς τοὺς βαρβαροφώνους (τουρκοφώνους, σλαβοφώνους καὶ ἄλβανοφώνους) ἀδελφούς μας, διὰ τοὺς ὁποίους ἐχρειάζετο ἄμεσος διδασκαλία ζῶντος ἰδιώματος πανελληνίου χρήσεως.

Σημειωτέον ὅτι ὁ Ψυχάρης παρεκίνησε καὶ ἄλλους νὰ γράψουν εἰς τὴν ψυχαρικὴν γραμματικὴν. Καὶ αἱ μὲν ὑπερβολαὶ εἰς τὴν λογοτεχνίαν δὲν ἐπηρεάσαν ἀνδρας ὡς ὁ Γρ. Ξενόπουλος, ὁ Κ. Καβάφης ἢ ὁ Ἰ. Κονδυλάκης, εἰς δὲ κείμενα φιλοσοφικὰ ἢ μεταφράσεις ἐπιστημονικῶν κειμένων ἢ ἰδίᾳ του γραμματικὴ ὀρολογία (τοῦ Ψυχάρη) — ἀκολουθηθεῖσα ἀπὸ δαιμόνιον ἔρασιτέχνην, ὡς ὁ Φιλήντας — δὲν ἦτο ἀνεκτὴ καὶ ἐγκατελείφθη. Ὁ διάδοχός του εἰς τὴν ἀρχηγίαν τοῦ δημοτικισμοῦ καὶ λίαν ἐπίμονος ἀγωνιστής Μ. Τριανταφυλλίδης ὑπῆρξε περισσότερο καὶ προσγειωμένος καὶ συντηρητικός, διὸ καὶ ἀποτελεσματικώτερος. Ἐάν δὲ ἐπροχώρησεν ἢ ἐκπαιδευτικὴ γλωσσικὴ μεταρρυθμισίς διὰ τῆς φυσικῆς εἰσαγωγῆς εἰς τὴν στοιχειῶδη ἐκπαίδευσιν τῆς λαλουμένης — ὄχι ὅμως διὰ καταργήσεως τῶν ἀρχαίων ἢ βιαίας ἐπιβολῆς εἰς τὸν δημόσιον βίον ἢ αὐθαριέτου τονικῆς μεταρρυθμίσεως — τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸν Ἑλ. Βενιζέλον θελήσαντα κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου νὰ προσοικειωθῇ τοὺς «προοδευτικούς» τῆς ἐποχῆς. Ἐπειδὴ ὅμως μεταξὺ αὐτῶν ὑπῆρχον καὶ ἀριστεροὶ φορμαλισταί, οἱ ὁποῖοι ἐκτοτε ἰδιοτύπως γράφουν τὴν δημοτικὴν τῶν, ἡ μεταρρυθμισίς ἐκείνη συνεσχετίσθη εἴτε πρὸς τὸ κόμμα εἴτε

πρὸς τὸν μαρξισμόν καὶ προὐκάλεσεν ἐν συνεχείᾳ ἀνατροπὰς καὶ παλινδρομήσεις. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ὁ Ψυχάρης ἢ ὁ Πάλλης ἢ ὁ Παλαμᾶς ἦσαν ποτὲ ἐπαναστάται ἢ μαρξισταί, πολλῶ μᾶλλον ὁ Ἴων Στεφ. Δραγούμης (Ἰδας), ἢ ὁ ἥρωας Α. Μαβίλης.

Χ. Συμπερασματικῶς ὁ δημοτικισμὸς ὠφέλησε τὴν ἀνάπτυξιν τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, εἶναι δὲ κίνημα προψυχαρικόν, προϋπάρξαν μάλιστα καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, καὶ ὠφέλησεν ἀνακόψας τὸν ἀρχαϊσμόν ἢ τὸν ἀττικισμόν. Ἄλλὰ ἀπὸ τὸν ἀττικισμόν, δηλαδὴ τὴν ἐπάνοδον εἰς τὴν ἀρχαίαν ἀττικὴν διάλεκτον, ἡ καθαρῆς εἶχε διαφόρους ἐπιδιώξεις θέλουσα νὰ καθάρῃ τὴν λαλουμένην καὶ γραφομένην γλῶσσαν ἀπὸ τὰ ὀθνεῖα, τὰ ξένα στοιχεῖα, καὶ νὰ τ' ἀντικαταστήσῃ εἴτε δι' ἀρχαίων εἴτε διὰ νεοπλάστων, σχηματιζομένων κατ' ἀναλογίαν τῶν ἀρχαίων. Οἱ καθαρῶντες ἔλαβον ὡς βάσιν τὴν ἀπλὴν λογίαν ἢ ἐκκλησιαστικὴν, τὴν γραφομένην πρὸ αὐτῶν, καὶ ἐπανέφερον εἰς εὐρείαν χρῆσιν τὴν γενικὴν πτώσιν καὶ τὴν δοτικὴν, τοὺς τύπους τῶν μετοχῶν καὶ ὀρισμένους τύπους παρακειμένων, οἱ ὅποιοι ἐπιβιώνουν μέχρις ἡμῶν (πβ. τετελεσμένον, βεβαιωμένον, ἀπηρτισμένον κ.τ.δ.). Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ὁ Ἄδ. Κοραῆς διὰ τοῦ Παπατρέχα του εἰς τὸν πρόλογον τῆς Βολισσινῆς ἐκδόσεως τοῦ Ὀμήρου ἐξεδήλωσε τὴν τάσιν τοῦ ἐξελικτικοῦ ἀττικισμοῦ, ἀλλ' εἰς τὴν πράξιν ἀντιθέτως συνεκέρασε — ἀνεπιτυχῶς πολλάκις — στοιχεῖα τῆς δημώδους καὶ τῆς λογίας, πάντως δὲ κατήρτισε τὸ κατ' ἐξοχὴν ὄργανον φωτισμοῦ τοῦ ἔθνους, τὸ ὅποῖον ἠτοιμάζετο δι' ἐξέγερσιν.

Καθ' ἡμᾶς, ἀκολουθοῦντας εἰς τοῦτο τὸν Χατζιδάκιν, θὰ ἦτο δυστύχημα ἂν εἶχομεν ἐγκαταλείπει τὴν νεοελληνικὴν ὡς βάσιν διὰ ν' ἀναστήσωμεν τὴν ἀρχαίαν ἀττικὴν, τῆς ὁποίας πάμπολλα στοιχεῖα εἶχον ἤδη νεκρωθῆ ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς συγγραφῆς τῶν Ἑβδομήκοντα καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, ὡς ὁ δυϊκὸς ἀριθμὸς, οἱ τύποι τοῦ εἰμί κ.ά. Ἡ καθαρῆς ἄλλως τε ὑπῆρξεν ἢ πλησιεστέρα φωνητικῶς πρὸς τὰ νότια ἰδιώματα, εἰς τὰ ὁποῖα στηρίζεται καὶ ἡ λογοτεχνικὴ δημοτικὴ μας.

B

Ἡ καθαρῆς παιδευτικῶς ἐχρησίμευσεν ὡς γέφυρα ἐνοῦσα τὴν γλωσσικὴν πραγματικότητα τῶν διαλέκτων ἀφ' ἐνὸς μὲ τὴν γλῶσσαν τῶν Γραφῶν καὶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀφ' ἑτέρου μὲ τὴν ἀρχαίαν καὶ τὰς διαλέκτους τῆς. Ὁ μαθητὴς, ὁ ὁποῖος ἔμαθε τὴν καθαρῆς, ἐγνώριζεν ἤδη τὰ ὀκτὼ δέκατα τῆς ἑλληνικῆς γραμματικῆς καὶ μέγαν πλοῦτον τοῦ ἀρχαίου λεξιλογίου καὶ τῆς καθιερωμένης ὀρολογίας. Οὕτως ἠδύνατο νὰ προσπελάσῃ εὐκολώτερον εἰς τὴν ἀρχαίαν καὶ τὰ εἰς αὐτὴν γραφέντα ποικίλα κείμενα. Διὰ νὰ γίνῃ τοῦτο καλύτερον κατανοητόν, νῦν μὲ τὴν κατάργησιν

τῆς ἱστορικῆς ὀρθογραφίας ἢ γλῶσσα ἐγινε γλῶσσα ἢ γλώσσα προκαλοῦσα σύγχυσιν εἰς τὸν μαθητὴν τοῦ Λυκείου, ὁ ὁποῖος οὕτως ἢ ἄλλως πρόκειται νὰ μάθῃ τοὺς κανόνας τοῦ τονισμοῦ τῶν ἀρχαίων, τὸν ὁποῖον τονισμόν οὐδεὶς ξένος λαός, διδασκόμενος καὶ μελετῶν ἢ ἐκδίδων ἀρχαῖα κείμενα, πρόκειται νὰ καταργήσῃ ἢ μεταβάλλῃ, ἀνεξαρτήτως τοῦ ἂν τὸν εἶχον ἢ οὐ οἱ Κλασσικοί.

Τώρα μὲ τὴν μεταρρυθμίσιν ἐξαφανίζεται αὐτὸ τὸ προσόν, διότι ἐπικρατεῖ πνεῦμα λαϊκισμοῦ καὶ ὁ ἀπώτερος σκοπὸς τινῶν τῶν μεταρρυθμιστῶν εἶναι ἡ ἀποκοπὴ ἀπὸ τὸ παρελθόν. Χωρὶς ἀρχαῖα, χωρὶς καθαρῆουσαν, ὄχι μόνον ὁ κλασσικὸς κόσμος, ἀλλὰ καὶ ὁ ἑλληνιστικὸς καὶ ὁ βυζαντινὸς χάνονται, ἡ Ἐκκλησία λαλεῖ ἄγνωστον γλῶσσαν καὶ «οἱ ρίζες μας», διὰ τὰς ὁποίας τάχα κόπτονται, ἀποκόπτονται εἰς τὴν πραγματικότητα ἀσπλάγχχνως. Ἐπὶ πλέον καθίστανται ξένοι καὶ ἀδιανόητοι χιλιάδες ὄροι καὶ ἄλλαι λέξεις κοινῆς χρήσεως, τὰς ὁποίας ἀνέστησεν ἢ ἐπλασεν ἢ καθαρῆουσα. Ὁ λαϊκισμὸς οὗτος τῆς μεταρρυθμίσεως ἐπῶχυνε τὴν νεοελληνικὴν, ἐνόθευσε τὴν καθαρότητα τοῦ λόγου («πλατφόρμες» τῆς πολιτικῆς, «κουλοῦρα», «φόρμουλα» κ.τ.δ.), ἐστράφη δὲ πρωτίστως κατὰ τῶν προθέσεων τῆς ἀρχαίας, αἱ ὁποῖαι ἔσχον εὐρυτάτην χρῆσιν εἰς τὴν καθαρῆουσαν, καὶ κατὰ τῶν τριτόκλιτων.

Καὶ τὰ μὲν τριτόκλιτα δὲν δύναται ν' ἀφανίσῃ, διότι τὰ οὐδέτερα ἐξ αὐτῶν οὐδέποτε θὰ παύσουν λαλοῦμενα (τὸ γάλα, τὸ ζήτημα, τὸ ἔθνος τὸ πρόβλημα· τῶν ζητημάτων, τῶν ἐθνῶν, τῶν προβλημάτων). Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ καθαρὸς διαλεκτικὸς λόγος σπανίως χρησιμοποιεῖ γενικὰς ὑποκειμενικὰς ἢ ἀντικειμενικὰς, ἀλλ' ἄνευ αὐτῶν σήμερον γλῶσσα δὲν λειτουργεῖ. Μὲ τὸ νὰ εἴπῃς «τὸ πρόβλημα τῆς συνοικίσεως», δὲν θ' ἀποφύγῃς νὰ κλίνῃς «τὰ προβλήματα τῶν συνοικήσεων». Ὑπάρχουν τριτόκλιτα, τὰ ὁποῖα ἔγιναν πρωτόκλιτα καὶ οὕτω λαλοῦνται (ἡ βρύσις > βρύση, οἱ βρύσες, τῶν βρυσῶν). Ἀλλὰ οὔτε οἱ κυβέρνησες, τῶν κυβέρνησεων δύνασαι νὰ εἴπῃς, οὔτε οἱ λέξεις, τῶν λεξῶν. Θὰ εἴπῃς τῶν κυβερνήσεων, τῶν λέξεων, ὅποτε τὸ τριτόκλιτον ἀναγκαίως εἶναι τριτόκλιτον καὶ ὄχι ἑτερόπρωτον πρωτόκλιτον. Ἡ διὰ τοῦ -η ἀντικατάστασις τοῦ -ι τῆς ἐνικῆς ὀνομαστικῆς δὲν μεταβάλλει τὸν χαλκὸν εἰς ἄργυρον, ἀλλ' εἰς λευκοσίδηρον!

Ὡς πρὸς τὰς προθέσεις, τὰ νέα βιβλία Μαθηματικῶν τῆς μεταρρυθμίσεως πολλαπλασιάζουν «μέ» καὶ προσθέτουν «μέ», διὰ νὰ μὴ εἴπουν «σὺν» καὶ «ἐπί». Κατήργησαν τὴν «πρὸς» καὶ τὴν «διὰ», διὰ τῆς ὁποίας διαιροῦμεν. Καὶ ὅμως ὁ μαθητὴς, ὅταν ἐξέλθῃ ἀπὸ τὴν αἴθουσαν τοῦ σχολείου του, ἔχει διά-λειμμα ἢ συγ-κέντρωσιν ἢ ἐπι-θεώρησιν καὶ προσ-αρμόζεται εἰς ὅτι τοῦ ἐπι-βάλλει τὸ περι-βάλλον, τὰ ἐν-δια-φέροντά του, ἢ ἐξ-ἐλιξις ἢ ἡ ἀμφισβήτησις. Μάταιος κόπος νὰ ἐξορίσωμεν ἀπὸ τὴν γλῶσσαν μας τὰς προ-

θέσεις διά, εἰς, ἐκ, ἐξ, ἐν, κατά, πρό, πρός, σύν, ἀμφί, διότι χιλιάδες λέξεων τῆς καθ' ἡμέραν ζωῆς τὰς διατηροῦν ζώσας.

Ἡ σημερινὴ πρᾶξις εἶναι βιασμός τοῦ φυσικοῦ λόγου καὶ θὰ καταλήξῃ εἰς ἀγλασσίαν καὶ πτώχυνσιν, οὐ μόνον γλωσσικὴν ἀλλὰ καὶ ἐννοιολογικὴν, ἢ ὅποια θὰ ἐπιδράσῃ εἰς τὴν διανόησιν τοῦ μαθητοῦ, τοῦ ὁποίου θὰ ὑποβαθμισθῇ ὁ γλωσσικὸς πλοῦτος διακρίσεως καὶ ἐκφράσεως. Μαθητῆς, ὁ ὅποιος θὰ παύσῃ νὰ γνωρίζῃ τί σημαίνουν πῦρ, ὕδωρ, οἶκος, ἔδαφος, τῆλε, θὰ καταντήσῃ νὰ μὴ ἐννοῇ τὸ πυροβόλον, τὴν Ἑταιρειαν Ὑδάτων, τὸν οἰκοπεδοφάγον, τὸν προσεδαφισμὸν ἢ τὰ τηλεοπτικὰ μέσα δείγματος χάριν. Ἐὰν μάθῃ τὸν οἶκον, δὲν θὰ ἀγνοήσῃ τὸ «σπίτι», τὸ «σπιτικό φαῖ» καὶ τὸν «σπιτόγατο», ἀλλὰ θὰ καταλάβῃ τί εἶναι ὁ ἐμπορικὸς οἶκος, ἢ ὁ οἶκος Κυρίου περὶ ναοῦ, ἢ ὁ οἶκος οἰκογενείας εἰς τὸ νεκροταφεῖον. Σημειωτέον ὅτι δὲν ὑπάρχουν εἰς καμμίαν διάλεκτον λέξεις πρὸς ἀντικατάστασιν τοῦ πυροσβεστήρος, τοῦ ὑδραυλικοῦ (νερούλας ἦτο ὁ σοῦτζος, ὁ κουβαλητῆς τοῦ νεροῦ), τοῦ ρ. οἰκονομῶ (ὁ λαὸς λέγει περὶ τῶν εὐφυῶν: αὐτὸς τὰ (οἰ)κονομάει) ἢ τοῦ τηλεφώνου.

Πόσοι ἐξ ἄλλου γνωρίζουν ὅτι ὁ Ἄδ. Κοραῆς ἐπλασε τὰς κοινοτάτας σήμερον λέξεις πολιτισμὸς (πολιτισμένος, ἀπολίτιστος), τροποποιῶ (τροπολογία νομοσχεδίου, τροπολόγιον ἦτο ἐκκλησιαστικὸν βιβλίον διὰ τοὺς τρόπους τοῦ ψάλλειν), λογοκριτής καὶ λογοκρισία (ἀλογόκριτα κείμενα). Ἐνθυμεῖται κανεὶς ποῖος Ν. Πολίτης ἔδωκε τὸν ὄρον λαογραφία εἰς τὴν οἰκειαν ἐπιστήμην, ἢ ποῖος Θ. Ὀρφανίδης εἰσήγαγε τοὺς φυτολογικοὺς ὄρους, ἢ ποῖος Γ. Μιστριώτης τὰς ἀρβύλας, τὸ σακκίδιον, τὸ πληγκίον, τὸν ζωστήρα καὶ τὸ ἀμπέχωνον τῶν στρατιωτῶν μας; Εἰς ποίους ἀκόμη μακαρίτας ἀνδρας ὀφείλομεν τοὺς νομικοὺς, δικακανικοὺς, ἰατρικοὺς, ὑγειονομικοὺς, οἰκονομικοὺς καὶ ἑκατοντάδας ἄλλους ἐπιστημονικοὺς ὄρους, τοὺς ὁποίους ἀνέστησεν ἢ ἐπλασεν ἢ καθάρευσσα ἢ τοὺς ἔδωκε τὴν ἐννοίαν, τὴν ὁποίαν ἔχουν σήμερον;

Καὶ οὐ μόνον εἰς τὸ λεξιλόγιον, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ τυπικόν, δηλαδὴ τὸ κλιτικὸν καὶ συντακτικὸν τῶν ρημάτων καὶ ὀνομάτων, φράσεις, ὅπως ἄνθρωπος καλῆς διαγωγῆς, τρόφιμα καλῆς ποιότητος, εὐθύνη τῆς διοικήσεως, κατάχρησις ἐξουσίας, ἄδεια ἀποδημίας, δὲν ἀντικαθίστανται μὲ ὅ τιδήποτε καὶ ὅταν ἀκόμη τὸ τριτόκλιτον μεταμφιεσθῇ εἰς πρωτόκλιτον ἢ σύνταξις τῆς γενικῆς (ἀγνωστος τὸ πρὶν εἰς τὰ ἰδιώματα) παραμένει. Ὁ λαὸς ἐξακολουθεῖ ἀβιάστως νὰ λέγῃ ὁδὸς Ἐρμοῦ, Αἰόλου, Πανεπιστημίου, Πολυτεχνείου, Πειραιῶς, Ἡλίδος, Ἀρτέμιδος, χωρὶς νὰ τὸν ἐνοχλήῃ ἡ λογία γενική. Ὅμοιως προφέρει καὶ τονίζει τὰς ὁδοὺς τῶν ἱστορικῶν προσώπων Ἀριστείδου, Σοφοκλέους, Θεμιστοκλέους, Ἴπποκράτους, Ξενοφώντος, Λασκάρως. Πρόκειται βεβαίως περὶ τυποποιήσεως, ἀλλὰ πάντως δὲν ἐξεβλήθησαν ὡς σώματα ξένα πρὸς τὴν κοινὴν αἴσθησιν. Ἀντιδρῶμεν ἀντιθέ-

τως πρὸς πλείστα τεχνητά, κατεσκευασμένα καὶ ἰσοπεδωτικά, τὰ ὅποια εἰσήγαγεν εἰς τὴν νεοελληνικὴν ἢ μεταρρυθμίσις. Κατηντήσαμεν νὰ μὴ ἐννοῶμεν τὰ κύρια ἄρθρα καὶ τὰ σχόλια τινῶν τῶν ἐφημερίδων, ἐὰν δὲν τὰ μεταφέρωμεν εἰς τὴν καθαρῆουσαν, διότι ἔχουν συντακτικὴν δομὴν καθαρῆουσης, ἐνῶ τὸ κλιτικὸν τῶν σύστημα βιάζεται διὰ τοῦ μεταγλωττισμοῦ εἰς τὴν δημοτικὴν! Τοῦτ' αὐτὸ συμβαίνει καὶ μὲ τὸ ραδιόφωνον καὶ τὴν τηλεόρασιν. Καὶ αὐτοὶ οἱ ἔμπειροὶ δημοσιογράφοι καὶ ἐκφωνηταὶ ἀμφιταλαντεύονται εἰς ὅσα ὑποχρεοῦνται ἀπὸ τὸν «εἰδικὸν μεταγλωττιστὴν» νὰ μεταδώσουν.

Ἐποδεικνύει ὅτι ἡ κοινὴ χρῆσις καὶ ἡ ἀνάγκη κανονίζουν τὴν γλῶσσαν καὶ ὄχι τὰ διατάγματα εἶναι αὐτὴ αὐτὴ ἢ μὴ ρυθμιστικὴ λογοτεχνία, δηλαδὴ ἡ ποίησις καὶ ἡ πεζογραφία τῶν μεγάλων δημιουργῶν, τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ, τοῦ Ἀλεξάνδρου Παπαδιαμάντη καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Καβάφη, ἢ ὅποια γλωσσικῶς τόσον εἰς τὸ λεξιλόγιον, ὅσον καὶ εἰς τὴν σύνταξιν δὲν ἀκολουθεῖ τὴν «νεοελληνικὴν» τῆς μεταρρυθμίσεως. Δὲν ἀναφερόμεθα οὔτε εἰς τὸν Κάλβον οὔτε εἰς τὸν Ροῖδην οὔτε εἰς τὸν Ξενοπούλου. Οἱ τρεῖς μεγάλοι, τοὺς ὁποίους ἀνεφέραμεν, σ υ ν ε ι δ η τ ῶ ς ἐξέκλιναν τῆς ὁμιλουμένης καὶ τὴν ὑπέταξαν, ἀφόβως χρησιμοποίησαντες συντάξεις καὶ λέξεις τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς λογίας. Ἐπέδρασαν δὲ καὶ εἰς πολυαρίθμους ἄλλους (τὸν Πολυλᾶν π.χ. ὁ Σολωμὸς, τὸν Παπατσώνην ὁ Καβάφης, τὸν Κονδυλάκην ὁ Παπαδιαμάντης). Τὸ θέμα εἶναι μέγα καὶ δὲν θὰ ἀναπτυχθῆ ἑδῶ. Ἄλλὰ δείγματος χάριν ἀναφέρω ὅτι μέγας καθαριστὴς τῆς γλώσσης ὑπῆρξεν αὐτὸς ὁ ἀδιάλλακτος Σολωμὸς τοῦ Διαλόγου καὶ τοῦ Ὑμνου (λέξεις ἀμφοτέραι λόγια), ὁ ὁποῖος δὲν ἐδίστασε ν' ἀναστήσῃ ἀρχαῖα ὀνόματα (τῆς Κορίνθου, ὁ Ἀχελῷος), νὰ εἰσαγάγῃ τὴν θύραν ἢ τὸν ὀφθαλμὸν εἰς τὸν Ὑμνον τοῦ καὶ νὰ ὁμιλῇ περὶ ἄ κ ρ α ς σιωπῆς, τῆς ἀπολύτου (ὑπ' αὐτὴν τὴν ἐννοίαν ἀνύπαρκτον τὸ ἐπίθετον εἰς τὴν νεοελληνικὴν μας τῶν διαλέκτων). Ποῖον ἠμπόδισε τὸ γλωσσικὸν ἔνδυμα τοῦ Παπαδιαμάντη ἢ οἱ στίχοι τοῦ Ρωμηοῦ τοῦ Σουρῆ; Ποῖον, ἐκτὸς τῶν φανατικῶν, ἠφνιδίασεν ἢ καθαρολογία τοῦ Καβάφη; Ποῖος προσέκρουσεν εἰς τὸν φυσικὸν θεατρικὸν διάλογον (τὸν μὴ ζακυνθινόν) τοῦ Ξενοπούλου; Οἱ ἴδιοι οἱ λογοτέχναι, ὁ Κ. Παλαμᾶς, ὁ Ἐμ. Ροῖδης, ὁ Γρ. Ξενοπούλος ἔγραψαν κριτικὴν τῆς λογοτεχνίας εἰς τὴν καθαρῆουσαν καὶ καθιέρωσαν δι' αὐτῆς μορφὰς τῆς λογοτεχνίας μας. Δὲν ἰσχυρίζομεθα ὅτι τοῦτο πρέπει νὰ γίνεταί σήμερον. Ὑποστηρίζομεν ὁμῶς ὅτι ἡ καθαρῆουσα ἐξυπρέτησε καὶ αὐτοὺς τοὺς θεωρητικοὺς ἐχθροὺς τῆς. Οἱ μεταρρυθμισταὶ ἰσχυρίζονται ὅτι τὴν ἔ θ α ψ α ν, ἀλλ' ὅταν ὁμιλοῦν χωρὶς χειρόγραφον — οἱ πολιτικοὶ ἰδίᾳ — τὴν λεηλατοῦν διὰ νὰ τοὺς ἐκδικηθῆ τοιουτοτρόπως μὲ ἓνα θανάσιμον διὰ τὰς θεωρίας καὶ πράξεις τῶν ἐναγκαλισμόν, διότι, ἐπαναλαμβάνομεν, ἀνέκοψαν διὰ διαταγμάτων καὶ ἐγκυκλίων τὸν φυσικὸν ροῦν τῶν πραγμάτων, τῆς ζωῆς, ἢ ὅποια δὲν ἀνακόπτεται μὲ

τοιαύτας μεθόδους. Ἐάν ὅμως ἐπρόκειτο μόνον διὰ τὴν καθαρεύουσαν, τὸ κακὸν δὲν θὰ ἔπαυε νὰ εἶναι κακόν, ἀλλὰ θὰ ἦτο μόνον. Πρόκειται ὅμως διὰ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν καὶ τὴν ἐξελίξιν τῆς ἑλληνιστικῆς καὶ βυζαντινῆς δύο χιλιάδων ἐτῶν. Μὲ τὴν κατάργησιν τῆς καθαρευούσης ἐτινάξαμεν τὴν γέφυραν τῆς παραδόσεως καὶ ἐλησημονήσαμεν ἐπικινδύνως πόσας καὶ ποίας ὑπηρεσίας μᾶς προσέφερε καὶ μᾶς προσφέρει ἀκόμη διὰ νὰ ἔχωμεν πλουσίαν καὶ ἀκριβῆ ἔκφρασιν καὶ ν' ἀσκοῦμεθα εἰς λεπτὰς διακρίσεις.

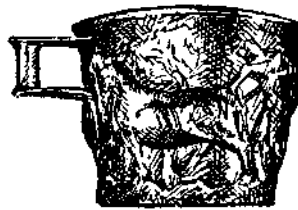
Γ

Ἐκρίναμεν σκόπιμον νὰ παραθέσωμεν ἐνταῦθα δύο συντομωτάτους, ἀλλ' ἰδιαιτέρως ἐνδεικτικούς γλωσσικούς πίνακας. Ὁ πρῶτος καθιστᾷ προφανές ὅτι ἡ ἄγνοια τῶν προθέσεων τῆς ἀρχαίας ἀφήνει ἔκθετον καὶ δυσνόητον τεράστιον τμῆμα τῆς καθημερινῆς ὁρολογίας, ὁ δὲ δεῦτερος ὅτι ἡ ἄγνοια στοιχειωδῶν λέξεων τῆς ἀρχαίας δυσχεραίνει τὴν ἀρτίαν κατανόησιν καὶ ἐκμετάλλευσιν πλήθους ἐν χρήσει συνθέτων καὶ παραγῶγων.

εἰς	εἰσάγω (εἰσαγωγή, εἰσαγωγεύς), εἰσβάλλω (εἰσβολή), εἰσηγοῦμαι (εἰσηγήσις, εἰσηγητικός), εἰσπράττω (εἰσπραξις, εἰσπράκτωρ), εἰσφέρω (εἰσφορά), εἰσχωρῶ (εἰσχώρησις).
ἐν	ἐναλλάσσω (ἐναλλαγή, ἐναλλακτικός), ἐνδείκνυμαι (ἐνδειξις, ἐνδεικτικός), ἐνηλικιῶμαι (ἐνήλιξ), ἐμμένω (ἐμμονή, ἐμμονος), ἐνεργῶ (ἐνέργεια, παρενέργεια), ἐντάσσω (ἐνταξις).
ἐκ	ἐκδίδω (ἐκδοσις, ἐκδότης), ἐκλέγω (ἐκλογή, ἐκλόγιμος), ἐκλύω (ἐκλυσις), ἐκρήγνυμαι (ἐκρηξις, ἐκρηκτικός), ἐκφράζω (ἐκφρασις, ἐκφραστικός), ἐκφωνῶ (ἐκφωνητής).
πρὸ	προανακρίνω (προανάκρισις), προβλέπω (πρόβλεψις, προβλεπτικός), προγραμματίζω (πρόγραμμα), προηγοῦμαι (προηγουμένως), προνοῶ (πρόνοια), προοδεύω (πρόοδος).
πρὸς	προσεύχομαι (προσευχή), προσέχω (προσοχή, προσεκτικός), προσθέτω (πρόσθεσις), προσκαλῶ (πρόσκλησις, προσκλητήριον), προσμένω (προσμονή), προσπαθῶ (προσπάθεια).
σὺν	συνδιαλέγομαι (συνδιάλεξις), συνδυάζω (συνδυασμός, συνδυαστικός), συνέχω (συνοχή, συνεκτικός), συνορεύω (σύνορον), συντρέχω (συνδρομή, σύνδρομον), συντάσσω (συνταγή).
ἀνά	ἀναβάλλω (ἀναβολή, ἀναβολεύς), ἀναθέτω (ἀνάθεσις), ἀναθεματίζω (ἀνάθεμα), ἀναμένω (ἀναμονή), ἀναμεταδίδω (ἀναμετάδοσις), ἀναχωρῶ (ἀναχώρησις, ἀναχωρητής).

διὰ	διαίρω (διαίρεσις, διαίρετης), διαλέγω (διαλογή, διαλογεύς), διανέμω (διανομή), διαστέλλω (διαστολή), διατάσσω (διαταγή, διάταγμα), διαχειρίζομαι (διαχειριστής).
κατὰ	καταβάλλω (καταβολή), καταγράφω (καταγραφή), καταδίδω (κατάδοσις, καταδότης), καταλαμβάνω (κατάληψις), κατορθώνω (κατόρθωμα), καταφεύγω (καταφύγιον).
μετὰ	μεταβάλλω (μεταβολή), μεταγράφω (μεταγραφή), μεταδίδω (μετάδοσις), μεταλαμβάνω (μετάληψις), μεταπηδῶ (μεταπήδησις), μεταχειρίζομαι (μεταχειρίσις).
παρὰ	παραβάλλω (παραβολή, παράβολον), παραδίδω (παράδοσις), παραθερίζω (παραθερισμός), παραμερίζω (παραμερισμός), παραστρατῶ (παραστράτημα), παρατηρῶ (παρατήρησις).
ἀντί	ἀντιβάλλω (ἀντιβολή), ἀντιγράφω (ἀντιγραφή, ἀντιγραφεύς), ἀντιδικῶ (ἀντιδικία), ἀντιλέγω (ἀντίλογος), ἀντιτίθεμαι (ἀντίθεσις, ἀντιθετικός), ἀντιφάσκω (ἀντίφασις).
ἀμφί	ἀμφιβολία, ἀμφίεσις, ἀμφιθέατρον, ἀμφικτιονία, ἀναμφίλεκτος, ἀμφιπρόστυλος ναός, ἀμφίρροπος, ἀμφισβήτησις, ἀμφιταλάντευσις, ἀμφορεύς.
ἐπί	ἐπιβάλλω (ἐπιβολή), ἐπιδένω (ἐπίδεσις, ἐπίδεσμος), ἐπιλέγω (ἐπίλογος, ἐπιλογικός,) ἐπιμελοῦμαι (ἐπιμέλεια), ἐπιορκῶ (ἐπιορκος), ἐπιτρέπω (ἐπιτροπή).
περί	περιβάλλω (περιβολή), περιβλέπω (περίβλεπτος), περιγράφω (περιγραφή, ἀπερίγραπτος), περιπαίζω (περιπαικτικός), περιπατῶ (περίπατος), περιτρέχω (περίδρομος).
ἀπό	ἀποβάλλω (ἀποβολή), ἀπογράφω (ἀπογραφή), ἀποδίδω (ἀπόδοσις, ἀποδοτικός), ἀποκρίνομαι (ἀπόκρισις), ἀπομακρύνομαι (ἀπομάκρυνσις), ἀποστέλλω (ἀποστολή).
ὑπό	ὑποβάλλω (ὑποβολή), ὑπογράφω (ὑπογραφή), ὑπολείπομαι (ὑπολοιπον), ὑπομένω (ὑπομονή, ὑπομονητικός), ὑποστέλλω (ὑποστολή), ὑπόσχομαι (ὑπόσχεσις).
ὑπέρ	ὑπερβάλλω (ὑπερβολή), ὑπερέχω (ὑπεροχή), ὑπερμαχῶ (ὑπέρμαχος), ὑπερνικῶ (ὑπερνίκησις), ὑπερτιμῶ (ὑπερτίμησις), ὑπερτρέφω (ὑπερτροφία, ὑπερτροφικός).
ἀήρ	ἀεραντλία, ἀεροσυνοδός, ἀερολογία, ἀεροθεραπεία, ἀερόλουτρον, ἀερογέφυρα.
πούς	μετρικοί πόδες, ποδόσφαιρον, ποδάγρα, ποδόλουτρον.
ὄδους	ὀδοντίατρος, ὀδοντοστοιχία, ὀδοντοτεχνίτης, ὀδοντωδὸς σιδηρόδρομος.
οὖς	ὠτάριον, ὠτορινολαρυγγολόγος, ὠτακουστής.

οἶνος	οἰνολόγος (οἰνολογικὸν ἔργαστήριον). Ἔνοιος (ἐπίθετον).
ὕδωρ	ὕδρολόγος, ὕδραυλικός, ὕδραγωγεῖον, ὕδροφόρος.
δρασις	δραμα, παρόραμα, πανόραμα (πανοραματικὴ θέα), ἐνόρασις (ἐνορατικός), διόρασις (διορατικός), τηλεόρασις, ὄπτικός, κατάστημα ὀπτικῶν, ὄψις (πρόσοψις, κάτωψις).
οἶκος	οἰκοδομή, οἰκόπεδον, οἰκοπεδοφάγος, οἰκοδόμος (οἰκοδομικὸς συνεταιρισμός), οἰκότροφος, οἰκόσιτον ζῷον, οἰκονομία, οἰκονομολόγος - ἰα-ικός.
ἵπκος	μηχανὴ δυνάμεως τόσων ἵπων, ἵπποκόμος, ἵππασία, ἵπποστάσιον, ἵππικόν, ἵπποφορβεῖον, ἵπποπόταμος (καὶ ἐπὶ θηλείας).
θύρα	πορτοπαράθυρα, παραθυρόφυλλα, θυρωρός, θυρωρεῖον, ἐκπαράθυρασις.
σκεῦος	κατασκευάζω, κατασκευή, κατασκεύασμα, ἰδιοσυσκευάσμα, συσκευάζω, συσκευή, συσκευασία, ἀνακατασκευάζω.
κλίνη	κλινικὴ, κλινήρης, πολυκλινικὴ.
νόσος	νοσοκόμος, νοσοκομεῖον (πβ. φρενολόγος, φρενοκομεῖον).
βοῦς	βούτυρον, βουστάσιον, βοοειδῆ, βουστροφηδὸν (γραφὴ).
πέρας	ἀπέραντος, ἀπεραντολογία, ἀδιαπέραστος.
λοιμὸς	λοιμῶδεις νόσοι, λοιμοκαθαρτήριον (πβ. λέπρα, λεπροκομεῖον, λυσσιατρεῖον).
δομὴ	ὑποδομή, δόμησις (δομὴ ἔργων, δομὴ λόγων).

Prof. VINCENZO ROTOLO
(Palermo)

ΡΥΤΟΣ, ΕΛΥΤΗΣ, ΒΡΕΤΤΑΚΟΣ: ΤΡΕΙΣ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΑΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΠΟΙΗΣΗΣ

Κάποιος ποιητής του περασμένου αιώνα είπε ότι η κοινωνία έχει ανάγκη από τους ποιητές όπως η νύχτα από τ' άστρα¹. 'Απ' αυτή την έποψη ή έλληνική κοινωνία έχει κάθε δικαίωμα να είναι περήφανη για το ποιητικό της στερέωμα. Τα τελευταία χρόνια, μάλιστα, ή νεοελληνική ποίηση κερδίζει όλο και περισσότερο το παγκόσμιο ενδιαφέρον. Σ' αυτή την όψιμη αναγνώριση συντέλεσαν όπωσδήποτε τα δύο Νομπέλ που άξια κέρδισαν ό Σεφέρης και ό 'Ελύτης. Βέβαια, δέν μπορούμε να παραβλέσουμε τις άδικίες που έχουν γίνει στο παρελθόν εις βάρος 'Ελλήνων και ξένων όποψηφίων και τή φθορά που έχει επιφέρει στο διεθνές βραβείο ή προσκύνηση στις πρόσκαιρες μόδες και ίσορροπίες. Πάντως, είναι γεγονός ότι το Νομπέλ συνεχίζει να έχει το βάρος του. Και πρέπει να παραδεχθούμε ότι άποτελεί άξιοπρόσεκτο φαινόμενο ή άπονομή δύο Νομπέλ σε 'Ελληνες ποιητές μέσα σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα, αν μάλιστα αναλογιστούμε ότι ή 'Ελλάδα δέν μπορεί να άσκήσει άλλη έπιρροή άπ' αυτή που προέρχεται από την άπαράμιλλη γοητεία του πανάρχαιου πολιτισμού της.

Αυτό που αναμένουμε τώρα είναι να μήν περιοριστεί ή διεθνής προβολή στα καθιερωμένα πια λίγα όνόματα, αλλά να γίνει μιá γενικότερη σοβαρή προσπάθεια για τή μελέτη και διάδοση τής νεοελληνικής ποίησης στο έξωτερικό. Γιατί ό Σεφέρης και ό 'Ελύτης δέν είναι δύο λουλούδια που φώτρωσαν στην έρημο, αλλά βγαίνουν από κείνη τή ρωμαλέα και ζωντανή πραγματικότητα που είναι ή νεοελληνική ποίηση. Το 1979, λόγω χάρη, που έπισφραγίστηκε διεθνώς τόσο θριαμβευτικά με το Νομπέλ του 'Ελύτη, γνώρισε και άλλα σημαντικά γεγονότα για τή νεοελληνική ποίηση. 'Ανάμεσα σ' αυτά συγκαταλέγεται όπωσδήποτε μιá διπλή έπέτειος: τα 70 χρόνια από

1. 'Ο Chevalier de Boufflers (*Pensées et Fragments*, 188).

τῆ γέννηση τοῦ Ρίτσου καὶ τὰ 50 ἀπὸ τῆ δημοσίευση τῆς πρώτης ποιητικῆς συλλογῆς τοῦ Βρεττάκου².

Ὡστόσο, δὲν ἦταν αὐτὴ ἡ χρονολογικὴ σύμπτωση ποὺ μὲ παρακίνησε νὰ προτείνω τὸ ἀποφινὸ μας θέμα. Ὁ βαθύτερος λόγος ἦταν ἡ ἐπιθυμία ν' ἀνιχνεύσουμε τὸν τρόπο ποὺ ἀντιμετωπίζουν τὸ οὐσιώδες πρόβλημα τοῦ ρόλου τῆς ποίησης τρεῖς ποιητὲς τόσο διαφορετικοὶ μεταξύ τους, ποὺ ὅμως ἔχουν περάσει ἀπὸ τὶς ἴδιες ἱστορικὲς ἐμπειρίες.

Στὴ λογοτεχνικὴ τους ὁδοιπορία, ἀπὸ χρονολογικὴ καὶ μόνη σκοπιά, οἱ τρεῖς ποιητὲς εἶναι συνταξιδιώτες, ἀφοῦ ὁ Ρίτσος γεννήθηκε τὸ 1909, ὁ Ἐλύτης τὸ 1911, ὁ Βρεττάκος τὸ 1912. Καὶ ἐπειδὴ οἱ σκέψεις, ποὺ θ' ἀναπτύξω καὶ ποὺ ἐν μέρει ἀντικαθρεφτίζουν σχετικὲς μου μελέτες γιὰ τοὺς τρεῖς ποιητὲς³, δὲν βασίζονται σὲ αἰσθητικὲς ἢ ἄλλου εἶδους μεταξύ τους διαβαθμίσεις, τὸ μόνον κριτήριον γιὰ τὴν προτεραιότητα τους μένει αὐτὸ τῆς χρονολογικῆς σειρᾶς.

Ἡ κριτικὴ μεθοδολογία διαθέτει σήμερα ποικίλους τρόπους γιὰ νὰ ἐπιχειρεῖ πάνω σὲ παραδεκτὲς βάσεις τὴν προσέγγιση στὴν ποίηση. Ἀνεξάρτητα πάντως ἀπὸ τὶς προσωπικὲς προτιμήσεις καὶ ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης μεθόδου, ἐπιβάλλεται γενικὰ ὁ κριτικὸς νὰ βασιζέται πάνω σὲ δεδομένα καὶ ὄχι σὲ ἐντυπώσεις ἢ συγκινήσεις, ὅσο λεπτὲς καὶ ἂν εἶναι. Καὶ δὲν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι τὰ πιὸ σίγουρα δεδομένα βρίσκονται μέσα στὰ κείμενα. Ὡστόσο ἡ τεκμηρίωση τῶν κειμένων δὲν ἀρκεῖ μόνη τῆς, ἂν δὲν πλαισιωθεῖ ἀπὸ τὴ γνώση τῶν ἱστορικο-πολιτικῶν φαινομένων στὰ ὁποῖα ἀνάγεται ἡ γένεσὴ τους.

Ἐπάρχουν γενεὲς ποὺ ἔχουν τὸ προνόμιο, ἢ τὸ βάρος, νὰ ἀντιμετωπίζουν τὴν εὐθὺνὴ δύσκολων ἀποφάσεων, ἢ ἀπλῶς βρίσκονται ἀνακατεμένες

2. Ἀπὸ τὶς σχετικὲς πρῶτοβουλίες ἀρκεῖ νὰ ἀναφερθοῦν οἱ ἐορταστικὲς ἐκδηλώσεις τῆς Ἑταιρείας Ἑλλήνων Λογοτεχνῶν γιὰ τὸν Ρίτσο (70 χρόνια τοῦ Γιάννη Ρίτσου. Κέδρος, Ἀθήνα 1979) καὶ τοῦ περιοδικοῦ «Τομὲς» γιὰ τὸν Βρεττάκο (χρ. 5ος, τευχ. 55, Δεκ. 1979 «Ἀφιέρωμα στὸν Νικηφόρο Βρεττάκο»).

3. Πρβ. Ο. Elitis, *21 poesie*, Παλέρμο 1968, *The Heroic and Elegiac Song for the Lost Second Lieutenant of the Albanian Campaign*, ... περ. «Books Abroad», 49, 4, 1975, σ. 690-695, Ν. Βρεττάκος. Μελέτες γιὰ τὸ ἔργο του, Διογένης, Ἀθήνα 1976, σ. 11-32 («Σημειώσεις σὲ μία ποιητικὴ ὁδοιπορία») καὶ 33-42 («Ἡ "Διαμαρτυρία" τοῦ Νικηφόρου Βρεττάκου»), «Ὁ Βρεττάκος στὸ "Ἀπογευματινὸ Ἡλιοτρόπιον"», περ. «Νέα δομῆ», 4 (Σεπτ. 1976), σ. 39-43, «Μία προσέγγιση στὴν ποίηση τοῦ Ν. Βρεττάκου. Μῦθος καὶ πραγματικότητα», ἔφημ. «Ἡ Καθημερινή», 8 καὶ 15 Σεπτ. 1977, «Ἡ ἰδέα τῆς ποίησης καὶ τῆς Ἑλλάδας στὸν Ν. Βρεττάκο», περ. «Τομὲς», ἔ.π., σ. 8-15, J. RITSOS. *Romiosini I. Un approccio stilistico*, Παλέρμο 1978.

σὲ γεγονότα ἐξαιρετικῆς σημασίας. Οἱ Ἕλληνες, ποὺ γεννήθηκαν γύρω στὰ 1910, πέρασαν στὴν παιδική τους ἡλικία ἀπὸ τὴν τραγικὴ γιὰ τὸν ἑλληνισμό ἐμπειρία τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς. Ἀκόμα νέοι πῆραν μέρος στὸν πόλεμο τοῦ '40 καὶ ὄριμοι πιά ἐξῆσαν τὶς δόλεθριες συνέπειες ἀπὸ τὸν ἐμφύλιο.

Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς λογοτεχνίας, τὰ χρόνια γύρω στὰ 1930 σημειώνουν στὴν ποίηση τὴν προοδευτικὴ χειραφέτηση ἀπὸ τὴν ἐπιβλητικὴ μορφή τοῦ Παλαμᾶ καὶ ἀπὸ τὴ μόδα τοῦ καρωτακισμού. Ἡ νεώτερη ποίηση ἀρχίζει σιγὰ σιγὰ νὰ σχηματίζεται μέσα στὴ χροάνη ὅπου συγχωνεύονται ἀτομικὲς καὶ ὁμαδικὲς προσπάθειες, ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις, παραδοσιακὲς ἀξίες. Ἐκεῖνα τὰ χρόνια ὁ Βρεττάκος καὶ ὁ Ρίτσος κάνουν τὰ πρῶτα ποιητικὰ τους βήματα πληρώνοντας τὸ φόρο τῆς μαθητείας τους γιὰ τὴν ἀνεύρεση τοῦ σωστοῦ δρόμου. Ὁ Ἐλύτης θὰ κάνει θριαμβευτικὰ τὸ ντεμποῦτο του λίγα χρόνια ἀργότερα ἀπὸ τὶς σελίδες τοῦ περιοδικοῦ «Τὰ νέα γράμματα», ποὺ τὴση σημασία θὰ ἔχει γιὰ τὴν τύχη τῆς νεοελληνικῆς κουλτούρας.

Καὶ οἱ τρεῖς γεννήθηκαν στὴν ἐπαρχία καὶ ἦρθαν πολὺ νωρὶς νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν Ἀθήνα. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ κοινὴ ἐμπειρία παρουσιάζει βασικὲς διαφορὲς συνθηκῶν. Ὁ Ρίτσος καὶ ὁ Βρεττάκος (ποὺ εἶναι καὶ οἱ δύο ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο καὶ σπούδασαν στὸ Γυμνάσιο τοῦ Γύθειου) ἦρθαν στὴν Ἀθήνα ἀντίστοιχα τὸ 1925 καὶ τὸ 1929 ἀντιμετωπίζοντας τὶς ἀντιξοότητες τοῦ περιβάλλοντος καὶ τὰ πρακτικὰ προβλήματα δύο νέων χωρὶς οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ στηρίγματα (ἡ οἰκογένεια τοῦ Ρίτσου, μάλιστα, δοκιμάστηκε σκληρὰ ἀπὸ ἀρρώστιες καὶ θανάτους). Ὁ Ἐλύτης (γεννήθηκε στὸ Ἡράκλειο ἀπὸ οἰκογένεια ποὺ ἡ καταγωγή της ἦταν ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη) ἐγκαταστάθηκε πολὺ νωρὶς (τὸ 1914) στὴν Ἀθήνα, χωρὶς νὰ γνωρίσει τὶς βιοποριστικὲς δυσκολίες τοῦ Ρίτσου καὶ τοῦ Βρεττάκου. Αὐτὲς οἱ «ἐξωτερικὲς» διαφορὲς στὸ ξεκίνημά τους βρίσκουν ἀνταπόκριση καὶ στὶς πρῶτες τους λογοτεχνικὲς ἐμπειρίες ποὺ δὲ συγκλίνουν ἀπόλυτα σ' ὅλα τὰ σημεῖα - καλλιτεχνικὲς ἀντιλήψεις, τεχνοτροπίες, ἰδεολογικοὶ προσανατολισμοί.

Ἄν πάρουμε γιὰ παράδειγμα ἓνα πολιτικὸ γεγονὸς σὰν τὴ δικτατορία τοῦ Μεταξᾶ, διαπιστώνουμε ὅτι ἡ ἐπικράτησή της, ὅπως εἶναι φυσικὸ σὲ ἀνάλογες περιστάσεις, δημιουργεῖ μιὰ πρώτη χωριστικὴ γραμμὴ: ἀπὸ τὴ μιὰ εἶναι οἱ ὀπαδοὶ της, ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ διαφωνοῦντες, στὸ μεταίχμιο τῶν δύο παρατάξεων ὑπάρχει καὶ ἡ οὐδέτερη ζώνη. Ἡ θέση ποὺ ἔχουν πάρει ὁ Ρίτσος καὶ ὁ Βρεττάκος φέρνει σὰν ἀποτέλεσμα τὴν ἀπαγόρευση τῶν ἀντίστοιχων ποιημάτων τους Ὁ ἐπιτάφιος καὶ Ὁ πόλεμος. Ὁ Ἐλύτης, πάλι, θὰ ὀρμάσει ἀργότερα τὴν ἔννοια τοῦ κοινωνικοῦ χρέους τοῦ ποιητῆ.

Πραγματικὰ, μὲ τὸ ξέσπασμα τοῦ πολέμου τοῦ '40 προκαλεῖται ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὴν πολιτικὴ συνειδητοποίηση καὶ σ' αὐτοὺς ποὺ δὲν εἶχαν πάρει θέση. Κανένας διανοούμενος δὲν μπορεῖ νὰ μείνει ἀδιάφορος στὸ γενικὸ ἀγώ-

να γιά τήν υπεράσπιση τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἀξιοπρέπειας. Τό κλίμα τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος πού δημιουργεῖται μέ τήν ἐκδήλωση τῆς φασιστικῆς ἐπιβουλῆς διατηρεῖται καί στήν πρώτη περίοδο τῆς Ἀντίστασης. Κατόπιν ὁμως οἱ διαφορῆς γίνονται πιά ἔντονες, ἕως ὅτου ἡ νέα χωριστική γραμμῆ, πού χαράσσεται ὄλο καί πιά βαθιά μέσα στό κορμί τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἐκφυλίζεται στόν τραγικό ἀδελφοκτόνο πόλεμο. Ὅλα αὐτά τά δραματικά γεγονότα ἔχουν ζωνρὸ ἀντίκτοπο, ὅπως εἶναι φυσικό, στή διανόηση, καί προκαλοῦν ἀνάλογες ἰδεολογικές ἀνακατατάξεις. Στό μεταξύ οἱ τρεῖς συνταξιδιώτες μας ἔχουν καλύψει ἕνα μεγάλο κομμάτι ἀπὸ τὸ δρόμο τους. Ὁ καθένας τους ἔχει πιά στό ἐνεργητικό του μιὰ πλούσια ἱστορία πού δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἀπαρνηθεῖ: Τὸ προσωπικό βίωμα γιά ἕνα διανοούμενο δὲν εἶναι μόνο ἀναπόσπαστο μέρος τῆς ἀνθρώπινης ὑπόστασῆς του, ἀλλὰ καί ἀναντικατάστατη πνευματικὴ περιουσία.

*
* *

Πολὺ νωρὶς ὁ Ρίτσος συνειδητοποιεῖ τὸ ρόλο τοῦ ποιητῆ. Πρὶν ἀκόμα τὸ δηλώσει ρητά, τὸ δείχνει ἔμμεσα, προβάλλοντας εἰρωνικά ἢ περιφρονητικά τὸν «ἀντιποιητῆ», δηλαδή πὼς δὲν πρέπει νὰ εἶναι ὁ ποιητῆς. Ἦδη στή συλλογὴ Τ ρ α κ τ ἔ ρ τοῦ 1934 βρίσκουμε πολλοὺς χαρακτηρισμοὺς καί ὑπαινιγμοὺς. Στό ποίημα «Ποιητές», πού ὄχι συμπτωματικά εἶναι ἀφιερωμένο στόν Καρυωτάκη⁴, ὑπάρχει μιὰ σατιρική διάθεση ἔναντι τῆς στάσης τῶν ποιητῶν ἐκείνων πού περιφρονοῦν τοὺς κοινούς ἀνθρώπους καί τοὺς θεωροῦν «ἀνίδεους, ἀνάξιους κι' εὐτελεῖς».

Ἀπὸ τότε κιόλας φαίνεται καθαρά πὼς γιά τὸν Ρίτσο ἡ ποίηση δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ναρκισσιστικὴ ἀπασχόληση, ἀλλὰ πρέπει ν' ἀπευθύνεται στοὺς ἄλλους, νὰ ἐντάσσεται σὲ μιὰ συγκεκριμένη κοινωνικὴ πραγματικότητα. Στό ποίημα πού ἀναφέραμε παρατηρεῖται ἐπίσης ἡ παρουσία ἀξιολογῶν ἀνθρωπιστικῶν στοιχείων. Μποροῦμε μάλιστα νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι τὸ κοινωνικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ποιητῆ δὲν προέρχεται μόνο ἀπὸ τὴ συνεπὴ πολιτικὴ στράτευση, ἀλλὰ κατευθύνεται ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ἀνάγκη τοῦ

4. Παρεμπιπτόντως παρατηροῦμε ὅτι τὰ ποιήματα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς παρουσιάζουν τουλάχιστο δύο λόγους πού δικαιολογοῦν τὸ ἐνδιαφέρον μας καί συνηγοροῦν τὴν ἀνάγκη νὰ μελετηθοῦν ἰδιαίτερα. Ὁ πρῶτος λόγος ἀφορᾷ τὸ περιεχόμενο, πού ὅσο καί νὰ φαίνεται μακριὰ ἀπὸ τὸν Ρίτσο τῶν μεταγενέστερων ποιημάτων, πού τὸν ξέρομε καλύτερα, βρίσκει ὡστόσο ἐπαληθεύσεις καί ἀνταποκρίσεις σ' ὄλο τὸ τόξο τῆς δημιουργικῆς του δράσης. Ὁ ἄλλος εἶναι σχετικὸς μέ τὴ γλώσσα καί τὴν τεχνιοτροπία τῆς ἀρχικῆς του ποιητικῆς θητείας, πού μπορεῖ νὰ μᾶς ὀδηγήσει μέ περισσότερη ἀσφάλεια στὰ ἀχνάρια τῶν πρώτων του λογοτεχνικῶν ἐρεθισμάτων.

διαλόγου με τους άλλους. Κάτω απ' αυτό το πρίσμα γίνεται πιο καταληπτή ή έννοια της σατιρικής αιχμής για τους ποιητές που μόνη φροντίδα τους είναι ή ύψηλή αποστολή της ποίησης, χωρίς καν να σκοτίζονται για «πεζά» προβλήματα, που είναι και τα προβλήματα των πολλών:

*Γύρω μας κι άλλοι κι αν ποιοῦν κι αν δυστυχοῦν,
κι αν τοὺς λυγίζει, αν φλογίζει ἡ ἀδικία,
- ὦ τέτοια θέματα πεζὰ ν' ἀνησυχοῦν
τοὺς ἀστρικούς μας στοχασμούς, εἶναι βλακεία».*

Ἐνάλογους τόνους σαρκασμοῦ περιέχει και τὸ ποίημα, πάλι ἀπὸ τὸ Τρακτέρ, «Ποιητῆς-Χορευτῆς». Στὸ ποίημα «Καταδικη» ἀπὸ τὴν Πυραμίδης (τοῦ 1935), ἡ κοῦφια ὑπεροπτικὴ στάση τῶν διανοουμένων ἐναντι τῶν κοινῶν ἀνθρώπων στιγματίζεται ἀκόμα πὺ σκληρά. Ἡ θελημένη ἀπόσταση ἀπὸ τὸ γύρω κόσμος χαρακτηρίζεται σὰν ψυχικὴ ἀρρώστια:

*«Ὡ ποιητῆ μου, ἀν ζήσουμε, θὰ γίνουμε σπουδῆ
ψυχιάτρων καὶ χειρουργῶν...».*

Σ' αὐτὴ τὴ νοσηρὴ κατάσταση ὁ Ρίτσος ἀντιπαραθέτει τὴν ὑγεία, ἀλλὰ καὶ τὴν καλοσύνη, τῶν ἐργατῶν:

*«Μ' ἐπιείκεια θὰ μᾶς κοιτοῦν οἱ ἐργάτες στιβαροὶ
- δπως ἀρμόζει οἱ εὐρωστοὶ νὰ βλέπουν τοὺς ἀρρώστους».*

Ἡ κρίση τοῦ Ρίτσου γιὰ τὸν ποιητὴ-νάρκισσο μπορεῖ νὰ φανεῖ ὑπερβολικὰ ἀσθηρὴ, καὶ μάλιστα γιὰ τὰ χρόνια ἐκεῖνα, πὺ οἱ περισσότεροι διανοούμενοι δὲν καταδέχονταν τὴν ἀνάμιξή τους σὲ θέματα ἔξω ἀπὸ τὴ λογοτεχνία, πάντως εἶναι συνεπὴς μετὴν ἀντίληψη πὺ ἔχει γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ ποιητῆ μέσα στὴν κοινωνία. Καὶ συνεπὴς μετὴν ἰδεολογικὴ του τοποθέτηση εἶναι ἡ προβολὴ τῆς ἀπλότητος τοῦ ἐργάτη σὰν ἀντίδοτο στὴ στειρότητα τῶν διανοουμένων. Δὲν πρόκειται τόσο γιὰ ρομαντικὴ ροπή πρὸς τοὺς ἀνθρώπους τοῦ λαοῦ, ὅσο γιὰ πολιτικὴ θέση πὺ θεωρεῖ τὸν ἐργάτη στυλοβάτη τῆς κοινωνίας καὶ ἐκπρόσωπο τοῦ θετικοῦ καὶ προοδευτικοῦ πνεύματος. Τὴν πίστη του αὐτὴ ὁ Ρίτσος τὴν ἐκφράζει καὶ ἀργότερα, πάντα μετὴν ἴδια ἔμφαση. Ἐτσι στὸ ποίημα «Μαθήματα ποίησης» ἀπὸ τὴ συλλογὴ Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν δέντρων (τοῦ 1958) οἱ ἐργάτες γίνονται πρότυπο γιὰ τοὺς ποιητῆς γιὰ «νὰ κάνουν καλὰ τὴ δουλειά τους», μετὴ ἀπλότητα καὶ ἀκρίβεια:

«Πρέπει νὰ κόβουμε τὶς λέξεις καθαρές, σ' ἀκριβῆ σχήματα».

Ὁ Ρίτσος δὲν καταδικάζει μόνο τὸν ποιητὴ ἀποτραβηγμένο ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τοῦ περιβάλλοντός του. Στὸ λυρικότατο Τραγοῦδι

τῆς ἀδελφῆς μου (τοῦ 1938), μέσα στὸν πόνο ποὺ ξεχειλίζει καὶ ξεσπάει σὲ ἀπελπισμένο κλάμα, ἡ κραυγὴ του μετατρέπεται στὴν ἄρνηση τοῦ ρόλου τοῦ ποιητῆ σὰν τραγουδιστῆ τῆς χαρᾶς:

*Ἄδελφὴ μου,
δὲν εἶμαι πιά ποιητῆς
δὲν καταδέχομαι νᾶμαι ποιητῆς.*

Στῆ συλλογὴ Ἄσκησεις, ποὺ περιέχει ποιήματα γραμμένα κατὰ τὴ δεκαετία 1950-1960, χαρακτηριστικὸ εἶναι ἓνα ποίημα μὲ τὸν τίτλο «Ἐργάτης τοῦ λόγου». Ἐκεῖ περιγράφεται ἡ κρίση τῆς συνείδησης ἑνὸς ποιητῆ ποὺ μιὰ νύχτα, ξαφνικά, ἀνακαλύπτει τὴ γύμνια του καὶ τὴν ψυχρότητα τῶν λέξεων ποὺ εἶχε δουλέψει τόσα χρόνια. Μὲ τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου τρέπονται εἰς φυγὴν τὰ φαντάσματα τῆς νύχτας καὶ οἱ τύψεις τῆς συνείδησης. Ἡ ἀμφιβολία ὁμῶς ἔχει διεισδύσει στὴν ψυχὴ του. Ἡ δουλειά του γίνεται ἄφτερη ρουτίνα, χωρὶς πίστη καὶ ἰδανικά, μὲ μεγάλη σύγχυση καὶ κούραση. Ὁ συμβιβασμὸς, φανερά, δὲν τοῦ ἐπιτρέπει νὰ θέσει τέρμα στὶς ἄσκοπες ἀσχολίες, νὰ μετατρέψει τὴν κρίση σὲ δημιουργικὸ παλμὸ, νὰ ξεκινήσει γιὰ νέους στόχους.

Καὶ ἄλλα ποιήματα ἀπὸ τὶς Ἄσκησεις μᾶς προσφέρουν ἐνδιαφέρον ὕλικό. Ἐνα, ποὺ ἔχει τίτλο «Χρησιμότητα τῆς τέχνης», ὑπογραμμίζει τὸ μὴ τυχαίον τῆς δημιουργίας σὲ μερικές περιπτώσεις ὅπου ἡ ἀπόφαση τοῦ ποιητῆ εἶναι πῶς προσωπικὴ καὶ ὑπεύθυνη. Σὲ ἄλλα δύο ποιήματα, ποὺ τιτλοφοροῦνται «Ἐνα ἀπὸ τὰ τελευταῖα του ποιήματα» καὶ «Καλλιτέχνης καὶ κοινόν», ὁ Ρίτσος συγκρίνει ἀντίστοιχα τὸν ποιητὴ μ' ἓναν ὀδοντογιατρὸ καὶ μ' ἓναν ταχυδακτυλουργό. Στὸ πρῶτο ποίημα ὁ Ρίτσος εἰρωνεύεται τὸ ζῆλο τοῦ ποιητῆ ὅταν ἐτοιμάζει τὰ ποιήματά του σὰν νὰ πρόκειται γιὰ τὴ διαθήκη του. Ὁ Ρίτσος τὸν παρομοιάζει μ' ἓναν ὀδοντογιατρὸ ποὺ κατασκευάζει ὀδοντοστοιχίες καλὲς γιὰ κάθε περίσταση. Τὸ δεύτερο ποίημα, πάλι, φανερῶνει λανθασμένες σχέσεις καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς. Ἀπὸ τὴ μιὰ ἓνας ἐπιδέξιός ταχυδακτυλουργός, ἀπὸ τὴν ἄλλη θεατὲς λιγιστοὶ καὶ ἀπαιτητικοί. Τὰ χειροκροτήματα ποὺ ἔρχονται «μόνο,/ σὰν πέρασε τὸν πῶς στενὸ του κρίκο στὸ λαιμό του» ἐπισφραγίζουν ὄχι μόνον τὴ σατιρικὴ αἰχμὴ ἐναντίον τοῦ βιρτουόζου καὶ τὴν κυνικὴ στάση τοῦ κοινοῦ, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀδιέξοδο ὅπου περιέρχεται ὁποῖος ἐπιδιώκει μονάχα νὰ θαμπώνει καὶ νὰ καταπλήττει.

Ὅλοι αὐτοὶ οἱ τύποι ποὺ ἔχουμε δεῖ ἔως τώρα ἀντιπροσωπεύουν μᾶλλον τὴν παρωδία τοῦ ποιητῆ, παρὰ πραγματικούς τύπους ποιητῶν. Γι' αὐτὸ ἡ ἀντίθεσή του εἶναι χλευαστικὴ, ὄχι κριτικὴ. Διασύρει καὶ γελιοποιεῖ, δὲν κρίνει. Ἄλλὰ, ὅπως ξέρουμε, μέσα στὴν ὑπερβολὴ τῆς παρωδίας κρύβεται πάντα μιὰ δόση ἀλήθειας. Πάντως, ἄλλο μέτρο καὶ ἄλλο τόνο θὰ χρησιμο-

ποιήσει ο Ρίτσος όταν από την άρνητική θά περάσει στη θετική προβολή του ποιητή.

Για να δοῦμε καλύτερα ποιός είναι ο ιδανικός τύπος του ποιητή κατά τον Ρίτσο, θά σταματήσουμε σε δύο πρόσφατα ποιήματα. Το πρώτο είναι η «'Ανταπόκριση», που ανήκει στη συλλογή *Θυρωρεΐο*. Πρώτα-πρώτα παρουσιάζει ένδιαφέρον ο έπεξηγηματικός υπότιτλος του ποιήματος: «'Ενας ποιητής μιλάει σ' έναν ποιητή του μέλλοντος». 'Ο γνήσιος ποιητής έχει συναίσθηση τών εὐθυνών του έναντι τῆς σημερινῆς κοινωνίας και τῆς ιστορίας: έπομένως ἡ σκέψη του στρέφεται πάντα στο μέλλον, με τὴν ἐλπίδα ὅτι ἡ ἀτομική του προσφορά θ' ἀποτελέσει γέφυρα ἀνάμεσα στο σήμερα και τὸ αὔριο. 'Ο Ρίτσος μιλάει στὸν ποιητὴ του μέλλοντος προτείνοντας σχεδὸν μιὰ σχέση συνεργασίας και ἀλληλεγγύης. Αὐτὸ δείχνει τὴ συνείδηση τῆς κοινῆς και ἀδιάκοπης ἀποστολῆς, και τὴ μετριοφροσύνη του ποιητῆ που ἀποβλέπει σε μιὰ συναδελφική ἰσοπέδωση με τοὺς ἄλλους ποιητές. Σὰ νὰ θέλει νὰ μᾶς πεί ὅτι ὁ κάθε ποιητῆς εἶναι ἕνας κρίκος ἀπὸ μιὰ ἀτέλειωτη ἀλυσίδα που ἔχει βάρος και δύναμη μόνο ἂν ὅλοι οἱ κρίκοι εἶναι συνδεδεμένοι μεταξύ τους. Αὐτὴ εἶναι τουλάχιστο ἡ ἔννοια τῶν πρώτων στίχων του ποιήματος:

*«'Αν δὲν ἤξερα πὼς ἐσὸ θά μ' ἀκούσεις μιὰ μέρα
δὲ θάχα πιά τί νὰ πῶ, δὲ θά μπορούσα νὰ μιλήσω».*

Τὸ δεύτερο εἶναι ἕνα ποῖημα ἀπὸ τὴ συλλογὴ *Γίγνεσθαι*, («Τὸ τερατώδες ἀριστούργημα»). 'Εκεῖ ἡ ποίηση ἐμφανίζεται ἔτοιμη ν' ἀνταποκριθεῖ στὰ ἐπαναστατικά ἰδεώδη του ποιητῆ. Με τολμηρὴ ἔκφραση λέει ὁ Ρίτσος: «Μὲ παίρνει ἀλαμπρατσέτα ἡ 'Επανάσταση βγαίνουμε βόλτα οἱ δυὸ μας». 'Ακόμα και οἱ δικτάτορες - προσθέτει - φοβοῦνται τὸν ἄοπλο ποιητὴ. Θά δοῦμε ὅτι και ὁ 'Ελύτης λέει κάπου στοῦ *Ἄξιόν ἐστι*: «ὁ καθείς και τὰ ὄπλα του», και ξέρουμε ὅτι ὁ ποιητῆς, ὁ διανοούμενος γενικά, εἶναι ὁ πιὸ γερά ὄπλισμένος. Λίγους στίχους παρακάτω ὁ Ρίτσος, με ἄλλη ἰδιότυπη ἔκφραση - και λίγο «περίεργη» γιὰ τὰ λογοτεχνικά μέτρα - ξεφορτώνεται τοὺς φθονεροὺς ποιητάκους:

«Οἱ ποετᾶστροι με φθονοῦν σὰν τὸ στενότερο παπούτσι».

Τὸ νόημα τῆς ποίησης γιὰ τὸν Ρίτσο βρίσκεται στη χαρὰ τῆς δημιουργίας, μιᾶς δημιουργίας ὅμως που νὰ εἶναι προορισμένη ὄχι γιὰ λίγους, ἀλλὰ γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Στο ποῖημα «'Αναπνοές», ἀπὸ τὴν *Ἀρχιτεκτονική τῶν δέντρων*, λέει:

*«Τὰ ποιήματα εἶναι μεγάλα ποτάμια -
δὲ σταματοῦν ποτὲ πρὶν ἀπ' τῆ θάλασσα.
Οἱ ποιητὲς ἐτοιμάζουν μὰ χώρα γιὰ ὅλα τὰ μάτια».*

Ἡ ἴδια εἰκόνα τοῦ ποταμοῦ ξαναβρίσκεται στὸ ποίημα «Τὸ χρέος τῶν ποιητῶν» ἀπὸ τῆ συλλογὴ Ἄνθρωποι καὶ τοπία, τοῦ 1958 καὶ αὐτῆ. Σ' αὐτὸ τὸ μακρὺ ποίημα προβάλλεται φανερά ἡ ἰδέα τοῦ Ρίτσου γιὰ τὴν ποίηση σὰν μέσο ἐπικοινωνίας («Οἱ στίχοι εἶναι σὰν πόρτες - / πόρτες κλειστὲς σ' ἐρημωμένα οἴκια / καὶ πόρτες ἀνοιχτὲς σὲ ἡμερες συγυρισμένες ψυχές»)⁵. Καὶ βρίσκει ἐνίσχυση ἡ ἰδέα του πὼς ἡ ποίηση εἶναι στράτευση καὶ ἀγώνας:

*«Πολλὰ ποιήματα εἶναι σὰν ὄπλα -
.....
Πολλοὶ στίχοι εἶναι σὰ στρατιῶτες ἐτοιμοὶ γιὰ τὴ μάχη».*

καὶ σὰ στρατιώτης σὲ κατάσταση ἐτοιμότητας, ὁ ποιητὴς πρέπει νὰ εἶναι

*«ἕνας ἐτοιμὸς στρατιώτης ποὺ λέει παρὼν στὸ πρῶτο
κάλεσμα τῆς ἐποχῆς του».*

Δὲν πρέπει ὅμως νὰ συμπεράνουμε βιαστικά ὅτι ὁ τρόπος ποῦ ἀντιλαμβάνεται ὁ Ρίτσος τὴ λειτουργία τῆς ποίησης εἶναι ἀπόλυτος καὶ δογματικός, χωρὶς δισταγμοὺς καὶ ἀπορίες. Μία τόσο ἄκαμπτη στάση δὲν θὰ ταίριαζε στὴν εὐαισθησία ἑνὸς καλλιτέχνη ποῦ, σὲ τελευταία ἀνάλυση, πρέπει ν' ἀναμετρηθεῖ μὲ μία πραγματικότητα τραγικά ἐναλλασσόμενη καὶ ἀντιφατική. Σὲ μερικὰ ποιήματα, ἰδίως τῶν τελευταίων χρόνων, συναντᾶμε μία ἀντίληψη περισσότερο προβληματισμένη.

Ἡ «Λευκότητα», ἀπὸ τῆ συλλογὴ Ὁ τοῖχος μέσα στὸν καθρέφτη (τοῦ 1974), ἐκφράζει τὸ ἄγχος τοῦ συγγραφέα μπροστὰ στὴν παγερὴ λευκότητα τοῦ χαρτιοῦ. Καὶ στὴν «Ἀνάγκη ἐκφρασης», ἀπὸ τὴν ἴδια συλλογὴ, γυρίζει τὸ θέμα τῆς φραστικῆς στεριότητας, ποῦ μάλιστα βρίσκει τὴν τελεσιδικία καὶ ἐπίσημη πιστοποίηση:

*«Μὲ τὸν καιρὸ καὶ τὴν κούραση, πεθαίνουν - εἶπε - κ' οἱ λέξεις.
Τίποτα δὲν τοῦ μένει πιά γιὰ νὰ ἐκφράσει τὸ τίποτα».*

Μία ἀπήχηση τῆς σκέψης αὐτῆς, μετριασμένη ἀπὸ κάποια στάση ἀναμονῆς, συναντᾶμε στὶς Νύξεις (1975):

5. Μὲ πὸ περίπλοκο παιχνίδι παρουσιάζεται τὸ σύμβολο τῆς πόρτας στὸ ποίημα «Ὁ πολιορκημένος κ' οἱ πολιορκητές», ἀπὸ τὶς Μαρτυρίες. Σειρὰ πρώτη, 1963.

*«Έχει εξαντλήσει από καιρό τις λέξεις. Όσοσο
μέ τή λυχρία του αναμμένη, περιμένει πάντα
μή και διαβεί εν τώ μέσω τής νυκτός τὸ ποίημα».*

Τὴν ἀδυναμία τοῦ προκαθορισμοῦ τῆς ποιητικῆς πράξης ὑπαινίσσεται ὁ ἐπιγραμματικὸς «Στίχος» (Μαρτυρίες. Σειρὰ πρώτη, 1963):

«Γεύση βαθεῖα τοῦ τέλους προηγείται τοῦ ποιήματος. Ἀρχή».

Στὸ ποίημα «Ὁ χώρος τοῦ ποιητῆ» (Δώδεκα ποιήματα γιὰ τὸν Καβάφη, 1963) διαφαίνεται, πάλι, κάποια διάθεση κατανόησης, ἢ τουλάχιστο ἐπιείκειας, γιὰ τοὺς ποιητὲς κλεισμένους μέσα στὸν ἀτομισμό τους, ποὺ ἀποτελέσαν ἄλλοτε στόχο γιὰ τὰ αἰχμηρά του βέλη:

*«Ἄν ἄφεση δὲν εἶναι ἡ ποίηση...
τότε, ἀπὸ πουθενὰ μὴν περιμένουμε ἔλεος»⁶.*

Ὁ Ρίτσος ἄλλωστε ξέρεי καλά ὅτι ἡ ποίηση, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη σημασία ποὺ ἔχει γιὰ τὸν δημιουργό της, εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ ὅλους. Αὐτὸ ὑποδηλώνει ὁ ἀπροσδόκητος ἐπίλογος τῆς εἰκόνας πεζῆς καθημερινότητας ποὺ προβάλλεται στὸ ποίημα «Ἀπογευματινὸ» (Μαρτυρίες. Σειρὰ πρώτη): «... Πὼς ζοῦνε οἱ ἄνθρωποι χωρὶς τὴν ποίηση;»⁷.

Διαφορετικοῦ εἶδους εἶναι ἡ ἄλλη ἀπορία, σχεδὸν παράδοξη καὶ ὁμως τόσο βαθεῖα καὶ ἀληθινή, ποὺ μᾶς ἀποκαλύπτει ὁ ποιητὴς σὲ ἄλλο χωρίο ἀπὸ τὶς Νύξεις:

*«Ἡ σημασία τῆς τέχνης... ἴσως νὰ βρίσκεται
σ' αὐτὸ ποὺ παραλείπουμε, θελημένα ἢ ἀθέλητα».*

Καὶ εἶναι αὐτὴ ἡ ἀναγνώριση ἡ καλύτερη ἀπόδειξη τῆς πολὺπλευρης προσωπικότητας τοῦ ποιητῆ καὶ τῆς εὐαισθησίας του γιὰ τὶς περίπλοκες διαδικασίες τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας ποὺ, παρ' ὅλες τὶς ὀρθολογιστικὲς μας ἀξιώσεις, παραμένει σὲ μεγάλο μέρος σκοτεινὴ.

Σ' ἓνα ὀγκώδη τόμο ποὺ βγήκε πρὶν ἑξὶ χρόνια μὲ τὸν τίτλο Ἄνοιχτὰ χαρτιά ὁ Έλύτης συγκεντρώνει ἄφθονο ὕλικό, κατὰ μεγάλο μέρος ἀνέκδοτο ἕως τότε, ποὺ εἶναι χρήσιμο γι' αὐτοὺς ποὺ θέλουν ν' ἀναζητή-

6. Βλ. σχετικὰ, G. Pierrat, Γ. Ρίτσος. Ἡ μακριὰ πορεία ἐνὸς ποιητῆ, Ἀθήνα 1978, σ. 81.

7. Ὁ Pierrat, ὁ.π., σ. 43 παραπέμπει σ' αὐτὸ τὸ στίχο γιὰ νὰ ὑπογραμμίσει τὴν ἀνάγκη γιὰ τὴν ποίηση ποὺ εἶχε πάντα ὁ Ρίτσος, ἀκόμα καὶ στίς πιὸ δύσκολες περιστάσεις τῆς ζωῆς του.

σουν τὰ ἀχνάρια τῆς ποιητικῆς του. Ἐκεί θὰ δανειστοῦμε μιὰ φράση μονάχα - παρμένη ἀπὸ τὸ δοκίμιο Π ρ ῶ τ α - π ρ ῶ τ α - ιδιαίτερα διαφωτιστική γιὰ τοὺς σκοποὺς μας: «Ὄντας στὸ ἐλάχιστο βαθμὸ ποιητικός, ἀγάπησα στὸν μέγιστο βαθμὸ τὴν Ποίηση, με τὸν ἴδιο τρόπο, πού, ὄντας στὸν ἐλάχιστο βαθμὸ "πατριώτης", ἀγάπησα στὸν μέγιστο βαθμὸ τὴν Ἑλλάδα» (σ. 24). - Φυσικὰ δὲν πρέπει νὰ παρερμηνέψουμε αὐτὰ πού με λεπτότατη διάκριση δηλώνει ὁ ποιητής. Καὶ ὡς πρὸς τὸ δεύτερο μέρος, κλείνοντας τὴ λέξη «πατριώτης» σὲ εἰσαγωγικά, ὁ ἴδιος ὑποδεικνύει ὅτι μ' αὐτὴ τὴ λέξη ἐννοεῖ τὸν φανατισμένο σοβινιστὴ. Τί ἐννοεῖ ὅμως με τὸ ἐπίθετο «ποιητικός»; Ὅπως δὲν εἶπα, τὸν εὐαίσθητο στὴν εὐκολὴ στιχουργία ἢ καὶ τὸν νοσηρὰ ἐπιρρηπὴ στὴν αἰσθητικὴ συγκίνηση. Ὁ Ἐλύτης - εἶναι γνωστὸ - ἔχει ὅλως ἀντίθετη γνώμη γιὰ τὴν ποίηση, πού τὴ θεωρεῖ μιὰ αὐστηρὴ καὶ ἀπαιτητικὴ λειτουργία.

Αὐτὸ πάντως πού ἔχει μεγάλη σημασία εἶναι ἡ στενὴ σύνδεση τῆς ποιήσης με τὴν Ἑλλάδα, με τρόπο πού νὰ δικαιολογεῖ τὸν ὄρο «ἐλληνικὴ γραμμὴ» πού χρησιμοποίησε ὁ Νησιώτης ἀναφερόμενος στὸν Ἐλύτη⁸. Πραγματικὰ ὁ Ἐλύτης, ὅπως πολλοὶ διανοούμενοι τῆς σύγχρονης Ἑλλάδας, προσπαθεῖ νὰ βρεῖ τὴν ἀπάντηση στὸ ἀγχῶδες ἐρωτηματικὸ γιὰ τὴν ἀτομικὴ ταυτότητα στὰ πλαίσια μιᾶς γενικότερης ἐθνικῆς τοποθέτησης. Ἐνῶ, ὅμως, γιὰ τὸν Ρίτσο «ρωμιόσῦνη» σημαίνει ὁμαδικὴ συμμετοχὴ, ἢ μάλλον ἀπόλυτη ταύτιση ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους καὶ στὰ «πράγματα» πού εἶναι ριζωμένα στὸν ἐλληνικὸ χῶρο, ὁ Ἐλύτης λύνει τὸ πρόβλημα με προσωπικὸ τρόπο. Ἀκόμα καὶ στὴν ἀναζήτηση τῶν ἐθνικῶν του καταβολῶν ὁ Ἐλύτης προτείνει μιὰ σχέση ἀποκλειστικὰ δικιά του με τὴν Ἑλλάδα. Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ με τὴν ποίηση. Στὴν ἐξέλιξη τῆς Ἑλληνικῆς γραμμῆς τοῦ Ἐλύτη παρατηρεῖται μιὰ αἰσθητὴ διαφοροποίηση τῆς ιδέας τῆς ποιήσης, πού ἀπὸ μιὰ ἀρχικὴ φάση λυρικῆς θεώρησης, μεταβάλλεται προοδευτικὰ στὴ συνειδητοποίηση τοῦ ρόλου τοῦ ποιητῆ.

Στὶς πρῶτες του συλλογές Π ρ ο σ α ν α τ ο λ ι σ μ ο ἰ (τοῦ 1940) καὶ Ἡ λ ι ο ς ὁ π ρ ῶ τ ο ς (τοῦ 1943) ὁ Ἐλύτης τραγουδαῖ με αἰσθησιακὸ πάθος καὶ πρωτότυπο λυρισμὸ τὴν ὁμορφιὰ τῆς φύσης καὶ τὴ μαγεία τοῦ Αἰγαίου. Ὁ ὄνειροπόλος νέος ἀνακαλύπτει ἐκστατικὸς μία μία τις μυστικὲς πτυχὲς τῆς δημιουργίας καὶ δίνεται ἀνέμελος στὴ μέθη τῆς φύσης πού τὸν κυριεῦει ὀλόκληρο. Ἐνα ποίημα ἀπὸ τὴ συλλογὴ Ἡ λ ι ο ς ὁ π ρ ῶ τ ο ς σκιτσάρεϊ ὑπέροχα τὴν ἀξέχαστη εἰκόνα τοῦ παιδιοῦ «με τὸ γρατσουνισμένο γόνατο». Εἶναι ἓνα παιδὶ ξένοιαστο, ἀκόμα ἀνέπαφο ἀπὸ πικρίες καὶ ἀπογο-

8. Πρβ. Β. Νησιώτη, «Ὀδυσσεὺς Ἐλύτης. Ἡ συνείδηση τοῦ ἐλληνικοῦ μύθου», περ. «Κριτική», χρ. Γ', τεύχ. 13-14 (Ἰαν.-Ἀπρ. 1961), σ. 5.

ητεύσεις, βυθισμένο στη χαρὰ τοῦ παιγνιδιοῦ καὶ τῆς ρέμβης: «κουρεμένο κεφάλι, ὄνειρο ἀκούρευτο... / ἀδερφάκι τοῦ σύννεφου».

Μὲ τὸ ξέσπασμα τοῦ πολέμου ἔρχεται ἡ πραγματικότητα, σ' ὅλη τὴ δραματικὴ τῆς ἔκτασι, νὰ σβήσει βίαια τὴ θύμισι ἀπὸ τίς ὠραῖες στιγμὲς τοῦ ὄνειρου. Ὁ νέος ποῦ θέλει νὰ παραμείνει παιδί, ὁ ἀδιόρθωτος «ἀεροβάτης»⁹, ἀποχαιρετᾷ πιά τὴν εὐφροσύνη τοῦ ἀδιάκοπου διαλόγου μὲ τὸ Αἶγαλο καὶ ἀποκτᾷ συνείδηση τῆς εὐθύνης του. Ἔτσι μᾶς φανερώνεται ὁ Ἐλύτης ἀπὸ τοὺς πρώτους κιόλας στίχους τῆς *Καλωσύνης* *στὶς Λυκοποριές*, ποῦ δημοσιεύτηκε τὸ 1947, ἀλλὰ ἀναφέρεται στὰ χρόνια τοῦ πολέμου:

*Ποίηση ἄγουρο νεράντζι μου
κάτω ἀπὸ τοὺς καταράχτες τοῦ ἡλίου
ἰριδίζοντας
ἓνα μεσημέρι σ' ἄφησα
ἡ καρδιά μου ἀκόμα γαλανή
ἀπ' τὸ τρέξιμο στὴν ἄμμο καὶ τὸν ἔρωτα
ἔτρεμε...».*

Ἡ συνειδητοποίηση τοῦ κοινωνικοῦ χρέους τοῦ ποιητῆ δὲν καθορίζεται μόνο μὲ τὴν ἀπάρνηση τῆς παλιᾶς ἀντίληψης τῆς ποίησης, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἀνάληψη τῆς σκληρῆς ἀπόφασις ποῦ ἐπιβάλλει τὴν ἀνάλογη ἀπάντησι στὴν ἰταμὴ πρόκλησι:

*«Ἐχτρα στὰ μάτια κότταξέ με
βγαίνω μὲ τὰ δικά σου τᾶγματα.
Ἡ καλωσύνη ἐδῶ ποῦ βρέθηκε μὲς στὶς λυκοποριές
πρέπει νάχει μπαρούτι στὸ σελλάχι τῆς
καὶ νὰ δαγκάνει κάμες».*

Ἡ «Καλωσύνη» συμβολίζει ὁλόκληρο τὸν ἐλληνικὸ λαό, ἀλλὰ καὶ τὸν ἴδιο τὸν ποιητῆ, ποῦ ἦταν προορισμένος γιὰ ἄλλα πράγματα, ὅπως ρητὰ δηλώνει ὁ ποιητῆς στὸ *Ἄξιόν ἐστι* («Τὰ πάθη», Α), δηλαδὴ στὸ ἔργο τοῦ Ἐλύτη, ὅπου πιὸ φανερά προβάλλεται ἡ συνταύτισι τοῦ ποιητῆ μὲ τὴν Ἑλλάδα:

9. Ἡλιος ὁ πρῶτος, XVI, στ. 5. Περὶ τοῦ ἴσως νὰ θυμίσουμε ὅτι ὁ Ἀριστοφάνης χρησιμοποιεῖ χλευαστικὰ γιὰ τὸν Σωκράτη τὸ ρῆμα «ἀεροβατῶ» (Νεφ., 225 καὶ 1503).

*«Ίδού ἐγὼ λοιπόν,
ὁ πλασμένος γιὰ τὶς μικρὲς Κόρες καὶ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου.*

*.....
Ίδού ἐγὼ καταντικρὺ
τοῦ μελανοῦ φορέματος τῶν ἀποφασισμένων».*

Τὸ *Ἄξιόν ἐστι*, πού δημοσιεύθηκε στὰ τέλη τοῦ 1959, ἔχει στὴν ὀργανική του δομὴ μεγάλη σημασία γιὰ τὸ ρόλο πού ἀποδίδεται στὸν ποιητὴ. Ὁ ποιητὴς εἶναι αὐτὸς πού ἔχει χρέος νὰ τραγουδήσει τὸ μυστήριό τῆς ἑλληνικῆς λειτουργίας, στὴν οὐσία τῶν δραμάτων τῆς καὶ τῶν μακαρισμῶν τῆς. Μὲ τολμηρὴ μάλιστα σύλληψη ὁ Ἑλύτης ταυτίζει τὸ «ἐγὼ» μὲ τὸ «αὐτός», τὸν δημιουργὸ μὲ τὸν ἑαυτό του. Τὸ χρέος αὐτὸ δὲν εἶναι κάτι τὸ ἀκαθόριστο, ἢ καὶ μιὰ ἀντικειμενικὴ ἀνάγκη, ἀλλὰ μιὰ ἐντολὴ δοσμένη μὲ τρόπο ὑπερφυσικό:

*«Ἐνοιῶσα ἦρθε κι ἔσκυψε
πάνω ἀπ' τὸ λίκνο μου»¹⁰.*

Ἄκόμα καὶ ἡ περίεργη συντακτικὴ δομὴ τῶν στίχων τονίζει αὐτὸ τὸ ὑπερφυσικό χρῶμα τῆς γέννησης τοῦ ποιητῆ καὶ τοῦ χρίσματος τῆς ἀποστολῆς του. Βλέπουμε ἐδῶ ἓνα πρῶτο σημεῖο τῆς τελεολογικῆς καὶ θρησκευτικῆς τάσης τοῦ Ἑλύτη. Ὁ ποιητὴς πιστεύει στὸ θαῦμα τῆς δημιουργίας, τῆς ποίησης· πιστεύει ὅτι τὰ φαινομενικὰ ἀξεδιάλυτα εἶναι πολὺ ἀπλά καὶ ξεκάθαρα. Αὐτὴ τὴ σκέψη τὴν ἐκφράζει μὲ τὸ στίχο:

«Τόσο εὐλογο τὸ Ἀκατανόητο».

Ἡ ἐντολὴ πού δίνεται στὸν Ἑλύτη εἶναι ρητὴ καὶ ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενο, καὶ ὡς πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἀποστολῆς του:

*«Ἐντολή σου, εἶπε, αὐτὸς ὁ κόσμος
καὶ γραμμένος μὲς στὰ σπλάχνα σου εἶναι
Διάβασε καὶ προσπάθησε
καὶ πολέμησε» εἶπε
«Ὁ καθεὶς καὶ τὰ ὄπλα του».*

Ὁ ποιητὴς λοιπὸν εἶναι ἀποφασισμένος γιὰ τὸν ἀγῶνα καὶ ἔτοιμος νὰ χρησιμοποιήσει τὰ ὄπλα πού διαθέτει. Ὅσο γι' αὐτοὺς πού τὸν πολεμᾶνε λυσσαλέα, ἡ στάση πού τοῦ ἀρμόζει καλύτερα εἶναι ἡ καταφρόνια. Στὸ *Ἄξιόν ἐστι*, μὲ τὴν ὀνομασία «νέοι Ἀλεξανδρεῖς», παρουσιάζονται

10. *Ἄξιόν ἐστι*, «Ἡ Γένεσις», Α' ὕμνος.

οί αντίπαλοί του σάν παθιασμένοι διανοούμενοι πού δέν τοῦ συγχωροῦν τὴν ἀνεξαρτησία του ἀπὸ τοὺς συμβιβασμοὺς τῶν πολλῶν καὶ τὴν ἀδιαφορία του γιὰ τίς κραυγές τους¹¹:

*«Κατὰ πρόσωπο μου ἐχλεύασαν οἱ νέοι Ἄλεξανδρεῖς :
 ἰδέστε, εἶπαν, ὁ ἀφελὴς περιηγητὴς τοῦ αἰῶνος!
 Ὁ ἀναίσθητος
 πού ὅταν ὅλοι ἐμεῖς θρηνοῦμε αὐτὸς ἀγαλλιᾷ
 καὶ ὅταν ὅλοι πάλι ἀγαλλιοῦμε
 αὐτὸς ἀναίτια σκωθροπάζει.
 Στίς κραυγές μας μπροστὰ προσπερνᾷ καὶ ἀδιαφορεῖ».*

Στὴν πρόσφατη Μ α ρ ι α Ν ε φ έ λ η, μάλιστα, ἀναγνωρίζει μὲ περηφάνεια ὅτι ἀξίζει τὸν κόπο νὰ καταβάλλει τὸ φόρο τῆς ἀντιδημοτικότητας γιὰ νὰ εἶναι συνεπὴς μὲ τὸν ἑαυτό του:

*«Ἀπερίσπαστος νέμεσαι τὴν ἀντιδημοτικότητα
 ἔτσι μὲ γενναιοδωρία».*

Ἄς προσέξουμε τὴ λέξη «γενναιοδωρία». Στὸ «Χρονικὸ μᾶς δεκαετίας», πού συμπεριλαμβάνεται στὸν τόμο Ἄ ν ο ι χ τ ᾶ χ α ρ τ ι ᾶ¹², βρίσκουμε μία ἐνδιαφέρουσα ἐρμηνεία τῆς λέξης αὐτῆς: «Ὁ ποιητὴς πρέπει νὰ εἶναι γενναιοδωρος. Τὸ νὰ μὴ θέλεις νὰ χάσεις οὔτε στιγμή ἀπὸ τὸ ὑποτιθέμενο ταλέντο σου, εἶναι σὰ νὰ μὴ θέλεις νὰ χάσεις οὔτε δραχμὴ ἀπὸ τοὺς τόκους τοῦ μικροῦ κεφαλαίου πού σοῦ δόθηκε».

Τὸ πρόβλημα τῆς ἀποστολῆς τοῦ ποιητῆ στὸν Ἐλύτη ἀρθρώνεται μέσα ἀπὸ τὸ πρόβλημα τῆς γλώσσας. Σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ Ἄ ξ ι ὶ ὄ ν ἔ σ τ ι ἀντιμετωπίζεται τὸ θέμα τῆς γλώσσας. Θὰ ἀναφέρουμε ἐδῶ λίγα, ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικά.

Στὴ «Γένεση», στὸ πρῶτο μέρος δηλαδὴ ἀπὸ τὸ Ἄ ξ ι ὶ ὄ ν ἔ σ τ ι, ὁ Ἐλύτης παρουσιάζει ἓνα ἀπὸ τὰ μυστικά τοῦ σχηματισμοῦ τῆς γλώσσας του μὲ μιά εἰκόνα ἐξαιρετικὰ ἐπιτυχὴ καὶ πυκνὴ σὲ νοήματα, μιά εἰκόνα πού δὲν θὰ διστάζαμε νὰ τὴν ὀνομάσουμε μεγαλειώδη, ἂν δὲν μᾶς ἀπέτρεπε ἡ φθορὰ μερικῶν λέξεων ἀπὸ τὴν καθημερινὴ τριβὴ καὶ κατάχρηση:

*«Ἡ σιγὴ πού ἐκχέρσωνα γιὰ ν' ἀποθέσω
 γόνους φθόγγων καὶ χρησμῶν φύτρα χρυσά».*

11. «Τὰ πάθη» Γ. Δὲν εἶναι τυχαία ἡ χρῆση τοῦ ἴδιου ρήματος «προσπερνᾷ» πού ἀπαντᾷ στὸ ποίημα τοῦ Ν. Παπα, «Οἱ ποιητὲς τῆς Κυριακῆς» (τοῦ 1946), ὅπου ὁ Ἐλύτης, ὁ Ἐγγονόπουλος, ὁ Σεφέρης, ὁ Ἐμπειρικός κατηγοροῦνται γιὰ ἀδιαφορία μπροστὰ στὸν πόνο τῶν ἄλλων.

12. σ. 361-362.

Ὁ ποιητής ἔχει πλήρη συνείδηση τῆς μεστής ἐσωτερικότητας τῆς γλώσσας του. Ξέρει ὅτι μέσα στη δύσκολη καὶ περίπλοκη γλώσσα του εἶναι κλεισμένο τὸ βαθὺ νόημα τῶν πραγμάτων καὶ ἡ ἴδια ἡ ταυτότητα του:

«Οἱ κρυφές συλλαβές δ'πον πάσχιζα τὴν ταυτότητά μου ν' ἀποθώσω».

Θὰ σταματήσουμε τώρα σὲ τρεῖς στίχους ἀπὸ τὸ δεύτερο μέρος, Τὰ πᾶθ' η, τοῦ Ἄξιόν ἐστι:

*«Τῇ γλώσσα μου ἔδωσαν ἑλληνικὴ
Τὸ σίτι φτωχικὸ στίς ἀμμονδιές τοῦ Ὀμήρου
Μονάχη ἔγνοια ἢ γλώσσα μου στίς ἀμμονδιές τοῦ Ὀμήρου».*

Σ' αὐτοὺς τοὺς στίχους εἶναι συγκεντρωμένη ἡ σημασία ποὺ ὁ Ἐλύτης ἀποδίδει στη γλώσσα. Οἱ τρεῖς προτάσεις συνδέονται μεταξὺ τους σὰν ἀντίστοιχα μέρη ἑνὸς συλλογισμοῦ. Ἡ γέφυρα ἀνάμεσά τους ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν ἐνδειξη τῆς ἐθνότητας, ποὺ πρῶτα γίνεται γενικὰ - μετὰ τὴ λέξη «ἑλληνικὴ» - καὶ ἔπειτα εἰδικὰ, μετὰ τὸ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸ ὄνομα τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ὁ Ὀμηρος εἶναι τὸ παρελθόν, ἡ ἑλληνικὴ παράδοση. Ὁ ποιητής, ποὺ μιλάει στὸ πρῶτο πρόσωπο, εἶναι ἡ σημερινὴ φάση τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα εἶναι ἡ διάρκεια, ἡ διαχρονία, ποὺ συγκρατεῖ στοὺς κόλπους τῆς τὸ ἀέναιο γίνεσθαι τοῦ ἀστεῖρευτου ποταμοῦ ποὺ εἶναι ὁ ἑλληνισμός. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ὅπως σωστά παρατηρεῖ ὁ Μαρωνίτης, τὸ ἔργο τοῦ Ἐλύτη, ἀπὸ νεοελληνικὸ μεταβάλλεται σὲ ἑλληνικὸ¹³.

Μὲ ὄργανο τὴ γλώσσα τὴν ἑλληνικὴ ὁ ποιητής ἀναλαμβάνει τὴν πρωτότυπη στράτευση γιὰ τὴν ὁποία εἶναι προορισμένος, νὰ τραγουδήσει τὴν ἑλληνικὴ δημιουργία, ἀφοῦ πρῶτα θὰ τὴν ἔχει ἀποκρυπτογραφήσει. Γι' αὐτὸ θὰ πρέπει («τὸ Ἄσημαντο νὰ ἐμβαθύνει», πράγμα ποὺ ἀπαιτεῖ μαντικὲς σχεδὸν ιδιότητες. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι τὸ τελευταῖο ἀνάγνωσμα τοῦ Ἄξιόν ἐστι φέρνει τὸν τίτλο «Προφητικόν». Ἐκεῖ, στὴν ἐρώτηση τοῦ ἥλιου: «ἐξόριστε ποιητῆ, στὸν αἰῶνα σου, λέγε, τί βλέπεις;», ὁ ποιητής, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, ἀπαντᾷ: «βλέπω τὴν ἀλληλουχία τῶν κρυφῶν νοημάτων», ποὺ μᾶς πηγαίνει στὸ στίχο ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως «Τόσο εὐλογο τὸ Ἀκατανόητο».

Ὁ ρόλος τοῦ ποιητῆ προσλαμβάνει ἔτσι πολυσύνθετη διάσταση. Ὡς πρὸς τὴν προσωπικὴ του γλώσσα, ὁ Ἐλύτης μοιάζει νὰ ὑποστηρίξει τὸ δικαίωμα τῶν ποιητῶν στὴν «πολυσημία»¹⁴ τῶν μηνυμάτων τους, στὴ

13. Δ. Ν. Μαρωνίτη, «Πρῶτα φιλολογικὰ προλεγόμενα στὸ Ἄξιόν ἐστι» τοῦ Ἐλύτη, περ. «Ἐποχές», ἀρ. 29 (Σεπτ. 1965), σ. 19.

14. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ σύγχρονη γλωσσολογία, ἀπὸ τὸν Breal ἕως τις ἡμέ-

δυνατότητα δηλαδή να εκφράζονται με τρόπο διαφορούμενο και αινιγματικό. Σ' αυτό το σημείο, περισσότερο από τις συζητήσεις των ημερών μας, πιστεύω ότι αρμόζουν τα λόγια που σ' ένα πλατωνικό διάλογο¹⁵ απευθύνει ο Σωκράτης στον Άλκιβιάδη αναφορικά με τον Όμηρο, υποτιθέμενο συγγραφέα του Μαργίτη: «αίνιττεται, ὦ βέλτιστε, καὶ οὗτος καὶ ἄλλοι δὲ ποιηταὶ σχεδὸν τι πάντες. Ἔστι τε γὰρ φύσει ποιητικὴ ἡ σύμπασα ἀνιγματοδὴς καὶ οὐ τοῦ προστυχόντος γνωρίζαι».

Σχετικά ἔπειτα μ' αὐτὸ που τὸ ὀνομάσαμε μαντικὴ ιδιότητα, ὁ Έλύτης θεωρεῖ ἀπαραίτητη τὴ μεσολάβηση τοῦ ποιητῆ γιὰ νὰ ἐρμηνεύονται τὰ ἀσαφῆ μεταφυσικὰ μηνύματα. Καὶ ἐδῶ, ἀντὶ γιὰ πρόσφατες τεκμηριώσεις, θὰ ἐπικαλεστοῦμε τὴν πλατωνικὴ θεωρία, σύμφωνα με τὴν ὁποία οἱ ποιητὲς εἶναι «ἐρμηνεῖς τῶν θεῶν»¹⁶.

Μὲ τέτοια ἀντίληψη τῆς τέχνης εἶναι φυσικὸ οἱ σχέσεις τοῦ Έλύτη με τοὺς δέκτες του νὰ εἶναι διδακτικὲς. Τὴν τέλεια ἐκπλήρωση τοῦ ρόλου τοῦ ποιητῆ-δασκάλου τὴν πραγματοποιεῖ ὁ Έλύτης στὴ σύλληψη τῆς ἑλληνικῆς ἀποστολῆς του. Μ' αὐτὴ τὴν ιδιότητα ἀκριβῶς ἀπευθύνεται στοὺς συμπατριῶτες του γιὰ νὰ τοὺς θυμίσει τὴ σημασία τῆς πνευματικῆς τους παρουσίας τὴ στιγμὴ τῶν μεγάλων κινδύνων¹⁷:

*«Ὅπου καὶ νὰ σᾶς βροῖσαι τὸ κακό, ἀδελφοί,
ὅπου καὶ νὰ θολῶνει ὁ νοῦς σας
μνημονεύετε Διονύσιο Σολωμὸ
καὶ μνημονεύετε Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη».*

Ἐδῶ ἐκφράζεται με τὸν καλύτερο τρόπο ἡ ἰδέα τοῦ ρόλου τοῦ ποιητῆ γιὰ τὸν Έλύτη. Ἀναφέροντας δύο ὀνόματα-σύμβολα τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων, θέλει νὰ υπογραμμίσει τὴν ἀξία τῆς ἐθνικῆς πολιτιστικῆς παράδοσης καὶ τὸ χρέος που ἔχει ὁ ποιητὴς νὰ τὴν ὑποδείξει στὸ λαὸ του.

Ὁ Νικηφόρος Βρεττάκος πιστεύει στὴν ποίηση, πιστεύει στὸ ρόλο τοῦ ποιητῆ μέσα στὴ σημερινὴ κοινωνία. Ἡ ποίηση γιὰ τὸν Βρεττάκο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μονάχα ἓνα ἐπιτακτικὸ αἶτημα γιὰ δημιουργία, μιά ἀτομικὴ ὑπόθεση που ἀφορᾷ ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο τὸν ποιητῆ, ἀλλὰ εἶναι πρὶν ἀπ'

ρες μας, ἔχει ἐμβαθύνει πολὺ στὴ δυνατότητα «πολυσημίας» που ὑπάρχει ὄχι μόνο στὴν προφορικὴ λαλιά, ἀλλὰ ἀκόμα περισσότερο στὴ λογοτεχνικὴ γλῶσσα.

15. Ἀλκιβιάδης δεύτερος, 147 Β. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ διάλογος αὐτὸς δὲν θεωρεῖται γνήσιος, ἀλλὰ γενικὰ ἀναγνωρίζεται ὅτι ἀντικαθρεφτίζει πολὺ πιστὰ τὶς πλατωνικὲς θεωρίες.

16. Ἰων, 534 Ε.

17. Ἀξιόν ἐστι, «Τὰ πάθη», ΙΑ'.

όλα ανάγκη επικοινωνίας. Γι' αυτό ή ποίησή του άντλεί άφθονα στοιχεία από τον «έξω κόσμο» με τον όποιο τον ένώνει μιá τέλεια άνταπόκριση βασισμένη στην πλήρη συνείδηση των δικαιωμάτων του, αλλά και των υποχρεώσεών του. Άκόμα και οι έσωτερικές περιπέτειες τής σκέψης του ξεκινούν από την άναμέτρηση με κάποιον άλλον ή κάτι άλλο— είτε πρόκειται για άνθρωπος, είτε για τη φύση σ' όλες τις έκδηλώσεις της, είτε και για τó θεό.

Κάθε ποιητής κουβαλάει μέσα στην ποίησή του τά υλικά που του χρειάζονται διαλέγοντάς τα προσεκτικά, στα μέτρα του. Αυτό που ισχυρίζεται ό Δροσίνης για τή διαφορά ανάμεσα στην ταπεινή του προσφορά και στην μεγαλόπρεπη δημιουργία του Παλαμά, μπορούμε νά τó γενικεύσουμε λέγοντας ότι άλλοι ποιητές άρέσκονται στο άστραφτερό μάρμαρο, άλλοι εύχαριστιούνται με τó φτηνό και εύπλαστο πηλό. Ό Βρεττάκος άνήκει στη δεύτερη κατηγορία. Ό πηλός που δουλεύει είναι ζυμωμένος με την άμεση συμμετοχή του στα γεγονότα τής ζωής και στον πόνο των άλλων. Η ποίησή του είναι ένα άνοιχτό άγκάλιασμα για όλους, και σε όλους απευθύνεται ό λόγος του που γίνεται τότε επιφώνημα ελπίδας, τότε εύλαβική προσευχή, τότε κραυγή διαμαρτυρίας ή και επαναστατικό σύνθημα.

Έτυχε νά πώ άλλοτε, γράφοντας για τόν Βρεττάκο¹⁸, ότι, κατά τή γνώμη μου, υπάρχει μέσα του ένας διχασμός που τον κάνει ν' άμφιταλαντεύεται ανάμεσα σε δύο πόλους που ή έλξη τους πάνω στον ποιητή είναι ίσοδύναμη. Άπό τή μιá μεριά έχουμε τó άτομικό στοιχείο σαν έγωκεντρική τάση πρós τή φαντασία και τή ρέμβη, σα λυρική έξαρση και έπαλήθευση τής αιώνιας ανθρώπινης προσφυγής στο μύθο. Άπό τήν άλλη είναι τó κοινωνικό στοιχείο σαν άντικειμενική και ιστορική ανάγκη νά προσπεραστεί ή άγονη άτομιστική στάση με τήν πολιτική συνείδηση τής πραγματικότητας και των άγώνων για τήν άπολύτρωση του ανθρώπου.

Ό μύθος για τόν Βρεττάκο άποτελεί τήν προβολή μιás υποκειμενικής κατάστασης, δηλαδή τή διέξοδο μιás έσωτερικής παρόρμησης. Ό μύθος, κατεξοχήν άτομική κλίση, μετατρέπεται συχνά στη μυθοποίηση. Βυθισμένος σ' αυτή τήν ιδεαλιστική διάσταση ό ποιητής καθορίζει μερικές βασικές αξίες - πίστη, άγάπη, θρησκευτικότητα, άνθρωπο, φύση - σαν κυρίαρχα ποιητικά θέματα που άντανakλούν τήν προσήλωσή του στο μύθο.

Στό μύθο ό ίδιος άντιπαράθετε τήν πραγματικότητα συνειδητοποιώντας και έντοπίζοντας ό,τι στραβό, άδικο και άνελεύθερο υπάρχει στην κοινωνία. Η συνείδηση τής σκληρής πραγματικότητας τον οδηγεί σε μιá λιγότερο άτομική στάση, που καταλήγει προοδευτικά στην άπομυθοποίηση, και συνεπώς στην καταγγελία, τή διαμαρτυρία, τόν άγώνα.

18. Έφημ. «Η Καθημερινή», 8 Σεπτ. 1977.

Τὸ γεφύρωμα ἀνάμεσα στὸν ἀτομικὸ χαρακτήρα τοῦ μύθου καὶ τὸν κοινωνικὸ χαρακτήρα τῆς πραγματικότητας ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ χ ρ έ ο υ ς. Πρόκειται γιὰ τὴ συνταύτιση ἠθικῆς καὶ ζωῆς, θεωρίας καὶ πράξης, ὅπου πραγματώνεται τὸ χρέος τοῦ ἀτόμου ἔναντι στὸ σύνολο καὶ τοῦ ποιητῆ ἔναντι στὴν ἱστορία.

Φυσικὰ ἡ κλίση του πρὸς τὴ μιὰ ἀπὸ τὶς δύο κατευθύνσεις ἐξαρτᾶται καὶ ἀπὸ τὰ γεγονότα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς στιγμιαίες ἀμφιταλαντεύσεις, ὑπάρχουν φάσεις σταθεροῦ προσανατολισμοῦ. Οἱ φάσεις τῆς μόνιμης ἀπελπισίας καὶ διαμαρτυρίας συμπίπτουν μὲ τρεῖς ἐμπειρίες: ἡ πρώτη εἶναι προσωπικὴ, τὸ ἐφηβικὸ τραῦμα ποῦ δοκιμάζει ὅταν ξεριζώνεται ἀπὸ τὸ χωριό του καὶ βρίσκειται ἄγνωστος καὶ ξεχασμένος μέσα στὴν ξένη ἀτμόσφαιρα τῆς μεγαλοπόλης. Οἱ ἄλλες δύο εἶναι γενικές, τὰ γεγονότα τῆς δεκαετίας 1940-1950, καὶ ἡ πολιτικὴ ἀνωμαλία τῆς ἐπταετίας, ὅταν μάλιστα ὁ ποιητὴς ἀποφάσισε τὸ δεύτερο καὶ πιὸ ὀδυνηρὸ ξεριζώμα, τῆς αὐτοεξορίας. Ἀνάμεσα στὶς δύο τελευταῖες δύσκολες ἐμπειρίες παρεμβάλλεται μιὰ σταθερὴ φάση ἰσορροπίας τῶν δύο ἀντίθετων πόλων, ποῦ ἔχει τὸν πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸ της καρπὸ στὴ συλλογὴ τοῦ 1961 *Τὸ β ἄ θ ο ς τ ο ὕ κ ὄ σ μ ο υ*.

Θὰ παρουσιάσουμε τώρα μερικὰ σκόρπια παραδείγματα, γιὰ μιὰ στοιχειώδη τεκμηρίωση τῆς διπολικῆς ἀντίληψῆς του γιὰ τὴν ποίηση.

Ι Σχετικὰ μὲ τὸ μύθο:

« » Ἔτσι

μοῦ στάθηκε ὁ Ταῦγετος ὅσο νὰ γεννηθοῦνε

τὰ δύο παιδιὰ τοῦ Θεοῦ μέσα μου: ἡ ποίηση καὶ ἡ ἀγάπη»

(ἀπὸ τὸ ποίημα «Ἔτσι μοῦ στάθηκε ὁ Ταῦγετος» τῆς συλλογῆς *Ὁ Ταῦγετος καὶ ἡ σιωπὴ*, τοῦ 1949).

«Κατὰ βάθος ἡ ποίηση

εἶναι μι' ἀνθρώπινη καρδιὰ φορτωμένη

ὅλο τὸν κόσμον»

(ἀπὸ τὸ ποίημα «Ὁ Κόσμος καὶ ἡ ποίηση», τῆς συλλογῆς *Τὸ β ἄ θ ο ς τ ο ὕ κ ὄ σ μ ο υ*).

«Μπορεῖ νὰ εἰπεῖ κανεὶς πὸς ἡ ποίηση εἶναι

μίμηση τοῦ ἡλιου»

(ἀπὸ τὸ ποίημα «Τὰ χαρτιά μου», τοῦ 1972).

«Κι ἂν εἶναι μιὰ θεία

λειτουργία ἡ ποίηση κι οἱ στίχοι της εἶναι τὸ ἀντίδωρο

ποῦ μοιράζει κανεὶς στὸν κόσμον, θὰ πρέπει

νὰναι οἱ στίχοι μου κάτω κοντὰ πρὸς τὰ κρίνα

καὶ κοντὰ πρὸς τὸ φῶς»

(ἀπὸ τὸ ποίημα «Τὸ σπίτι τῶν παιδιῶν», τοῦ 1972).

II Σχετικὰ μὲ τὴν πραγματικότητα:

*«Πλάθω τὸν πόνο σου καθὼς ὁ καλὸς
Σιφναῖος τὸν πηλό του»*

(ἀπὸ τὸ ποίημα «Ὁ πηλὸς τοῦ ἄλλου», τῆς συλλογῆς Ἐπογευματινὸ Ἡλιοτρόπιο, τοῦ 1976).

«Ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆς μὲ τίμησαν μὲ τὸν πόνο»

(ἀπὸ τὸ ποίημα «Ἡ τιμὴ», τῆς συλλογῆς Ἐπογευματινὸ Ἡλιοτρόπιο).

«Σ' ὄλη μου τὴ ζωὴ ἤμουν στὸν πόλεμο»

(ἀπὸ τὸ ποίημα «Ὁ στρατιώτης», τῆς συλλογῆς Τὸ βάθος τοῦ κόσμου).

«Οἱ ποιητὲς κατοικοῦν ἔξω ἀπ' τὸ φόβο»

(ἀπὸ τὸ ποίημα «Τὸ ἔργο τῶν ποιητῶν, τοῦ 1972).

Μεγάλο ἐνδιαφέρον ἔχουν οἱ σκέψεις τοῦ Βρεττάκου γιὰ τὴν ποίηση, ὅπως τὶς διατυπώνει στὴν εἰσαγωγή τῆς Ἐκλογῆς του (τοῦ 1964) μὲ τὸν ἀπλὸ καὶ σεμνὸ τόνο μιᾶς φιλικῆς ἐξομολόγησής. Ἐκεῖ ἀνατρέχει στὶς διαδοχικὲς ποιητικὲς ἐμπειρίες του, ἀπὸ τοὺς παιδικοὺς πειραματισμοὺς ἕως τὴν ὄριμη πιά καὶ υπεύθυνα συνειδητοποίηση, ποὺ ἀρχίζει μὲ τὸ Ταξιίδι τοῦ Ἀρχάγγελου (1938). Σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἀναφέρεται ὁ ἀκόλουθος συλλογισμὸς του: «Ἡ ποίηση - ἔτσι τουλάχιστο νόμιζα - ἦταν ἡ ἔκφραση ἄλλων ἐσωτερικῶν πραγμάτων ἢ ἀπλῶς ἢ ἐκ βαθέων κραυγῆ, δὲν ἦταν ὁ σκοπός»¹⁹. Προσέξτε πάλι μὲ τί ἱκανοποίηση καταγράφει τὴν ἐπιστροφή του, τὸ 1954, στὸν προσφιλή του διάλογο μὲ τὸν κόσμο: «... ξαναπόχτησα τὴν ἐπαφὴ μου μὲ τὸν κόσμο καὶ μὲ τὰ πράγματα, ξαναβρῆκα τὰ καθημερινὰ θέματα τῶν ἀνθρωπίνων αἰσθημάτων, τὴ λυρική ἔκφρασή τους²⁰».

Παρὰ τὴ δυαδικὴ του ποιητικὴ ὑπόσταση, ὁ Βρεττάκος, ἀκόμα δταν μυθοποιεῖ τὸ ἔργο του, ἀπορρίπτει ὅπωςδὴποτε τὴν εἰδυλλιακὴ καὶ παρηγορητικὴ ἀντίληψη τῆς ποίησης. Μέσα σ' ἓνα κόσμο ταραγμένο ἀπὸ τόσες ἀδικίες, τόσους κινδύνους, τόσους ἀγῶνες, δὲν μπορεῖ νὰ παραδεχθεῖ μιὰ ξεπερασμένη εἰκόνα τοῦ ποιητῆ, σχεδὸν διακοσμητικὴ καὶ περιθωριακὴ.

19. Ἐκλογή, 1964, σ. 18.

20. ὁ.π., σ. 23-24.

Τὸ φωνάζει ἀνοιχτὰ στὸ ποίημά του Σ τ ὸ ν Ρ ὀ μ π ε ρ τ Ὁ π π ε ν χ α ἱ -
μ ε ρ (τοῦ 1954):

*«Ὁχι, δὲν εἶμαι ποιητής!
Στὸν κόσμο τοῦτο ποιητὲς σήμερα δὲν ὑπάρχουν».*

Πάντως ὁ μῦθος καὶ ἡ πραγματικότητα συγκλίνουν στὴν ἠθικὴ ἔννοια τῆς ἀποστολῆς τοῦ ποιητῆ. Ξέρει ὁ Βρεττάκος ὅτι οἱ στίχοι του δὲν ἔχουν φῶς ἀρκετὸ γιὰ ὅλο τὸν κόσμο, ἀλλὰ θέλει αὐτὸ τὸ λίγο φῶς ποὺ διαθέτει νὰ τὸ χαρίσει. Χαρακτηριστικὸ τὸ ποίημα «Ὁ ἀνθρακωρύχος» (ἀπὸ Τ ὀ β ἄ θ ο ς τ ο ὗ κ ὄ ς μ ο υ):

*«...Θέλω νὰ γίνω ἐνὸς ἄλλου
εἴδους νερό. Μιὰν ἄλλου εἴδους γλώσσα.
Σὰν ἀχτίνες χρυσῆς νὰ τρυπάνω τὰ λόγια μου
μὲς ἀπ' τοὺς πόρους σας, δίχως νὰ ξέρετε,
προχωρώντας καὶ φέγγοντας, βαθύτερα, ὅλο
καὶ βαθύτερα μὲς στὶς καρδιές σας, καθὼς
τὶς μαῦρες στοῖες τῆς γῆς
κατεβαίνοντας
ὁ ἀνθρακωρύχος μὲ τὸ λυχνάρι του».*

Μιὰ παρόμοια στάση βρίσκουμε στὸ ποίημα «Καὶ τὸ ἐλάχιστο φῶς», ἀπὸ τὸ Ἄ πο γε υ μα τ ι ν ὸ Ἡ λ ι ο τ ρ ὀ π ι ο, τοῦ 1976. Ἄκόμα καὶ ἡ ἀρχὴ («θέλει ν' ἀφήνει ἕνα μικρὸ φῶς πίσω του») παρουσιάζει μεγάλη ὁμοιότητα μὲ τὸ προηγούμενο ποίημα, ἀν ἐξαιρέσουμε τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ πρῶτο στὸ τρίτο πρόσωπο.

Στὸ ποίημα «Στίχοι τοῦ 1970» παρακαλεῖ ν' ἀσφαλιστοῦν οἱ «μικρὲς σπίθες στὴν κατακόμβη» καὶ νὰ φυλαχτοῦν «ἀναμμένα τὰ κεράκια τῶν ποιητῶν». Σ' ἕνα ἄλλο ποίημα «Οἱ στίχοι μου»²¹, ἀφοῦ δηλώσει μὲ τὴ γνωστὴ του μετριοφροσύνη ὅτι «Οἱ στίχοι μου εἶναι μικροὶ κι ὁ χῶρος ποὺ πιάνουν / στὸν κόσμο, ἐλάχιστος», προσθέτει πῶς τοῦ θυμίζουν τὸ πατρικὸ του σπιτί, στὰ παιδικὰ του χρόνια, ὅπου ἔκαιγαν

*«ἰσχνὰ λυχναράκια, σχεδὸν ἕνα τίποτα,
σχεδὸν ἀνεπαίσθητα, ποὺ πάντως κι ἐκεῖνα,
μὲς στὸ σκοτάδι, ἦτανε φῶς».*

Ἔφρες ὥρες μάλιστα ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς αἰσθάνεται νὰ εἶναι ἀνήμπο-

21. Ὁδοιπορία Γ (Ποιήματα 1967-70), 1972.

ρος. Το ποίημα «*Ἡ φωνή μου*»²², λόγου χάρη, δείχνει μιὰ τέτοια κατάσταση:

*Ἄ' Ἡ φωνή μου δὲν δύναται νὰ φτάσει στὸν κόσμον
τὸν γιομάτο βοῆ ἀπὸ βίαια ρεύματα.
Δὲν ξεπερνᾷ τ' ἀντικρινὰ σπύτια. Λέξεις πού ἰδρώνουν
ἀπὸ τὴν ἀγωνία
γυροῦν γιὰ μιὰ στιγμή μὲς στὶς ψυχὲς τῶν λίγων
ἀναγνωστῶν μου κι ἐξατμίζονται
ὅπως οἱ ἀσήμαντες εἰδήσεις τῆς ἡμέρας».*

Ἄλλὰ καὶ ὅταν θέλει νὰ ἐμφανίσει σὰν περιορισμένη τὴ δύναμη τῆς ποιητικῆς του προσφορᾶς, δὲν παραδέχεται ὅτι ματαιοπονεῖ:

*«Δὲν θὰ ἤθελα νὰ πιστέψω
ὅτι σκάλιζα τὸν ἀέρα
μὲ τὴ σμίλη τοῦ πάθους μου.
Δὲν θὰ ἤθελα νὰ πιστέψω
ὅτι ἔγραφα στὸ νερὸ . . .»²³.*

Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ρεαλιστικὴ συνείδηση τῆς ἀδυναμίας του δὲν ἐλαττώνει τὸ βάρος τοῦ χρέους του, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο πού, σ' ἓνα πρόσφατο ποίημά του («*Ἐσωτερικὸς μονόλογος*»)²⁴ παρακινεῖ τὸν ἑαυτὸ του νὰ ἐπισπεύσει τὸ ἔργο του:

*«Συντόμενε τὸ λόγο σου ὅσο μπορεῖς.
Βάζε τὴ λέξη ὀλόκληρη, βέβαια, μιὰ πὺν ἀλλιῶς
δὲν κατορθώνεται ὁ διαρκὴς λόγος».*

Τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τοὺς συνανθρώπους του, ἡ συμμετοχὴ του στὴν ὀδύνη τους καὶ στοὺς πόθους τους, ἐκδηλώνεται πρὸς δύο κατευθύνσεις. Ὁ ποιητὴς φορτῶνται τὸν πόνο τῶν ἄλλων, τὸν πλάθει σὰν ὑπάκουο πηλό, καὶ τὸν κάνει ποίηση. Σὲ ἀντάλλαγμα δίνει τὴν ἀγάπη του, ζεστὴ σὰν ἀδερφικὴ ἀγκαλιά, πὺν καμμιά δύναμη δὲν μπορεῖ νὰ τὴν καταργήσει. Ἄμετρητα τὰ ποίηματα πὺν τραγουδοῦν τὴν ἀγάπη του γιὰ τὸν ἄνθρωπο: ἀρκεῖ γιὰ ὅλα νὰ θυμίσουμε τὸ ὠραιότατο «*Συνόδεψα νεκροῦς*» (ἀπὸ τὴ συλλογὴ Ὁ χρόνος καὶ τὸ ποτάμι, τοῦ 1957). Ὁ ἀπολογισμὸς ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀνταλλαγὴ μὲ τὸ κοινὸ του κάθε ἄλλο παρὰ παθητικὸς εἶναι γιὰ τὸν ποιητὴ, ἀφοῦ αὐτὰ τὰ βάρη πὺν τοῦ χρεῶνουν οἱ ἄλλοι ἀποτελοῦν ὄχι μόνο

22. Αὐτ.

23. Αὐτ.

24. Στὸ Ἄπογευματινὸ Ἡλιοτρόπιον, 1976.

τήν ἔμπνευση καὶ τὸν πυρήνα τῆς ποιήσῆς του, ἀλλὰ καὶ τὸ σκοπὸ τῆς ζωῆς του:

«Ἄν δὲ μοῦδινες τὴν ποίηση, Κύριε, δὲν θάχα τίποτα γιὰ νὰ ζήσω»²⁵.

Στὸ ποίημα «Ἡ μορφή καὶ τὸ ποίημα» (ἀπὸ τὸ Ἐπογευματινὸ Ἡλιοτρόπιον)²⁶, ἀπευθύνεται στοὺς «κληρονόμους τοῦ μέλλοντος», δείχνοντας ἔτσι, παρὰ τῆ μετριοφροσύνη του, πλήρη συνείδηση γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῆς ποιήσῆς του. Στὸ ἴδιο ποίημα λέει: «Πλάθω καὶ πλάθωμαι / κάθε στιγμή», ποὺ σημαίνει τὴ δυνατότητα νὰ ἐπηρεάζει, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπηρεάζεται συνεχῶς, δηλαδὴ τὴ δημιουργικότητα τοῦ ἔργου του, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνάγκη νὰ δέχεται διδάγματα καὶ ἐμπειρίες.

Ἄν ὁ σκοπὸς τῆς ποιήσεως εἶναι ξεκάθαρος γιὰ τὸν Βρεττάκο, τὸν ἐνδιαφέρει ἐπίσης νὰ διευκρινίσει μὲ ποιά ἐργαλεῖα δουλεύει. Στὸ ποίημα «Ἡ ζόμη» (ἀπὸ τὴν ἴδια συλλογὴ) λέει:

*«Πλάθω τὴ ζόμη τοῦ λόγου, παλεύω
μὴν τυχὸν καὶ περάσει καμιά λέξη χωρὶς
νὰ ἔχει γίνει ψοχή».*

Αὐτὴ ἡ πάλη δίνει τὸ μέτρο τῆς ἐπίμονης ἀναζήτησης τοῦ ποιητῆ, ποὺ θέλει νὰ κατορθώσει τὴν τέλεια συγχώνευση τοῦ περιεχόμενου στὴν πιὸ ταιριαστὴ του μορφή, στὴν πιὸ κατάλληλη γλῶσσα. Τὴ δυσκολία τῆς ἐκφρασης τὴν παραδέχεται ὁ ἴδιος ὁ ποιητῆς ὅταν λέει στὸ ποίημά του «Πολλὲς φορὲς» (τοῦ 1972):

*«Πολλὲς φορὲς μοῦ ἔτυχε ν' ἀνακαλόψω...
πὼς μοῦ λείποντε λέξεις...
Ἐπῆρχαν πράγματα χωρὶς λέξεις».*

Ὁ Βρεττάκος, ὅπως ὅλοι οἱ ἐργάτες τοῦ λόγου, ξέρει καλὰ πόσο δύσκολη εἶναι ἡ γλωσσικὴ ἐπικοινωνία. Ἄλλὰ ξέρει ἐπίσης πόσο ἐκφραστικὴ μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ σιωπὴ. Σ' ἓνα ποίημα τοῦ 1949, μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ τίτλο «Ἡ σιωπὴ μου», ὁ Βρεττάκος χρησιμοποιοῖ τὴν περίεργη ἐκφραση: «ἡ κάθε λέξη τῆς σιωπῆς», προσθέτοντας ὅτι:

*«... ἔμπαζε μὲς ἀπ' τ' ἀνοιχτὸ παράθυρο ἡ σιωπὴ
ἓνα ποτάμι ὑπέροχα λόγια».*

Δύο ἄλλοι ποιητῆς, Ἕλληνες καὶ αὐτοί, ἀλλὰ ἀρχαῖοι, εἶχαν χαρακτηρι-

25. Ὁ χρόνος καὶ τὸ ποτάμι.

26. Ἀνάλυση ἀπ' αὐτὸ τὸ ποίημα ἐπιχείρησα στὸ περιοδικὸ «Νέα Δομῆ», ὅ.π.

ρίσει τή σιωπή, αντίστοιχα, «αυδήεσσα» και «φωνήεσσα»²⁷. Ὁ Βρεττάκος προχωρεῖ πρὸς πέρα. Γι' αὐτὸν καὶ τὰ πρὸς ἄψυχα πράγματα ἔχουν τὴ γλῶσσα τους. Ἀκόμα καὶ ἡ πέτρα ἔχει

*«στὸ γυμνὸ
τίποτά της μιὰ γραφὴ ἀναποκάλυπτη»²⁸.*

Ὁ ποιητὴς παραδέχεται τὴν ἀδυναμία του:

*«Συλλαβαίνω
τὸ ρίγος τῆς ἀγίας γραφῆς της, ἀλλὰ
τὰ ψηφία μοῦ διαφεύγουν».*

Ἡ προθυμία του ν' ἀγκαλιάσει τὸ σύμπαν καὶ ἡ συνείδηση τῶν δυσχερειῶν τοῦ ἐγχειρήματος αὐτοῦ ἀποτελοῦν τὴν ἀσφαλέστερη ἐπαλήθευση τοῦ ἀνθρώπινου παλμοῦ τοῦ Βρεττάκου καὶ τῶν οἰκουμενικῶν πραγματικῶν προεκτάσεων τῆς ποίησής του.

27. Ὁ Νόννος, Διον. 19, 154 καὶ ὁ ἀνώνυμος συγγραφεὴς τοῦ ἐπιγράμματος τῆς Παλατ. Ἀνθολ., 9, 505.

28. «Ἡ γραφὴ τῆς πέτρας», ἀπὸ τὸ Ἀπογευματινὸ Ἡλιοτρόπιο.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ. ΠΟΥΡΝΑΡΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΙΑΤΡΙΚΗ ΣΤΗ ΜΙΝΩΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

Ἡ Κρήτη εἶναι τὸ λίκνο τῶν παλαιότερων Ἑλλήνων. Στὴν Κνωσσό, στὴ Φαιστό, στὰ Μάλλια ἀναπτύχθηκε πρὸ δύομισυ χιλιάδων χρόνων πρὸ Χριστοῦ ἕνας καταπληκτικὸς πολιτισμὸς, πρωτότοπος Ἑλληνικὸς. Ἀλλὰ καὶ ἡ γλῶσσα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἶναι ἡ ἀρχαικώτερη Ἑλληνικὴ, ἡ ὁμηρικὴ τῆς ὁμηρικῆς (Waltz, 1934. Μαρινᾶτος, 1952. Wace, 1953. Ventris-Chadwick, 1953).

Ὁ Ὅμηρος τὴν ὑμνεῖ στὴν Ὀδύσσεια.

*«Κρήτη τις γαῖ' ἐστὶ μέσῳ ἐνὶ οἴνοπι πόντῳ,
καλὴ καὶ πείρα, περίρρυτος· ἐν δ' ἄνθρωποι
πολλοί, ἀπειρέσιοι καὶ ἐννήκοντα πόλης»* (τ 172-4).

*«Στὴ μέση τοῦ θαμποῦ γιαλοῦ ἕνα νησὶ εἶναι ἡ Κρήτη,
ὄμορφη καὶ πολύνκαρπη καὶ θαλασσοκλεισμένη,
πῶχει κατοίκους ἀπειρους καὶ ἔχει χωριὰ ἐνεργετα»*

(Μτφρ. Ζήσιμος Σιδέρης).

Στὴν Ἰλιάδα τὴν ἀναφέρει σὰν ἑκατόμπολιν:

«ἄλλοι θ' οἱ Κρήτην ἑκατόμπολιν ἀμφενέμοντο» (B 649).

«κι' ἄλλοι ποὺ ζοῦσαν στὴν Κρήτη τὴν ἑκατόμπολην!»

(Μτφρ. Ὁ. Κομνηνοῦ-Κακριδῆ).

Ὁ Ἀριστοτέλης λέγει στὰ «Πολιτικά» του (B, 10) πὼς ἡ Κρήτη ἦταν ἀπὸ τὴ φύση προωρισμένη νὰ κυριαρχήσῃ στὸν Ἑλληνικὸ κόσμο:

*«Δοκεῖ δ' ἡ νῆσος καὶ πρὸς τὴν ἀρχὴν τὴν ἑλληνικὴν πεφυκέναι καὶ κεῖσθαι
καλῶς· πάσῃ γὰρ ἐπίκειται τῇ θαλάσῃ σχεδὸν τῶν Ἑλλήνων ἰδρυμένων περὶ
τὴν θάλασσαν πάντων».*

Ὁ Θουκυδίδης γράφει ὅτι πρῶτος ὁ Μίνως κυριάρχησε κατὰ θάλασσαν:

*«Μίνως γὰρ παλαιάτατος ὢν ἀκοῆ ἴσμεν ναυτικὸν ἐκτίσαστο καὶ τῆς ἑλλη-
νικῆς θαλάσσης ἐπὶ πλεῖστον ἐκράτησε»* (Ἱστοριῶν Α', 4).

«Ὁ Μίνως εἶναι ὁ ἀρχαιότερος μέσα σ' ὄλους ὅσους ἔχουμε ἀκουστά, πού ἀπόχτησε ναυτική δύναμη καί γιά πολλά χρόνια κυριάρχησε στή θάλασσα πού σήμερα τὴν ὀνομάζουμε ἑλληνική» (Ἱστορία, Βιβλίο Α' § 4. Μτφρ. Φιλ. Παπᾶ - Νικ. Φίλιππα).

Στὴν Κρήτη ἐπιφύλαξε ἡ μοῖρα τὴ μοναδική τύχη νὰ δημιουργήσῃ τὸν πρῶτο πολιτισμὸ τοῦ κόσμου μὲ κατοικίες πού διέθεταν ρέοντα θερμὰ καί ψυχρὰ νερά, τελειότατες ἀποχετεύσεις μὲ εἰδικές σωληνώσεις κ' ἀλλοιώσεις σὲ ἓνα σύστημα πού κινεῖ ἀκόμη καί σήμερα τὸ θαυμασμό, μὲ ὑδραγωγεία καί μὲ τελειότατους σωλῆνες-ἀγωγούς παντοροϊκοῦ συστήματος, μὲ γυναικεία μόδα ἐφάμιλλη τῶν σημερινῶν κομμῶν γυναικῶν, μὲ ὑπηρετές-μηχανές (ρομπότ) καί ἴσως... ἴσως μὲ ἀεροπλάνα, ἀφοῦ ὁ θρύλος τοῦ Δαίδαλου καί τοῦ Ἴκαρου εἶχε ἐδῶ τὴν ἀφετηρία του κ' ἀσφαλῶς μὲ αὐτὸν ἢ ἀνθρωπότης διέσωσε τὴν ἀνάμνηση τῆς πρώτης πετυχημένης ἀπέπειρας τοῦ ἀνθρώπου νὰ πετάξῃ μὲ μηχανή (Seltman, 1952. Wells, 1919-20).

Πολὺ σωστὰ λοιπὸν ὁ sir Arthur Evans τόνισε ὅτι «στὴν Κρήτη εὐρίσκεται τὸ πιὸ ἀρχαῖο κέντρο πολιτισμένης ζωῆς τῆς Ἑλλάδος καί ὀλοκλήρου τῆς ἡπείρου μας» (1921-29).

Ἡ θαλασσοκρατία τοῦ Μίνως ἄρχισε ἀπὸ τὸ 2100 π.Χ. περίπου καί κράτησε ὡς τὸ 1450 π.Χ. περίπου. Τότε καταστράφηκε ἢ ἀπὸ τὴν παμμέγιστη ἔκρηξη τοῦ ἠφαιστείου τῆς νήσου Θήρας (Μαρινᾶτος, 1939. Κρητικός, 1941) ἢ ἀπὸ μεγάλη ξένη εἰσβολή (Σικελιανός, 1943) ἢ ἀπὸ λαϊκὰ κινήματα καί κοινωνικὲς ἐπαναστάσεις ἀπὸ τίς ὁποῖες καταστράφηκαν τὰ ἀνάκτορα καί ἴσως κατεσφάγησαν τὰ μέλη τῶν βασιλικῶν δυναστειῶν (Δασκαλάκης, ἄχρον.).

* * *

Ἴχνη ἀνθρώπου στὴν Κρήτη ἔχουμε ἀπὸ τὴ νεολιθική περίοδο, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού ὁ ἀνθρώπος ἄρχισε νὰ κατεργάζεται τὴν πέτρα καί νὰ τὴ χρησιμοποιεῖ γιά ὄπλο καί γιά ἐργαλεῖο (6.000 π.Χ.). Τὰ ἴχνη αὐτὰ εἶναι τόσο παλιὰ ὅσο τὰ ἀντίστοιχα τῶν προδυναστικῶν ἐρειπίων τῆς Αἰγύπτου ἢ καί ἀρχαιότερα ἀκόμη.

Ἄλλὰ ὁ πολιτισμὸς τῆς Κρήτης ἀναπτύχθηκε μόνο κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ (3.400 π.Χ.) καί εἶναι ἴσος πρὸς τὸ σύγχρονό του πολιτισμὸ τῆς Αἰγύπτου καί Μεσοποταμίας, γιά νὰ μὴ ποῦμε ἀνώτερος. Οἱ μεγάλες ὁμως μέρες τῆς Κρήτης ἦλθαν πολὺ ἀργότερα, γύρω στὰ 2.000 π.Χ. (Wells, 1919-20). Τότε ἐγινε ἡ ἔνωση τῶν πόλεων τῆς νήσου ἀλλὰ καί τῶν ὑποτελῶν νήσων ὑπὸ ἓνα ἡγεμόνα, τὸ Μίνωα. Γι' αὐτὸν γράφει ὁ Διόδωρος πὼς «ἤγαγεν ὑπὸ μίαν συντέλειαν τὰ ἔθνη κατὰ τὴν νήσον».

Δυστυχῶς γιὰ τὴν ἀπώτατη ἐκείνη ἐποχὴ ὅλες οἱ πληροφορίες μας περιορίζονται στὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα, σὲ μερικὲς ἀναφορὲς σὲ Αἰγυπτιακὰ μνημεῖα καὶ λίγες σὲ παπύρους, σὲ μερικοὺς στίχους τοῦ Ὅμηρου καὶ σὲ χωρία μερικῶν ἀρχαίων ποιητῶν καὶ φιλοσόφων.

Ἡ μέχρι τῆς στιγμῆς ἀνάγνωση τῶν Μινωικῶν πλακῶν δὲν ἔδωσε στοιχεῖα γιὰ τὸ θέμα μας. Μὲ τὸ πενιχρὸ αὐτὸ ὕλικὸ θὰ προσπαθήσουμε νὰ συνθέσουμε μιὰ σκιώδη εἰκόνα τῆς ἱατρικῆς τῆς Κρήτης στὴν ἐποχὴ ἐκείνη.

Στὴν εἰκόνα αὐτὴ θὰ περιλάβουμε στοιχεῖα γιὰ τὴ θρησκεία, τὸν πολιτισμό, τὴν ὑγιεινὴ, τὴ νοσολογία, τὴ θεραπευτικὴ, τὴ μαιευτικὴ-γυναικολογία καὶ τὴν ἱατροδικαστικὴν ἐπὶ τῆς Κρήτης κατὰ τοὺς παλαιότατους Μινωικοὺς χρόνους.

*
* *

Ἡ θρησκεία καὶ ἡ τέχνη ἐμφανίσθηκαν στὴ γῆ μαζὺ μὲ τὰ πρῶτα ἴχνη τοῦ ἀνθρώπου. Γι' αὐτὸ χαρακτηρίζονται σὰν «συμφυῖα χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀνθρώπου» (Μαρινάτος, 1948, 1949). Ἡ θρησκεία εἶναι στήριγμα τῆς ἠθικῆς· κι' οἱ δυὸ στοχάζονται γιὰ τὴν ἀλήθεια. Ἀλλὰ «τί ἐστὶν ἀλήθεια»; Τὸ ἐρώτημα τοῦ Πόντιου Πιλάτου ἔμεινε ἀναπάντητο. Γιὰ τοὺς πολλοὺς εἶναι θῆρα ἀθήρευτη καὶ δυσεὔρετη. Δὲν τὴν βρίσκουν οὔτε κὰν στὴ θρησκεία καὶ τότε καταφεύγουν στὴν τυφλὴ πίστη. Ἡ πίστη ὁδήγησε τὸν ἄνθρωπο στὴν ἐπινόηση Ἐνὸς ἢ περισσότερων ὑπεράνθρωπων ὄντων γιὰ τὴν προστασία του. Ἀπὸ αὐτὰ ζήτησε μὲ προσευχάς, ὑμνωδίας, θυσίας, προσφορὰς κι' ἀναθήματα τὴν θεραπεία τῶν νόσων του, τὴν προφύλαξη ἀπὸ αὐτές, τὴν ἀποτροπὴ κινδύνων καὶ κακῶν. Ἡ θρησκεία, ὅπως ὅλα τὰ ἀνθρώπινα δημιουργήματα, ἐξελίσσεται καὶ ἀλλάζει μορφές. Ἀρχικὰ ὁ ἄνθρωπος λάτρευε ἄψυχα στὰ ὁποῖα ἀπέδιδε θεῖα δύναμη (ἐμψυχωτισμὸς, animismus). Κατόπιν ὁδηγήθηκε στὴν αἰσθητοποίηση τοῦ θεοῦ καὶ ἐμφανίζονται οἱ πρῶτοι θεοὶ σὰν τέλεια ζῶα (Κούμαρης) ἢ σὰν μικτὲς μορφές ζῶου-ἀνθρώπου ἢ σὰν τερατόμορφες ἀνθρώπινες παραστάσεις γιὰ ἐκδήλωση ὑπεράνθρωπων καὶ ὑπερφυσικῶν ιδιοτήτων. Μόνη ἐξαίρεση ἀποτέλεσαν οἱ Ἕλληνες ποὺ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ θεοῦ βρῆκαν στὸ θαμβωτικὸ κάλλος, ἀφοῦ καὶ τὶς τιμωροῦς-θεότητες (ἐρινύες, γοργόνες κ.λπ.) ἐπλασαν ἀπειλητικὰς βέβαια, μὲ ὠχρὰ πρόσωπα καὶ στυγνὰ μάτια, ἀλλὰ πάντοτε ὠραίες! Σιγά-σιγά ὁ ἄνθρωπος ἐντόπισε τὴ θεῖα δύναμη σὲ ἄψυχα: ἓνα βουνό, ἓνα δέντρο, ἓνα ξερὸ κορμό, μιὰ πέτρα (φετίχ, φετιχισμὸς). Ἡ πρωταρχικὴ αὐτὴ ἐκδήλωση λατρείας βρίσκεται σ' ὅλες τὶς θρησκείας. (Στὴν Αἴγυπτο πρὸ ἐτῶν βρεθῆκαμε προσκυνητὲς τῆς Ἱερῆς Συκιάς ὅπου ἡ Θεομήτωρ μὲ τὸ Βρέφος πρόσφυξ ἀπὸ τὴ Βηθλεὲμ ἀναπαύθηκε). Μέσα στὸ δένδρο-φετίχ κατοικεῖ Πνεῦμα ποῦ

παίρνει μορφή, γίνεται νόμφη, δρυάς, πολλές φορές πουλι («και τὸ Πνεῦμα ἐν εἶδει περιστερᾶς»).

Ὁ ἄνθρωπος θεοποιεῖ κατόπιν τὸν ἥλιο, τὴ σελήνη, τὰ ἄστρα, τὶς ψυχὲς τῶν νεκρῶν. Ὅσο ἀνέρχεται ὁ ἄνθρωπος τὴ σκάλα τοῦ πολιτισμοῦ, οἱ θεοὶ του παίρνουν ἀνθρώπινη μορφή. Ἀρχικὰ εἶναι πολλοὶ (πολυθεΐα), ὕστερα ἕνας διακρίνεται ἀπὸ τοὺς ἄλλους (ἐνοθεΐα). Αὐτὸς εἶναι παντοδύναμος, ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι δευτερεύοντες θεοί.

Στὴν Κρήτη βρίσκουμε τὰ πρότυπα τῶν θεῶν τῶν Ἑλλήνων καὶ μάλιστα τῶν θεαινῶν: Ἥρας, Εἰλειθυΐας, Ἀθηνᾶς, Ἀρτέμιδος, Δήμητρος κ.λπ. Ἀλλὰ καὶ τῆς Χριστιανικῆς θρησκείας δοξασίαι ἔχουν τὴ ρίζα τους στὴ Μινωικὴ θρησκεία, ὡς τὴ μυσταγωγία τοῦ Νηπίου Θεοῦ — Θείου Βρέφους, τῆς Περιστερᾶς, τοῦ Λέοντος, τοῦ Ἄετος, τοῦ Ταύρου κ.λπ. Καὶ τῶν ἄρρένων θεῶν τῶν Ἑλλήνων τὶς ἀπαρχὲς βρίσκουμε στὴν Κρήτη: ἀπ' τὸ Δία, πού, ὅταν τὸν ἔσωσε ἡ μητέρα του Ρέα ἀπὸ τὸν τεκνοφάγο πατέρα του Κρόνο, τὸν ἐμπιστεύθηκε στοὺς Κουρήτες στὴν Κρήτη γιὰ νὰ τὸν ἀναθρέψουν, ὡς τὸ Διόνυσο, Ἰασίονα, Πλοῦτο, Ἰάκινθο, Ἐριχθόνιο, τὸν Ὀρφέα κ.λπ.

Γιὰ τὴ Μινωικὴ θρησκεία πηγὴ πληροφοριῶν εἶναι τὰ ἀνευρεθέντα εἶδωλα καὶ εἰδώλια ἀπὸ πηλό, πέτρα, ὄστᾶ, μέταλλα, οἱ σφραγίδες καὶ τὰ δακτυλίδια, οἱ τοιχογραφίες, τὰ ἱερά-σπήλαια, τὰ λατρευτικὰ σύμβολα, οἱ σποραδικὲς μαρτυρίες τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ τὰ δεδομένα τῆς συγκριτικῆς ἀρχαιολογίας.

Τὰ εἶδωλα καὶ εἰδώλια παριστάνουν πρὸ συχνᾶ τὴ Θήλεια θεότητα, σπάνια ἄρρενα θεοὶ καὶ σπανιώτερα Ἰερά-ζῶα (Μὲ τὴν παράδοση αὐτὰ ἐπέζησαν σὰν σύμβολα θεϊκῆς δυνάμης καὶ στοὺς Εὐαγγελιστὲς μας: ἀέτος, ταῦρος, λέων, περιστέρᾶ - Ἅγιον Πνεῦμα, ἰχθύς = Ι.Χ.Θ.Υ.Σ. = Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ Υἱὸς Σωτὴρ κ.λπ.).

Τὰ χέρια τῶν γυναικείων εἰδωλίων φέρονται στοὺς μαστοὺς ἢ κάμπτονται στοὺς ἀγκῶνες καὶ ἐκτείνονται πρὸς τὰ ἑπάνω.

Πολλὰ εἰδώλια ἐμφανίζουν παχυσαρκία, ἴσως γιὰ αὐτὴ ἐθεωρεῖτο ἰδανικὸ δεῖγμα γυναικειᾶς καλλονῆς καὶ δυνατικῶ πολλῶν τοκετῶν (Μαρινᾶτος, 1945. Κούμαρης, 1945).

Ὅλα αὐτὰ τὰ εἰδώλια παριστάνουν τὴ Μητέρα-Θεὰ πού προστάτευε τὴ φύση, τὴν εὐφορία καὶ τὴ βλάστηση. Ὁ τύπος τῶν εἰδωλίων πού παρουσιάζουν Ἄρρενα θεοὶ εἶναι ἰθυφαλλικός, δηλαδή παρουσιάζουν γεννητικὰ ὄργανα σὲ στύση γιὰ ἐντονώτερη παράσταση τῆς ἀρρενωπῆς μορφῆς, τῆς γονιμοποίησης, τῆς εὐφορίας, τῆς ἀνδρείας, τῆς φυσικῆς ἰκανότητος γενικά. Αὐτὰ παρουσιάζονται καὶ σὰν ἀπαρχὴ μιᾶς λατρείας πού καθιερώθηκε ἀργότερα, τῆς Λατρείας τοῦ Φαλλοῦ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ Διονυσιακὴ Λατρεία.

Πρόβλημα γιὰ τοὺς ἀρχαιολόγους στάθηκε ἂν ἡ Μεγάλῃ Μητέρα-Θεὰ

λατρεύθηκε ὑπὸ πολλὰς μορφὰς καὶ ἐπωνυμίες (Ἄς θυμηθοῦμε καὶ τὰ ἄπειρα ἐπίθετα τῆς Θεομήτορος) ἢ ὑπῆρχαν πολλὰς θήλειες θεότητες.

Μερικοὶ ξεχωρίζουν τὴ χθονία Θεὰ τῶν Φειδιῶν ἀπὸ τῆ θεὰ με ἀσπίδα καὶ δόρυ, τὴν Κυνηγέτιδα θεὰ ἀπὸ τῆ θεὰ τῶν ψαράδων, τὴ Δίκτυννα, τὴ θεὰ τοῦ δάσους καὶ τῶν θηρίων, τὴν Ἱατρικὴ θεὰ τῶν Κωδιῶν τῆς Μήκωνος, τὴ θεὰ τοῦ Ἔρωτος, τὴ θεὰ τοῦ Οἴκου καὶ τῆς Ἐστίας (πρόδρομο τῆς Ἥρας). Ἀπὸ τὰ πιδ γνωστὰ ἐπωνυμια τῆς θεᾶς τῆς Κρήτης ἀναφέρουμε τὴ Βριτόμαρτι (=Κυνηγέτιδα), Δίκτυννα (τῶν διχτῶν τῶν ψαράδων), τὴν Ἀριάδνη (=Παναγία) κ.λπ.

Ἴσως στὶς θήλειες θεότητες τῆς Κρήτης πρέπει νὰ φαντασθοῦμε τίς ἀρχαιότερες μορφὰς τῆς Δήμητρος, Περσεφόνης, Ἀθηνᾶς, Ἀρτέμιδος Θετίδος, Ὑγείας-Πανακειίας, Ἀφροδίτης, Ἥρας κ.λπ.

Κυριώτερα σύμβολα τῆς Θεᾶς ἦταν ὁ διπλὸς πέλεκυς, καλούμενος ἀπὸ τοὺς Μινωικοὺς «λάβρυς» (Λαβύρινθος = Οἶκος τοῦ Λάβρυος), τὰ ἱερά κέρατα καθοσιώσεως, οἱ κίονες (Πουρναρόπουλος, 1947), οἱ ἱεροὶ πεσσοί, ὁ ἱερὸς κόμβος, οἱ ὀκτώσχημες ἀσπίδες, ὁ σταυρὸς κ.λπ. Τόποι λατρείας ἦταν τὰ ἱερά σπήλαια, τὰ ὑπαίθρια ἱερά καὶ τὰ οἰκιακὰ ἱερά.

* *

Σπουδαιότερο γιὰ μᾶς ἀπὸ τὰ ὑπαίθρια ἱερά εἶναι αὐτὸ πού ἀνακαλύφθηκε στὴν τοποθεσία Πετσοφὰ σὲ λοφοσειρὰ νότια τοῦ Παλαικάστρου, τῆς ἀρχαίας Πολυρρηγίας (Ραγκαβῆς, 1854), ὅπου βρέθηκαν σημαντικὰ ἀντικείμενα ἀπὸ ἄποψη ἱατρικῆ. Αὐτὰ εἶναι πῆλινα εἰδῶλια καὶ χωριστὰ ἀνθρώπινα μέλη πιθανολογούμενα σὰν ἐνδείξεις ἀπὸ ἐπιπολάζουσες ἐκεῖ ἀρρώστειες. Αὐτὰ θὰ ἦταν ἀναθήματα-τύπια, εὐκτήρια ἢ εὐχαριστήρια γιὰ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ ἀρρώστεια, ὅμοια με τὰ χρυσὰ ἢ ἀσημένια ἀφιερῶματα πού καὶ σήμερα προσκομίζονται σὲ θαυματουργὰ εἰκόνες με ἱκεσίες γιὰ θεραπεία βαρεῖᾶς νόσου (Μαρινᾶτος, 1932. Myres, 1902-3).

Μερικὰ εὐρήματα παριστάνουν ἐχίνο πού καὶ κατὰ τὴν παλιὰ ἐποχὴ καὶ σήμερα θεωρεῖται ἀπὸ τὸ λαὸ μας σὰν φάρμακο κατὰ τῶν ρευματισμῶν.

Ἄλλα ἀφιερῶματα παριστάνουν πόδια καὶ γενικά κάτω ἄκρα. Ἴσως εἶναι ἀφιερῶματα με παράκληση ἀπαλλαγῆς ἀπὸ ρευματοαρθριτικὰ νόσους πού καὶ σήμερα ἀκόμη εἶναι συχνὰ στὴν Κρήτη.

Οἱ ἄωτοι κωαθίσκοι θὰ χρησίμευαν γιὰ ἱαματικὸ ἐξορκισμό.

Ἡμίτομο σώματος ἀσφαλῶς σημαίνει ἡμιπληγία.

Ἀφιέρωμα μαστῶν γίνεται σὲ ἱκεσία θεραπείας μαστίτιδος ἢ ὄγκου τῶν μαστῶν.

Ἀφιέρωμα ποδὸς φέρει καταφανὴ ἐλεφαντίαση.

Ἄλλο ἀνάθημα πιθανολογεῖται σάν νόσος γεννητικῶν ὀργάνων γυναικός (καρκίνος;).

Ἀπὸ τὰ εὐρήματα αὐτὰ ὑποστηρίχθηκε ἡ γνώμη ὅτι τὸ Ἱερό τοῦ Πετσοφᾶ ἦταν ἀφιερωμένο σὲ λατρεία Ἰαματικῆς θεότητας.

Ἰατρικῆς θεότητος θεωρήθηκε καὶ τὸ Ἱερό τῆς κορυφῆς τοῦ ὄρους Ἰυκτοῦ (Γιούκτα) (ὄπου ὁ τάφος τοῦ Κρητὸς Διός), ὅπου βρέθηκαν εἰδώλια ἀνδρῶν-γυναικῶν, χωριστὰ μέλη σώματος κ.λπ. (Myres, 1902-3). Στὸ Ἱερό τῶν Γουρνιῶν βρέθηκε ἡ περίφημη θεὰ τῶν Ὀφειῶν, ἰαματικὴ ὀπωσδήποτε θεότης, ἄσχετος πρὸς τὴ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ (Κούζης, 1929).

Ἀναμφισβήτητα ὁμοῦ ἰατρικὴ θεὰ εἶναι ἡ εὐρεθείσα ἀπὸ τὸ Μαρινᾶτο στὸ Ἱερό τοῦ Γάζι θεὰ τῶν Κωδιῶν τῶν Μηκώνων. Βρέθηκε μαζὺ μὲ τέσσερα ἄλλα εἰδῶλα θεῶν. Ἔχει ὕψος 0,78 μ., εἶναι κατασκευασμένη ἀπὸ λευκὸ πηλὸ μὲ μικρὰ πετραδάκια. Διατηρεῖται σὲ ἄριστη κατάσταση. Τὰ μαλλιά τῆς κεφαλῆς τῆς ἔχουν ἴχνη τοῦ ἄλλοτε μαύρου χρωματισμοῦ τους. Στὸ κεφάλι ἔχει μπηγμένες τρεῖς καρφίδες κόκκινου χρώματος μὲ σχῆμα πανομοίωτο μὲ κωδίες μήκωνος τῆς ὑπνοφόρου (μαδημένης παπαρούνας). Ὁ ἀείμνηστος ἀκαδημαϊκός — καθηγητὴς Μαρινᾶτος τὴν ἀποκάλεσε θεὰ τῶν Μηκώνων. Πήραμε τὸ θάρρος νὰ διορθώσουμε τὸν ὄρο σὲ θεὰ τῶν Κωδιῶν τῶν Μηκώνων, ἀφοῦ κωδίες κί' ὄχι μήκωνες παριστοῦν τὰ κεφάλια τῶν καρφίδων, κί' ὁ ἀείμνηστος φίλος μας καθηγητὴς Μαρινᾶτος πρόθυμα δέχθηκε (Πουρναρόπουλος, 1956).

Ἡ χρησιμοποίησις τῶν κωδιῶν τῆς μήκωνος τῆς ὑπνοφόρου καὶ ἰδιαίτερα τοῦ χυμοῦ τῆς, πού εἶναι τὸ ὄπιο, εἶναι τόσο ἀρχαία ὅσο ὁ κόσμος. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες μάλιστα κατὰ τὸν ἀείμνηστο καθηγητὴ τῆς Φαρμακολογίας Θεόδωρο Ἀφεντούλη «τὸν θεὸν Ὑπνον μήκωνος ἀνθεσιν ἐφαντάζοντο ἐστεφανωμένον». Ἀπὸ δὲ τὸν Ἱπποκράτη ὡς τὸ Sydenham ὄλοι οἱ μεγάλοι ἰατροὶ τῆς ἀρχαιότητος καὶ τῶν νεώτερων χρόνων μνημονεύουν τὸ φάρμακο ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἱπποκράτη: ὁ Διοσκορίδης, ὁ Θεόφραστος, ὁ Γαληνὸς ἀσχολοῦνται μὲ αὐτό. Ὁ τελευταῖος μάλιστα μᾶς ἄφησε κλασσικὴ περιγραφὴ τῆς φυσιολογικῆς δράσεως τῶν «δακρύων τῆς μήκωνος» τοῦ Νικάνδρου ἀπὸ τὰ Ἀλεξιφάρμακα αὐτοῦ.

Θεωρήσαμε λοιπὸν προφανῆ τὴν ἰατρικὴ σημασίαν τῆς θεᾶς μὲ τὰς Κωδίας.

Ἡ τάσις τῶν χειρῶν τοῦ εἰδώλου τῆς θεᾶς πρὸς τὰ ἄνω θεωρεῖται στάσις εὐλογίας.

Ἄλλο εἶδωλο θεᾶς μὲ Ὀφεις βρέθηκε στὸ κεντρικὸ ἱερό τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ. Ἔχει ὕψος 0,345 μ., φέρει δὲ γύρω ἀπὸ τὸν κορμὸ τῆς τρία φείδια. Τὸ κεφάλι τοῦ ἐνὸς κρατεῖ ἡ θεὰ μὲ τὸ δεξιὸ χέρι τῆς, τὰ δύο ἄλλα φείδια συμπλέκονται στὸ στήθος τῆς θεᾶς.

Βρέθηκε ἀκόμα ἓνα μικρότερο εἶδωλο τῆς ἰδίας Θεᾶς, ὕψους 0,20 μ.

Φέρει ἀπὸ ἓνα φεῖδι σὲ κάθε χέρι καὶ μιὰ λέαινα στὴν κεφαλὴ τῆς.

Ὁ ὄφις ἔδωσε λαβὴν σὲ πολλὰς θεωρίας: Θεωρήθηκε ὑποχθόνιο ζωοψυχὴ νεκροῦ σ' ὅλες τὶς θρησκείας σὲ ὅλα τὰ μέρη τῆς γῆς. Κατὰ συνέπειαν ἡ Θεὰ αὐτὴ εἶναι ὑποχθόνια θεότης ποὺ φέρνει ὅμως τὴ βλάστηση καὶ τὴν εὐφορία. Εἶναι Θεὰ τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως, τοῦ ἔρωτα καὶ τῆς ἀναπαραγωγῆς, σύμβολο τῆς μυστηριώδους δυνάμεως τῆς γυναικός, δυνάμεως ἴσης πρὸς θεότητα, δυνάμεως νικώσης τὸ θάνατο, τὸ μεγαλύτερο ἐχθρὸ τῶν ἔμβιων ὄντων. Θὰ κατανοοῦσαμε καλλίτερα τὴν ἰδιαίτερη σημασία τῆς λατρείας τῆς Θεᾶς αὐτῆς, ἂν ἀναλογιζόμεσταν τὴν τρομακτικὴ θνησιμότητα τῆς ἀπώτατης ἐκείνης περιόδου.

Θεώρησαν τὴ Θεὰ τῶν Ὁφῶν προστάτιδα τοῦ σπητιοῦ καὶ τῆς ἐστίας. Ὁ ὄφις σ' ὅλες τὶς λαογραφίες τοῦ κόσμου θεωρεῖται σὰν «μάννα τοῦ σπητιοῦ». Ἔτσι ἄριστα ἐρμηνεύεται τὸ σύμβολο τῆς Θεᾶς.

Τῆς Ἱατρικῆς θεωρήθηκε σύμβολο ὁ ὄφις, ἀφοῦ γνωρίζει τὰ φάρμακα ὄλων τῶν ἀσθενειῶν, ἀφοῦ κανεὶς ὄφις δὲν ἀποθνήσκει ἀπὸ ἀρρώστια ἀλλὰ μόνο βίαια ἢ ἀπὸ γεροντικὸ μαρασμό.

Ἄλλη ἱατρικὴ θεότης ἦταν ἡ θεὰ τῶν τοκετῶν Εἰλείθια, τῆς ὁποίας παμπάλαιο Ἱερὸ Σπήλαιο βρέθηκε στὴν Ἄμνισσὸ μὲ λείψανα νεολιθικῆς ἐποχῆς.

Ἱερὸ σύμβολο ἐπίσης ἦταν τὰ ἱερά κέρατα σὰν σύμβολα τῶν ὑψωμένων χειρῶν σὲ στάση εὐλογίας ἢ τῶν δύο ἄκρων τῆς γῆς ἢ τέλος σύμβολο γονιμότητος καὶ εὐφορίας, ἀφοῦ ὁ ταῦρος συμβολίζει τὴν καρποφόρο γῆ. Ἄν τὸ τελευταῖο ἀληθεύει, τότε θὰ συμπεράνουμε ὅτι τὸν ταῦρο καὶ τὸν ὄφι οἱ Μινωῖτες λάτρευαν γιὰ τὴν ἐξοχο γενετήσια ζωτικότητα τους.

Τὸ σταυρὸ ἀπλὸ ἢ γωνιοσκελὴ (swastica) εἶχαν ἐπίσης σὰν ἱερὸ σύμβολο.

Οἱ σπονδῆς καὶ οἱ θυσιῆς ἀρχικὰ ἦταν αἱματηρές, ἀργότερα ἀναίμακτες. Προσέφεραν τρία πολύτιμα ὑγρά: μελίκρητο, οἶνο καὶ ὕδωρ, κατὰ τὴν μαρτυρία τοῦ Ὁμήρου:

*«πρωῶτα μελικρήτω, μετέπειτα δὲ ἠδέει οἶνω
τὸ τρίτον, αἰθ' ὕδατι . . .»* (κ. 519, λ. 27).

*«μέλι μὲ γάλα στὴν ἀρχή, γλυκὸ κρασὶ κατόπι,
τρίτο νερὸ . . .»*

(Μεταφρ. Ζήσιμος Σιδέρης).

Σὲ ἓνα δακτυλίδι εἰκονίζεται ἡ Θεὰ καθήμενη παρὰ τὸ Ἱερὸ Δένδρο. Τρεῖς ἰκέτιδες πρὸ αὐτῆς προσκομίζουν δῶρα: ἡ μία κωδίας, ἡ ἄλλη κρίνου, ἡ τρίτη φυτὰ. Πράγματι τὰ φυτὰ ἀποτελοῦσαν τὰ κυριώτερα φάρμακα τῶν παλαιωτάτων ἐκείνων Κρητῶν, ἰδιαίτερα τὰ φυτὰ τῆς Ἰδῆς τοῦ Ἱεροῦ Ὁρους τῶν Κρητῶν.

Τὴ δύναμη τῶν φυτῶν μαρτυρεῖ τὸ πλῆθος τῶν θρύλων κάτω ἀπὸ

τούς όποιους κρύβεται πάντοτε ή αλήθεια. Έτσι αναφέρεται από τον Καλλιμάχο ή ανάσταση του γιου του Μίνωος Γλαύκου με τη χρήση ενός φυτού που ο μάντης-ιατρός έμαθε παρακολουθώντας ένα φειδι που με τό φυτό αυτό ανέστησε σύντροφό του. Ό μάντης λέγονταν Πολύιδος.

Άπό τό πλήθος τών κρητικών άρωματικών βοτανών αναφέρουμε μερικές. Πρώτη ή μίνθη ένα από τά άρχαιότερα γνωστά φάρμακα για θεραπεία κολικών, επιπολής, νευραλγιών, ήμικρανίας, ρευματικών πόνων, λαρυγγίτιδος, ύπερεμέσεως, διάρροιας, δυσμηνόρροιας, ρευματικής έντερίτιδος, ύστερίας κ.λπ. Ό δαύκος χωρίς νά έμποδίξη τη λαιμαργία θεράπευε την παχυσαρκία και εκόμψευε τό σόμα τών Κρησών που στις νοπογραφίες και τά ειδώλια θαυμάζουμε τη μέση τους που μοιάζει με σφήκας. Ό δαύκος έχρησιμοποιείτο και κατά τών κολικών. Τό άσπληνο έδίδετο για θεραπεία νόσων του σπληνός και έθεωρείτο άπαραίτητο για τη διαίτα τών άθλητών. Ό δικταμνος ήτο τό πιό φημισμένο από όλα ιερά φυτά. Άπό αυτόν έπλεκαν στεφάνια για τη Θεά. Όλοι οί άρχαίοι ιατροί τό αναφέρουν σαν ώκυτόκο (δηλαδή έπιστευτικό τών τοκετών), σαν έκτρωτικό, σαν φάρμακο για νόσους στομάχου, έντέρων, πνευμόνων κ.λπ. Τό άψίνθιο (=άρτεμισία) και ιδιαίτερα ή ρίζα του έχρησιμοποιείτο σαν διεγερτικό, θεραπευτικό τής δυσμηνόρροιας, αναλγητικό, κατά τών σπασμών, κατά τής έπιληψίας και έναντίον νόσων από ψύξη. Κι' ακόμη σαν έλμινθοκτόνο. Ό άλιμος κατέπαυε μασώμενος την πείνα. Άνήκει στην οικογένεια τών Χηνοποδιών. Συγγενικό φυτό είναι τό Χηνοπόδιο τό Άνθελμινθικό που περιέχει άσκαριδόλη. Εύκολα λοιπόν θά έννοήσουμε τη θεραπευτική ένέργεια του άλίμου που σκοτώνει τά έντερικά παράσιτα και καταπαύει τη βουλιμία που προκαλούν πολλά από αυτά (όπως ή ταινία κ.λπ.). Η τραγάκανθα, σκόνη του φυτού άστράγαλου, έδίδετο σε διάρροια, σε δηλητηριάσεις, σε κλύσματα, γαργαρισμούς κ.λπ. Οί κέδροι, οί αίγειροι, τό τραγορίγανο, τό άκόνιτο, τό κώνειο και πλήθος άλλων αναφέρονται σαν φάρμακα τών άρχαίων Κρητών. Γι' αυτό ο Θεόφραστος (ΙΧ, 10) άποκαλεί την Κρήτη «φαρμακωδεστάτην».

Άλλά και τό κλίμα τής Κρήτης συνιστούσε ο Ιπποκράτης για την άποθεραπεία τών άναρρωνούντων από χρόνια νοσήματα (Φωκός, 1953).

Οί έπωδές έχρησιμοποιούντο κατά την θεραπευτική τών άρχαίων Κρητών, άν πιστεύσουμε στο κείμενο παπύρου τής 18ης Αίγυπτιακής δυναστείας, όπου ο Bossert άνέγνωσε: «έξορκισμός στη γλώσσα τών Κεφτί». Στο τέλος τής έπωδης αυτής ύπάρχει ή φράση «Μίντι-Λεκακαλί», την όποία ο Bossert μετέφρασε σαν «άφέψημα μίνθης και άλλων φυτικών ουσιών».

Ἡ Μαγικὴ Ἱατρικὴ ποὺ ὑπῆρξε ἡ πρωταρχικὴ μορφή τῆς θεραπευτικῆς τέχνης σὲ ὅλους τοὺς λαοὺς ἐμφανίζει καὶ στοὺς Μινωίτες δείγματα αὐτῆς. Τὸ πλεόν ἐνδιαφέρον εἶναι χρυσὸ περιάπτο (φυλαχτὸ) ποὺ παριστάνει ἀνθρώπινη καρδιά. Ἔχει ὕψος 1 ἐκμ. Στὴ μικροσκοπικώτατη αὐτὴ καρδιά βρίσκονται χαραγμένα μὲ ἀπερίγραπτη καλλιτεχνικότητα: δυὸ φεΐδια, ἕνας σκορπιός, μιὰ ἀράχνη, μιὰ ἄκρα χεὶρ κ.λπ. Τὸ περιάπτο αὐτὸ προφύλασσε ἀπὸ δῆγματα φειδιῶν, ἐντόμων, ἦταν ἀκόμη προβασκάνιο. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι στὸ πλῆθος τῶν περιάπτων τῶν ἀρχαίων Αἰγυπτίων ὑπάρχει τὸ «Ἄμω» ποὺ ἦταν ὁμοίωμα καρδιάς. Στὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα τῆς Κρήτης ὑπάρχει ἐπίσης πλῆθος περιάπτων ἀπὸ πέτρα.

Τὰ εἰδώλια τῆς Θεᾶς μὲ τὰ χέρια στὸ αἶδοιο ἢ στοὺς μαστοὺς δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν σχέση μετὰ τὴν Ἱατρικὴ. Ὑποδηλώνουν ἀπλῶς τὴ Θεὰ Μητέρα Γῆ σὰν ὑπενθύμιση ὅτι ἀπὸ αὐτὴν παίρνουμε τὴ ζωὴ καὶ σ' αὐτὴν θὰ ἐπιστρέψουμε μόλις ὀλοκληρώσουμε τὸν ἱερὸ κύκλο τοῦ βίου.

Ὡστόσο βρέθηκαν καὶ γυναικεῖα εἰδώλια μὲ σαφὴ καὶ ἀναντίρρητη ἱατρικὴ σημασία. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀφιερώματα σὲ εἶδος μαστῶν, γεννητικῶν ὀργάνων κ.λπ. ἀνακαλύφθηκαν καὶ εἰδώλια παριστῶντα ἔγκυο, λεχῶνα καὶ σπαργανωμένο νεογνὸ καὶ ἄλλο ποὺ δείχνει γυναίκα μὲ νόσο τῆς μήτρας.

Τέλος βρέθηκαν 7 εἰδώλια σὲ σειρά ποὺ δείχνουν τοκετὸ διδύμων. Τὰ πρῶτα 1-3 παριστάνουν τὶς κύριες φάσεις τοῦ τοκετοῦ: κάθοδος τοῦ ἐμβρύου πρὸς τὴν ἐξοδὸ, τὸν τοκετὸ τοῦ πρώτου ἐμβρυοῦ μὲ σχῆμα ἐπὶ κεφαλῆν μὲ τὸ ὕστερο· τὸ δεύτερο ἐμβρυοῦ βρίσκεται ἀκόμη στὴ μήτρα μὲ χωριστὸ ἴσως ὕστερο. Τὸ 4ο εἶδωλο παριστάνει τὴν ἐξοδὸ τοῦ δευτέρου ἐμβρυοῦ μὲ σχῆμα ἐπὶ τὰ ἰσχία. Φαίνεται καθαρὰ πὼς ἡ τίκτουσα ἐκάθητο καὶ ὑποβαστάζετο ἀπὸ πίσω ἀπὸ τὴ μιὰ γενετυλλίδα (μαμή), ἐνῶ ἡ ἄλλη παρακολουθοῦσε ἀπὸ ἐμπρὸς τὸν τοκετὸ. Τὸ 5ο εἶδωλο παρουσιάζει τὴν ἐξοδὸ ἀπὸ τὸ στόμιο τῆς μήτρας τοῦ πλακοῦντος ποὺ φαίνεται καθαρὰ ἡ προσθία ἐπιφάνειά του καὶ ὁ ὀμφάλιος λῶρος. Τὸ 6ο εἶδωλο δείχνει τὸ τέλος τοῦ τοκετοῦ καὶ τὴν περιποίηση τῆς λεχῶνας ἀπὸ τὶς γενετυλλίδες. Τέλος τὸ 7ο εἶδωλο παρουσιάζει τὴν τεκοῦσα ὄρθια, ἡ μιὰ γενετυλλίδα περιδένει τὴν κοιλιὰ τῆς καὶ ἡ ἄλλη τὴν βαστάει ἀπὸ πίσω (Ζερβός, 1938).

Ἐδῶ καθὼς βρίσκομαστε στὸν τομέα τῆς Μαιευτικῆς-Γυναικολογίας θὰ ἀναφέρουμε περίπτωσι ἀλλαγῆς φύλου γυναικὸς στὴν ἀρχαία Κρήτη. Στὴ Φαιστό λάτρευαν τὴ Φυτία Λητώ, διότι μετέβαλε τὴ Γαλάτεια σὲ ἄνδρα, καὶ εἶχαν καθιερώσει τὰ Ἐκδύσια σὲ ἀνάμνηση τοῦ ὅτι ἡ κόρη ἀφήρησε τὸν παρθενικὸ πέπλο τῆς καὶ περιβλήθηκε ἀνδρικό χιτῶνα:

*«Ταύτης ἔτι μέμνηται τῆς μεταβολῆς Φαιστίοι καὶ θύουσι Φυτίη Λη-
τοῖ ἥτις ἔφουσε μήδεα τῇ κόρῃ καὶ τὴν ἑορτὴν ἐκδύσια καλοῦσιν, ἐπεὶ τὸν
πέπλον ἡ παῖς ἐξέδον»* (Ἀντώνιος Λιβεράλις: Μεταμορφώσεις, 17).

Ἡ λέξις μήδεα εἶναι Ὀμηρικὴ καὶ σημαίνει ἀνδρικὰ αἰδοῖα. Ὁ Ἡσίοδος τὰ ἀποκαλεῖ μέζα (Ἔργα καὶ Ἡμέραι, 513). Ἴσως ἀπὸ αὐτὸ τὰ μεζεδάκια τῶν ἡμερῶν μας.

Τῇ μεταβολῇ αὐτῇ τοῦ φύλου τῆς κόρης τῆς Φαιστοῦ ὁ Ὀβίδιος τὴν ἀποδίδει στὴν Ἴφι, θυγατέρα τοῦ Λίγδου καὶ τῆς Τελεθούσης. Ἡ Ἴφις ἦτο ἡ σπουδαιότερη παρθένος στὴ Φαιστό. Ἡ περιγραφὴ τοῦ Ὀβιδίου εἶναι παραστατικώτατη, νά την σὲ μετάφραση:

«Ὀδδ' ἡ λευκότης ἡ αὐτῇ ἐν τῷ προσώπῳ μένει
καὶ σθένος προσλαμβάνουσιν αἱ τῶν μελῶν κινήσεις
καὶ θραυστέρα γίνεται ἡ τοῦ προσώπου ὕψις,
καὶ βαθμηδὸν βραχύτερον τὸ τῶν πλοκάμων μέτρον,
ἄλλοία δέ τις δύναμις ἀρρενωπὸς τὴν φύσιν,
τὴν πρώτην διαδέχεται τῆς κορασίδος χάριν
καὶ ἄρρην τέλος γίνεσθαι ἐκ γυναικὸς ὧ Ἴφι»
(Ὀβιδίου Μεταμορφώσεων, βιβλία πεντεκαίδεκα. Μτφρ. Ἄκ.
Σ. Κάσδαγλη, Ἀλεξάνδρεια 1908, Θ', στιχ. 1300-6).

* * *

Ἴχνη μεταδοτικῶν νοσημάτων τῶν γεννητικῶν ὀργάνων ἴσως ὑποκρύπτουν τὰ ἐπόμενα δύο χωρία:

«Πασιφάη γάρ, ἐπειδὴ πολλαῖς Μίνως συνηνάζετο γυναιξίν, ἐφαρμάκυσεν αὐτόν, καὶ ὁπότε ἄλλη συνηνάζετο εἰς τὰ ἄρθρα ἀφίει θηρία, καὶ οὕτως ἀπώλλοντο . . .»
(Ἀπολλόδωρος βιβλίου Γ' 15,1).

«Ὁ γοῦν Μίνως οὖρεσκεν καὶ ἀπέθνησκον αἱ γυναῖκες ὄσαις ἐμίγνοντο».
(Ἀντώνιος Λιβεράλις, 41,4).

Μία ὁμως ἀπὸ τὶς ξένες ἐρωμένες τοῦ Μίνως ἡ Ἀθηναία Πρόκρις γιὰ νὰ μὴ πάθει ὅσα ἐπασχον οἱ ἄλλες ἀτυχεῖς τὶς ὁποῖες ἐπλησίαζε αὐτὸς χορήγησε στὸ βασιλέα ἱαματικὸ καὶ προφυλακτικὸ βότανο, προερχόμενο ἀπὸ τὴν Κίρκη!

«Ἐπὶ τούτοις Πρόκρις, δοῦσα αὐτῷ τὴν Κιρκαίαν πιεῖν δίξαν πρὸς τὸ μηδὲν βλάψαι, συνενάζεται . . .» (Ἀπολλόδωρος βιβλίον Γ', 15,1).

Ἄλλὰ καὶ ἄλλη προφυλακτικὴ μέθοδος ἀναφέρεται:

«Ἡ γ' οὖν Πρόκρις ἐπὶ τῇ γονῇ τοῦ Μίνως μηχανᾶται τοιόνδε· κόστιν αἰγὸς ἐνέβαλεν εἰς γυναικὸς φύσιν καὶ ὁ Μίνως τοὺς ὄφεις πρότερον ἐξέκρινεν εἰς τὴν κόστιν . . .»
(Ἀντώνιος Λιβεράλις, 41).

Ἴδου λοιπὸν ἡ πρώτη ἴσως χρησιμοποίησις προφυλακτικοῦ ἀπὸ γυναῖκα!

Τὸ ἀναφερόμενο ἀπὸ τὸν Ἀπολλόδαωρο, ὅτι ὁ Μίνως ἤρχετο σὲ ἐπαφή μετὰ πολλὰς γυναῖκες, τὸ ἀπέδωσε ἄριστα ὁ Ποιητής.

*«Λίγο στάθηνε πιστὸς στὴν ἅγια κλίνη,
ξάφνου ὡς ὁ Σείριος ὁ σκληρὸς στὸ μέγα κάμμα
τοῦ φοβεροῦ καλοκαιριοῦ, σηκώθη δλόρθος,
καὶ μετὰ τὰ κροῖνα ἀκόμα ἀπάνω στὸ κεφάλι,
ἀπ' τὶς μασκάλες βαστηγμένους ἀπὸ σκλάβους
ποῦ ἐντιντινίζαν στὰ σφυρά τους τὰ βραχιόλια
στὶς ἄγιες γύριζε ἐφηβότητες νὰ κάψει
τὴν παρθενιά τους, νὰ μαράνη τὸ δροσιό τους
κι' ὄσες γυναῖκες γύραθ' ἐκεῖ, ἀνθοῦσαν, κι' ὅπου
πόδι μικρὸ, λιγνὸ κορμί, μεγάλο μάτι,
ἴλα μαζί, κοράδες, σκλάβες, ἄθλιες δούλες*

.....

κι' ἴλα φοράδες γιὰ τὸν ἴδιο καβαλάρη»

(Ἀγγελος Σικελιανός, Ὁ Δαίδαλος στὴν Κρήτη, 1943).

* *

Θὰ ἀναφερθοῦμε τώρα στὸ Δίσκο τῆς Φαιστοῦ. Αὐτὸς εἶναι τυπωμένος κι' ὄχι ἀνάγλυφος. Τὰ σύμβολα ποῦ ἔχει εἶναι ἀποτυπωμένα μετὰ χαραγμένα καλούπια σχημάτων ἀκριβῶς ὅπως τὰ σημερινὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα. Δὲν ἀναγνώσθηκε ὡς τώρα. Θεωρεῖται σὰν Ὕμνος στὴ Μεγάλῃ Θεᾷ. Τολμοῦμε νὰ πιθανολογήσουμε θεραπευτικὴ ἐπιποδὴ. Στηρίζουμε τὴν ἀποψη αὐτὴ σ' ἓνα παρόμοιο εὔρημα Ἑτρουσκικόν: τὸ Δίσκο τοῦ Μολιάνου. Αὐτὸν ἓνας εἰδικός, ὁ Ἄντ. Καβαλάτσι, ἐρμήνευσε σὰν συλλογὴ ἱατρικῶν συνταγῶν. Ἐτσι διάβασε στὸ δίσκο αὐτόν: «Στὸν καῦσο κάνε ἱερὲς θυσιῆς, ἀποσύρσου 30 μέρες, κατακλίσου καὶ σκεπάσου μετὰ σκέπασμα ἀπὸ μαλλὶ κατσίκας. Τὸ πρῶν λείανε μιὰ παλάμη κασσία καὶ ἄλθαία καὶ βάλτα σὲ ἓνα κομμάτι πανί. Τὴ νηστεία νὰ τὴν σταματᾷς λίγο-λίγο, νὰ ἀποφεύγῃς τὰ γλυκὰ κρασιά καὶ νὰ τρέφεσαι μετὰ φαρίνα. Στὴν ἀνάρρωση, δυναμώσου κι' ὅταν μετὰ τὴ δύναμη τῆς Σεληνῆς γυρίσῃς στὸ σπιτί σου, κατακλίσου στὸ μάλλινο στρώμα σου καὶ πίνε κασσία κι' ἄλθαία». Στὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ Δίσκου τοῦ Μολιάνου διάβασε: «Ἄμα θέλῃς νὰ καταπολεμήσῃς τὴ ζάλη, πάρε χνοῦδι μαλλιῶν (ζαντό), βάπτιζε το σὲ ἄλατισμένο ρετσίνοι κι' ἄλειφε τὸ κεφάλι σου. Κάνε θυσιά σκορπίζοντας μύρα. Ἄμα βραχνιάσῃς κι' ὁ λαιμός σου βγάξῃ κριγμούς, πάρε μυρτιά καὶ μολόχα, ρίξε τετὰ σὲ δοχεῖο μετὰ

βραστό νερό κι' αν μπορής στάσου από πάνω του, ο ατμός θά σε θεραπεύση...».

Τοὺς ὑγιεινολόγους κατέπληξε τὸ ἀνευρεθὲν στὶς ἀνασκαφὲς τῆς Κνωσσοῦ, ἀλλὰ καὶ σ' ἄλλα μέρη τῆς Μινωικῆς Κρήτης, θαυμαστὸ σύστημα ἀυλακιῶν ἀποχετεύσεως ποὺ ἦταν καμωμένα τὸ ἓνα πάνω στ' ἄλλο, πολλές φορές σὲ τρεῖς σειρές, τὴ μιά πάνω στὴν ἄλλη. Τοὺς ἐντυπωσίασε ἐπίσης τὸ σύστημα ὑδρεύσεως μὲ πῆλινους σωλῆνες μὲ διάμετρο 6 Ἴντσῶν καὶ μῆκος 30 Ἴντσῶν καμωμένων μ' ἐξυπνο τρόπο καὶ κολλημένων μὲ εἰσαγωγή τοῦ ἐνὸς στὸν ἄλλο. Τὸ ἴδιο θαύμασαν καὶ τὶς δεξαμενὲς λούσεως, τὰ ἀτομικὰ λουτρά, τοὺς λουτήρες, τὰ ἀποχωρητήρια μὲ λεκάνη καὶ πλήρη ὑδραυλικὴ ἐγκατάσταση πλυσίματος καὶ ἀποκομιδῆς τῶν ἀπορριμάτων. Κι' ἀκόμα ὁ κεντρικὸς ὑπόνομος στὴν Κνωσσό, στὸν ὁποῖο καταλήγανε οἱ σωλῆνες ἀποχετεύσεως. "Ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν ἀπίστευτες ἀνθρώπινες ἐμπνεύσεις γιὰ τὴν ἀπόμακρη ἐκείνη ἐποχὴ.

Ἄλλὰ δὲν σταματοῦν ἐδῶ τὰ ἀξιοθαύμαστα τῆς Ὑγιεινῆς τῶν Μινωιτῶν :

«Μιά ἀνοικτὴ ὑδρορροή κατὰ μῆκος μιᾶς σκάλας. . . Ἄντὶ νὰ ἀφήσουν τὸ νερὸ νὰ κατακυλάει σὲ μιὰ λεία ἐπιφάνεια μὲ ταχύτητα ἀξανάμενη σὲ συνέχεια ποὺ νὰ πιτσιλίζει ὅλα τὰ γύρω ὅταν φθάνει σὲ μιὰ γωνία, οἱ μηχανικοὶ τοὺς τὴν ἔκαναν νὰ τρέχει σὲ μιὰ σειρά μικρῶν καταρακτῶν. Ἔτσι ἡ ταχύτης κοβότανε κι' ὅταν ἡ ροὴ ἔφτανε σὲ γωνίες, ἔστριβε χωρὶς νὰ χύνεται ἔξω σταγόνα. Στὸ χαμηλότερο μέρος ὑπάρχουν δυὸ τετράγωνες λεκάνες γιὰ νὰ κατακαθίζουν τὰ βαρύτερα ὑλικά καὶ νὰ ρέη καθαρὸ νερό. Ὁ sir Arthur Evans ρίπτει τὴν ἐλκυστικὴ ἰδέα πῶς ἐκεῖ ἦταν τὰ πλυντήρια τῶν ἀνακτόρων» (Seltman, 1952).

Τὴν ὑγιεινὴ ἀκόμη ἐνδιαφέρουν οἱ ἀεραγωγοὶ καὶ οἱ φωταγωγοὶ ποὺ ἐπιτρέπουν τὴν ἀνανέωση τοῦ ἀέρα καὶ παρέχουν ἀφθονο φῶς στὰ ὑπόγεια διαμερίσματα.

Οἱ τεχνικὲς αὐτὲς θά μπορούσαν νὰ διδάξουν καὶ τοὺς σημερινοὺς μηχανικοὺς.

Τὰ παραπάνω δείγματα μιᾶς προχωρημένης Ὑγιεινῆς τῶν Μινωιτῶν προκάλεσαν τὴν ἀπορία τῶν ἀρχαιολόγων. Γιατί οἱ ἀρχαῖοι Κρήτες ἐπιμένανε τόσο πολὺ στοὺς ὄρους Ὑγιεινῆς; (Seltman, 1953). Θὰ προσπαθήσουμε νὰ δώσουμε μιὰ ἐξήγηση στὸ πρᾶγμα αὐτό.

Ὁ Ὅμηρος μᾶς λέγει ὅτι ἡ Κρήτη εἶχε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη 90 ἢ 100 πόλεις κι' ὅτι σ' αὐτὲς κατοικοῦσαν πολλοὶ ἄνθρωποι. Τὸ πλῆθος τοὺς οἱ ἀρχαιολόγοι τὸ ὑπολογίζουν σὲ 1.200.000 (Ραγκαβῆς, 1854). Ἡ Κνωσσός — πόλη καὶ ἐπίγειο — εἶχε 100.000 κατοίκους. Τόσο πλῆθος ἀνθρώπων σὲ τόσο μικρὴ ἔκταση ἀναμφισβήτητα θά προκαλοῦσε τὶς ἀρρώστειες ἐκεῖ-

νες ποὺ δεκατιζοῦν ἀκόμη καὶ σήμερα ὀλόκληρες στρατιές, ὅταν μάλιστα ἀναπτυχθοῦν μὲ ἐπιδημικὴ μορφή.

Φαίνεται λοιπὸν πῶς τὸ διανοητικὸ ἐπίπεδο τῶν Μινωιτῶν τοὺς ὀδήγησε πολὺ γρήγορα ἐπὶ τὴν σκέψη, πῶς ἡ καθαριότης καὶ τὰ λοιπὰ μέτρα ὑγιεινῆς ποὺ ἐπαιρναν, προφυλάσσουν ἀπὸ τὶς ἀρρώστειες αὐτὲς κι' ἔτσι θὰ κατάλαβαν ἐκεῖνοι καλλίτερα ἀπὸ τοὺς σημερινοὺς ἡγέτες τῶν λαῶν πῶς ἡ προληπτικὴ ἱατρικὴ ἀποτελεῖ τὴ μόνη πραγματικὴ λύση γιὰ τὴν καταπολέμηση τῶν νόσων καὶ στοιχίζει λιγώτερο ἀπὸ τὴν ἱατρικὴ ἀντίληψη — κλειστὴ καὶ ἀνοικτὴ —. Μὲ ἄλλα λόγια ὁ Προμηθεὺς εἶναι προτιμότερος τοῦ Ἐπιμηθέα.

* * *

Καὶ τώρα λίγες λέξεις γιὰ τὴν Ἱατροδικαστικὴν τῶν ἀρχαίων Κρητῶν.

Τὰ στοιχεῖα προέρχονται ἀπὸ τὸ λίθινο νομοθετικὸ Κώδικα τῆς Γόρτυνος, ποὺ ναὶ μὲν ἀνήκει ἐπὶ τὴν μεταμινωικὴ ἐποχὴ, ὅταν οἱ Δωριεῖς ἐμφανίστηκαν ἐπὶ τὸ προσκήνιο τῆς ἱστορίας (1200 π.Χ.), ὥστόσο βασιζέται ἀσφαλῶς ἐπὶ τὸ ἐθιμικὸ δίκαιο τῶν Μινωιτῶν.

Ὁ Κώδιξ τῆς Γόρτυνος ἀποτελεῖ πλῆρες νομικὸ κείμενο καὶ θεωρεῖται μία ἀπὸ τὶς πολυτιμότερες ἀρχαιολογικὰ ἀνακαλύψεις. Μὲ αὐτὸν ἀποδεικνύεται πῶς οἱ Ῥωμαῖοι πῆραν τὶς πρῶτες βάσεις τῶν γραπτῶν νόμων τοὺς ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ Δίκαιο. Εἶναι χαραγμένος ἐπὶ τὴν κοίλη ἐπιφάνεια ἑνὸς κυκλοτεροῦς τοίχου ἀπὸ πελεκητοὺς παρόλιθους συνολικοῦ ὕψους 1,72 μ. καὶ μήκους 9 μ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 633 στίχους. Ἀπὸ αὐτοὺς λείπουν οἱ 15 τῆς 10ης στήλης καὶ οἱ 14 τῆς 12ης στήλης. Εἶναι γραμμένος βουστροφηδὸν (σὲ παλινστροφή φορά) μὲ τὴν ἀρχὴν ἐπὶ τὸ δεξιὸ ἄνω ἄκρο. Ἀνακαλύφθηκε ἐπὶ τὰ 1857 - 1884 τμηματικὰ καὶ ἐρμηνεύθηκε ἀρχαιολογικὰ, φιλολογικὰ καὶ νομικὰ ἀπὸ τοὺς Dareste, Comparetti, Bucheler-Zittelmann, Baumach, Lewy, Bernhöf, Simon καὶ ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας Ἰ. Τυπάλδο καὶ Ἀ. Μομφεράτο (1922). Ἡ χάραξη τοῦ κώδικος τοποθετεῖται ἐπὶ τὸν 5ο π.Χ. αἰῶνα, ἀλλὰ γενικὰ ἡ καταγωγή καὶ ἡ σύνθεσις τοῦ περιεχομένου τοῦ θεωρεῖται πολὺ πρὸ παλιν. Τὸ περιεχόμενον ἀναφέρεται ἐπὶ τὸ Οἰκογενειακὸ Δίκαιο, ἐπὶ τὴν κληρονομικὴ διαδοχὴ, τὶς δωρεάς, τὰ ἀδικήματα, τὶς δικονομικὰς διατάξεις.

Τὴν ἱατροδικαστικὴν ἐνδιαφέρουσαν βέβαια τὰ ἀδικήματα: κολασμὸς π ρ ο σ β ο λ ῆ ς ἡ θ ὠ ν, β ι α σ μ ο ὦ, μ ο ι χ ε ῖ α ς κ.τ.τ. Οἱ ποινὲς εἶναι μόνον χρηματικαί, κι' αὐτὸ εἶναι μιὰ ἀκόμη μαρτυρία γιὰ τὸν ἀνώτερον πολιτισμὸν τῶν Κρητῶν.

Ὁ Κώδιξ τῆς Γόρτυνος προβλέπει γιὰ τὸ βιασμὸν καὶ τὴν ἀσέλγεια ποινὲς ἀνάλογες τῆς κοινωνικῆς θέσεως τοῦ αὐτουργοῦ καὶ τοῦ παθόντος. Τὰ σχετικὰ ἄρθρα περιλαμβάνονται ἐπὶ τοὺς στίχους 2 - 20 τῆς II στήλης.

Οί σχετικοί στίχοι προβλέπουν γιά βιασμό ἐλευθέρου ἢ ἐλευθέρας ἀπὸ ἐλεύθερο ἀποζημίωση 100 στατήρων (Ὁ Πολυδεύκης, Δ, 173, γράφει ὅτι ὁ χρυσὸς στατήρας εἶχε δύο δραχμές. Στὸ «Σόλων» τοῦ Πλουτάρχου βλέπομε ὅτι ὁ νομοθέτης τῶν Ἀθηναίων ὀρίζει ποινὴ βιασμοῦ 100 δραχμές, ἄρα τὸ ἥμισυ τῆς τῶν Κρητῶν).

Πολὺ μικρότερη ἀποζημίωση καταβάλλεται ἂν ὁ βιαστὴς ἦταν ἐλευθερός καὶ τὸ θῦμα ἀπελευθερός: 10 μόνον στατήρες. Ἡ ἀποζημίωση ἀντίθετα διπλασιαζόταν ἂν ὁ βιαστὴς ἦταν δούλος καὶ τὸ θῦμα ἐλεύθερος: 200 στατήρες. Δὲν ἐπεκτεινόμεθα, ἀπλῶς τονίζομε ὅτι τὸ χρηματικὸ μόνον τῶν ποινῶν τίς κάνει νὰ διαφέρουν ριζικῶς ἀπὸ ἐκεῖνες τοῦ Κώδικος τοῦ Χαμουραμπῆ (2279 π.Χ.), ὁ ὁποῖος τιμωρεῖ μὲ θάνατο τὸ βιασμό, ἀλλὰ καὶ μὲ ἐκεῖνες τῶν Ἀσιζῶν Κύπρου (11ος - 13ος αἰῶνες μ.Χ.), οἱ ὁποῖες προβλέπουν ἀκρωτηριασμό τοῦ βιαστή: «νὰ τοῦ κόψουν τὴν βέργα καὶ τὰ λυμπὰ» (Πουρναρόπουλος, 1943).

Δικαίως λοιπὸν οἱ νομομαθεῖς σκέπτονται ὅτι οἱ νόμοι τῆς Γόρτυνος προστάτευαν ὄχι τὴν ἀγνεία ἀλλὰ τὴν προσωπικὴ ἐλευθερία τῆς γυναικὸς ποὺ ἐπλήσσετο μὲ τὴν προσβολὴ τοῦ βιασμοῦ. Τόσον ὕψηλὰ ἔστεκε ἡ γυναίκα στοὺς Μινωῖτες.

* * *

Συμπερασματικὰ ὁ πολιτισμὸς τῶν παλαιωτάτων Κρητῶν εἶχε ἐξαρθεῖ σὲ μέγιστο βαθμὸ.

Ἐνα ἀκόμη τεκμήριο τοῦ πράγματος αὐτοῦ εἶναι ἡ ἐξαιρετικὴ θέση, ἡ λατρεία, μποροῦμε νὰ ποῦμε, ποὺ ἔτρεφαν στὴ γυναίκα, λατρεία ποὺ πήγαζε ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ὀρθὴ καὶ ἀνώτερη ἀντίληψη γιὰ τὴ θέση τῆς στὴν κοινωνία.

Ὁ Πλουτάρχος μᾶς λέγει πὼς οἱ Κρήτες ἔλεγαν Μητρίδα ἀντὶ Πατρίδα. Ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρει ὅτι οἱ Λύκοι, ἓνας λαὸς συγγενικὸς πρὸς τοὺς Κρήτες, ἔφεραν τὸ ὄνομα μητροθεν ἀντὶ πατρόθεν. Ἡ χειραφέτηση τῶν Μινῶων γυναικῶν ἦταν πληρέστερη καὶ τελειότερη τῆς σημερινῆς.

Ἡ Μινῶα εἶχε ἀνάμιξη σὲ ὅλα τὰ ἐπαγγέλματα. Τὴν βλέπομε στὶς ναπογραφίες (φρεσκό), στοὺς δακτυλιόλιθους σὰν Γυναίκα-Πολεμιστὴ μὲ δόρυ κι' ἀσπίδα. Τὴν βλέπομε Ἡνίοχο, Ταυρομάχο, Γυναίκα τοῦ συρμοῦ, φιλάρεςκη, βαμμένη, ντυμένη μὲ τολμηρὰ ντεκολτέ, μὲ κομμένα μαλλιά à la garçon, σὰν τὴ Θεὰ τῶν Κωδιῶν μὲ ἔξωμα φορέματα, μὲ φραμπαλάδες, μὲ κρινολίνα, μὲ ἀκάλυπτους τοὺς μαστοὺς χωρὶς νὰ προκαλοῦν, μὲ ὑπέροχα κοσμήματα χρυσὰ καὶ μὲ πολύτιμες πέτρες. Ἀναλογισθῆτε τὴ μεγαλοπρέπεια μιᾶς κοσμικῆς συγκεντρώσεως στὰ Ἀνάκτορα τῆς Κνωσσοῦ πρὶν ἀπὸ 4.000 χρόνια. Αἰθέριες καὶ κομπῆς ἐμφανίσεις, ἀληθινὲς καλλονές μὲ

μποῦκλες καὶ μυτάκια χαριτωμένα στὸ μέτωπο, μὲ ἀστραφτερὰ κοσμήματα, μὲ διαδήματα, μὲ πολύτιμα φουστάνια. Δὲν ἔχετε παρὰ νὰ θυμηθῆτε τὴν Παριζιάνα, ὅπως ἀποκάλεσαν τὴν ὠραία μορφή μιᾶς νωπογραφίας τῆς Κνωσσοῦ, μὲ τὴν πονηρὴ καὶ γεμάτη ἀναίδεια μυτίτσα, τὸ καλοσχηματισμένο στόμα, μὲ τὰ ἄλικά καὶ σαρκώδη χεῖλια, μὲ τὸ κοντυλένιο φρύδι, τὸ ζωηρὸ καὶ πονηρὸ βλέμμα, τίς χαριτωμένες ἀφέλειες καὶ τὴν κυματιστὴ γραμμὴ.

Θὰ τονίσουμε ἀκόμη πῶς, ἂν καὶ τόσο φιλόρεσκη καὶ μὲ τόση ἐλευθερία, ἡ Μινῶα δὲν ἦταν οὔτε ἄσεμνη οὔτε ἀνήθικη.

Καμιὰ τέτοια παράσταση, ἀπὸ τίς ἀφθονες ποὺ βρέθηκαν στὴν Αἴγυπτο καὶ στὴν Πομπηία, δὲν ἐπισημάνθηκε στὶς τόσες σκηνές καθημερινῆς ζωῆς ποὺ ἀποκάλυψαν οἱ ἀρχαιολόγοι στὴν Κρήτη στὶς τοιχογραφίες, στοὺς δακτυλιόλιθους, στοὺς σφραγιδόλιθους καὶ τὰ λοιπὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα.

Αὐτὸ κινεῖ τὸ θαυμασμὸ μας καὶ ἐπιβάλλει τὸ σεβασμὸ μας ὁμοίως πρὸς τὸν ἐπιδεικνύομενο ἀπὸ τοὺς Μινωῖτες γιὰ τὴ Μινῶα ποὺ «ἐνῶ τόσην ζωὴν καὶ χαρὰν σκορπίζει περὶξ διὰ τῆς ἀβρᾶς χάριτος καὶ τῶν θεληγῆτρων τῆς, οὐδαμοῦ κατέρχεται τῆς ὑψηλῆς τῆς θέσεως καὶ οὐδεμία κηλὶς ἀμαυρῶνει τὴν αἴγλην τῆς λαμπρᾶς τῆς ἐμφανίσεως ἐν τῷ μέσῳ τοῦ Μινωικοῦ κόσμου» (Ξανθοῦδίδης 1923. Πιστοφίδης, 1949).

Δυὸ λόγια γιὰ τίς σωματικὲς διαστάσεις τῆς Μινῶας ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο ἀκαδημαϊκὸ καθηγητὴ Μαρινᾶτο: «Τὸ ὑγιὲς ἔνστικτον πρυτανεῦει ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον, χωρὶς νὰ ὑπερβαίνει τὸ ὄριον πρὸς τὰ κάτω (δηλαδὴ χωρὶς παχυσαρκίαν). Ἡ θεὰ τῶν ὄψεων τῆς Κνωσσοῦ ἔχει τὰς ὀρίμους μητρικὰς διαστάσεις, τὰς ὁποίας βλέπομεν εἰς τὴν εὐτροφίαν ὄλου τοῦ σώματος καὶ ἰδίᾳ τῶν μαστῶν. Τὸ αὐτὸ φαινόμενον παρουσιάζουν καὶ τὰ ἄλλα ἔργα τέχνης καὶ αἱ τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης» (Μαρινᾶτος, 1945).

* *

Δὲν θὰ ἀσχοληθοῦμε στὴν ἐργασία μας αὐτὴ μὲ τὴν ἀρχαιότατη Ἱαματικὴ Πηγὴ καὶ τὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Λεβῆνος (δηλ. λέοντος, ἐξ οὗ καὶ Λιόντα σήμερον). Σημειώνουμε μόνον ὅτι στὴν πηγὴ προσήρχοντο γιὰ θεραπεία πάσχοντες ἀπὸ νόσους τοῦ ἥπατος καὶ τοῦ πεπτικοῦ γενικῶς συστήματος.

* *

Γιὰ νὰ παρουσιάσουμε τὰ ὀλίγα αὐτὰ στοιχεῖα τῆς Ἱατρικῆς στὴν Κρήτη κατὰ τοὺς Μινωικοὺς χρόνους πλεύσαμε στὶς θάλασσες τῆς Μυ-

βολογίας, τῆς Ἱστορίας, τῆς Λαογραφίας, τῆς Ἀρχαιολογίας, τῆς Θρησκευτολογίας, τῆς Ἱστορίας τοῦ Πολιτισμοῦ καὶ ἄλλες ἐκφάνσεις τοῦ Ἐπιστητοῦ ἐνθουμούμενοι τὸ Μάγο τοῦ Λόγου, ἀείμνηστο Καθηγητῆ Ἀφεντούλη:

«Ἰάματα δὲν εἶναι μόνον αἱ φαρμακευτικαὶ οὐσίαι, ἀλλὰ καὶ τὰ ψυχικὰ μέσα καὶ ἡ ἀγκάλη ἢ μητρική, καὶ τὸ πάτριον ἔδαφος, πρὸς τοὺς φθίνοντας ἐκ τῆς νοσταλγίας καὶ ἡ ψυχαγωγία πρὸς τοὺς μαραινόμενους ὑπὸ τῶν θλίψεων καὶ ἡ μουσικὴ ὑπὲρ τῶν μελαγχολούντων καὶ ἡ λάμψις τοῦ ἀστερόεντος οὐρανοῦ καὶ τῆς θαλάσσης ὁ φλοῖσβος καὶ τῶν ἀνθέων ἢ ὄνις καὶ τὸ ἀμβρόσιον ἄρωμα καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ παρθενικοῦ προσώπου ἐξαστράπτουσα αἴγλη καὶ τὰ τεμένη τὰ ἱερά καὶ οἱ θεοὶ καὶ οἱ δαίμονες».

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ.

1. Ἀπολλόδωρος: Βιβλιοθήκη.— 2. Ἀριστοτέλης: Πολιτικά.— 3. Δασκαλάκης Ἀπ.: Συμπληρώματα Ἀρχαίας Ἱστορίας (ἀχρονολόγητον).— 4. Evans, sir Arthur.: The Palace of Minos at Knossos, 1921-29.— 5. Ζερβός, Σκ.: Συμβολὴ εἰς τὴν σπουδὴν τῆς Μαιευτικῆς-Γυναικολογίας τῶν πρὸ τοῦ Ἰπποκράτους χρόνων, 1938.— 6. Ἡσίοδος: Ἔργα καὶ Ἡμέραι.— 7. Θεόφραστος.— 8. Θουκυδίδης: Ἱστορίαι.— 9. Κάσδαγλης, Ἄλ.: Ὁβιδίου Μεταμορφώσεων Μετάφρασις, 1908.— 10. Κούζης, Ἀρ. Π.: Ἱστορία τῆς Ἱατρικῆς, 1929.— 11. Κούμαρης, Ἰω. Γ.: Ἡ Ζωολατρεία.— 12. Κούμαρης, Ἰω. Γ.: Τὸ θέμα τῶν στεατοπυγικῶν εἰδωλίων, 1945.— 13. Κρητικός, Ν.: Ἠφαίστειοι ἐκρήξεις καὶ σεισμοὶ ἐν τῷ Αἰγαίῳ καὶ ὁ ἄνθρωπος τῆς ΝΑ Μεσογείου, 1941.— 14. Λιβεράλις, Ἀντώνιος: Μεταμορφώσεις.— 15. Μαρινάτος, Σπ.: Ἡ Ἱατρικὴ κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν, 1932.— 16. Μαρινάτος, Σπ.: Ἀνακοίνωσις εἰς τὸ περιοδικὸν Antiquity, 1939.— 17. Μαρινάτος, Σπ.: Ἡ στεατοπυγία ἐν τῇ προϊστορικῇ Ἑλλάδι, 1945.— 18. Μαρινάτος, Σπ.: Ἡ Κρητομικηναϊκὴ θρησκεία, 1948.— 19. Μαρινάτος, Σπ.: Νεολιθικὸς καὶ πρωτοχαλκοῦς πολιτισμὸς, 1949.— 20. Μαρινάτος, Σπ.: Θὰ ἀναγνωσθῆ ἐπὶ τέλους ἡ Κρητομικηναϊκὴ γραφὴ, 1952.— 21. Μομφεράτος, Ἀ.: Τὸ Δίκαιον τῆς Γόρτυνος, 1922.— 22. Myres, sir J.: The sanctuary site of Petsofa, 1902-3.— 23. Ξανθουδίδης, Στεφ.: Ἡ γυνὴ τῆς Μινωικῆς ἐποχῆς, 1923.— 24. Ὁβιδίος: Μεταμορφώσεις.— 25. Ὅμηρος, Ὀδύσσεια, Ἰλιάς.— 26. Πιστοφίδης, Μ.: Ποία ἦτο ἡ θέσις τῆς γυναίκος εἰς τὸν Μινωικὸν πολιτισμὸν, 1949.— 27. Πλούταρχος: Σόλων.— 28. Πουρναρόπουλος, Γ.: Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Βυζαντινῆς Ἱατρικῆς, 1942.— 29. Πουρναρόπουλος, Γ.: Ἡ Ἱατρικὴ εἰς τοὺς ναοὺς, 1947.— 30. Πουρναρόπουλος, Γ.: Ἡ Ἱατρικὴ ἐν Κρῆτῃ κατὰ τοὺς Μινωικοὺς χρόνους, 1956.— 31. Ραγκαβῆς, Ἰάκ. Ρ.: Τὰ Ἑλληνικά, 1854.— 32. Seltman, Ch.: Ὁ Μινωικὸς Πολιτισμὸς, 1952.— 33. Seltman, Ch.: Ἡ Μινωικὴ Κρῆτη, 1953.— 34. Seltman, Ch.: Ἡ ζωὴ εἰς τὴν ἀρχαίαν Κρῆτην, 1952.— 35. Σικελιανός, Ἄγγελος: Ὁ Δαίδαλος στὴν Κρῆτην, 1943.— 36. Φωκᾶς, Εὐγ.: L'hydrotherapie et la climatologie dans l'oeuvre hippocratique, 1953.— 37. Ventris M.— J. Chadwick: Evidence for Greek Dialect in the Mycenaean Archives, 1953.— 38. Waltz, R.: Le Monde Egeen avant les Grecs, 1934.— 39. Wace, Alan: Ἡ γραφὴ τῶν Μικηνῶν, 1953.— 40. Wells, H. G.: The outline of History, 1919-20.—

Η ΑΕΡΟΠΟΡΙΚΗ ΙΔΕΑ ΣΤΑ ΚΛΑΣΣΙΚΑ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

α) Τὰ Μυκηναϊκά κείμενα.

Τὰ πρῶτα ἴχνη τῆς ἀεροπορικῆς ἰδέας βρίσκονται στὰ Μυκηναϊκά κείμενα¹. Ἡ ἀποψη αὐτὴ ἐπιτρέπεται νὰ ὑποστηριχθεῖ ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι σὲ μιὰ πῆλινη πινακίδα², ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὰ ἀνάκτορα τῆς Κνωσοῦ καὶ ἀπαρτίζεται ἀπὸ δώδεκα στίχους, καταγράφεται ἡ ποσότητα τοῦ ἐλαίου, ποὺ χορηγεῖται σὲ διάφορες θεότητες, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες περιλαμβάνονται ὁ Δικταῖος Δίας, οἱ Πάντες Θεοί, ἡ Ἐρινὸς κ.ά.

Ποσότητα ἐλαίου χορηγεῖται ἀκόμη καὶ γιὰ τὸ ἱερὸ τοῦ Δαιδάλου, ποὺ μνημονεύεται ἀμέσως μετὰ τὸν Δικταῖο Δία. Αὐτὸ δηλώνεται μὲ τὴ λέξη da-da-re-jo-de: Δαιδαλεῖόν δε³ = γιὰ τὸ Δαιδαλεῖον, δηλαδὴ γιὰ τὸ ναὸ ἢ τὸ ἱερὸ τοῦ Δαιδάλου.

Ἄπὸ τῆ γραπτὴ αὐτὴ μαρτυρία καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι καὶ ὁ Ὅμηρος στὴν Ἰλιάδα⁴ μιὰ καὶ μόνη φορὰ μνημονεύει τὸ Δαίδαλο καὶ μάλιστα σὲ ἄμεση συσχέτιση μὲ τὴν Κρήτη, ποὺ θεωρεῖται μυθολογικὴ κοιτίδα τῆς παγκόσμιας ἀεροπορικῆς ἰδέας, πηγάζει ἐνδειχθὲν γιὰ τὴ δομὴ τῆς ἰσχυρῆς

1. Γιὰ τὰ Μυκηναϊκά κείμενα βλ. Ἰ. Κ. Προμπονά, Ἡ Μυκηναϊκὴ ἑορτὴ θρονοελεκτήρια καὶ ἡ ἐπιβίωσις αὐτῆς εἰς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους, ἐν Ἀθήναις, 1974, σσ. 25 - 27. — Τοῦ αὐτοῦ, Σύντομος εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Μυκηναϊκὴν φιλολογίαν, Ἀθήναι, 1977, σ. 7 καὶ ἐξ. — Τοῦ αὐτοῦ, Λεξικὸ τῆς Μυκηναϊκῆς Ἑλληνικῆς, τόμ. α', Ἀθήνα, 1978, σ. 7.

2. Πρόκειται περὶ τῆς πινακίδος: KNF p 1.

3. M. Ventris and J. Chadwick, Documents in Mycenaean Greek, Cambridge, 1973², σσ. 306 - 307.

4. Σ. 590 - 2: «Ἐν δὲ χορὸν ποίκιλλε περικλυτὸς ἀμφιγυῆαις,
τῷ ἴκελον οἶόν ποτ' ἐνὶ Κνωσῷ εὐρεῖη
Δαίδαλος ἥσκησε καλλιλοκάμῳ Ἀριάδνῃ.
Καὶ μὲ μετάφραση Ἰάκ. Πολυλά:
«Κι ἓνα χορὸν ἱστόρησεν ὁ μέγας ζαβοπόδης,
ὁμοιον μ' αὐτὸν ποὺ ὁ Δαίδαλος εἶχε φιλοτεχνήσει
τῆς Ἀριάδνης τῆς λαμπρῆς εἰς τῆς Κνωσοῦ τὰ μέρη».

προσωπικότητας του Δαιδάλου και συμπέρασμα με λογικό πυρήνα, που ένισχύει τη γνώμη, ότι η λατρεία του σάν προσώπου ιερού στην Κρήτη πιθανώς να είναι και αποτέλεσμα των τολμηρών αεροτεχνολογικών ένασχο-λήσεών του, που έντυπωσίασαν τόσο έντονα την επίσημη πολιτεία και το λαό, ώστε να τον θεοποιήσουν και να φθάσουν μέχρι και της ίδρύσεως του Δαιδάλειου ιερού.

β) Η κλασσική παράδοση.

Στό ήρωικό¹ και διδακτικό έπος² μαρτυρούνται πηητικές περιγραφές, στις όποιες άπηχεΐται κατά τρόπο εύγλωττο ή πανάρχαια του ανθρώπου τάση να έπινοήσει, μιμούμενος τὰ πτηνά, ταχύτερα και τελειότερα μέσα έπικοινωνίας και μεταφοράς.

Στόν Όμηρο συναντοΰμε χαρακτηριστικές πηητικές εΐκόνες, στις όποιες προνομακά πρωταγωνιστοΰν ή Άθηνά³ και οί άγγελιαφόροι τών Θεών, ένθό στόν Ήσιόδο⁴ ό Δίας κινείται πάνω σέ άρμα και πλήττει τοΰς Τιτάνες.

Ό έπιχώριος όμως θρύλος του Δαιδάλου, μυθικού κατασκευαστή πηητικού συστήματος και περι τήν έναέρια εκπαίδευση διδασκάλου του ύποθετικού μαθητή του Ίκάρου, παραδΐδεται, με σχετικές παραλλαγές⁵, από μέρους τών Έλλήνων και Λατίνων Κλασσικών⁶. Ό μΰθος αυτός είναι κρυ-

1. Όμ. α 102 - 3, 322 - 3, γ 375, ε 45 - 6, κ 311, ο 43, υ 30· Ι, ω 482 - 3, Α 43 - 4, 194 - 5, 221 - 2, 495 - 7, Γ 121, Δ 74, Η 19 - 20, Λ 195 - 6, Ο 169 - 70, Ω 98, 121, 339 - 42, 694. — Πρβλ. και Μιχ. Β. Κατσάνη, Πηητικοί περιγραφεί εις τόν Όμηρον, περ. «Παρνασσός», τόμ. ιγ', άριθ. 4, Άθήναι, 1971, σσ. 598 - 605.

2. Ί. Ν. Δάμπαση, Αί περι πτήσεων παραδόσεις τών Άρχαίων Έλλήνων, «Παρνασσός», τόμ. ιδ', άριθ. 4, Άθήναι, 1972, σσ. 508 - 509.

3. Όμ. α 96 - 8 : «Ως ειποΰς' ύπό ποσσίν εδήσατο καλά πέδιλα,
άμβρόσια χρύσεια, τὰ μιν φέρον ήμέν έφ' ύγρήν
ήδ' έπ' άπειρονα γαΐαν άμα πνοιής άνέμοιο».

4. Ήσιόδ. Θεογ., 693 κ.έξ.

5. Πaus., ΙΧ, 11, 4 - 5.

6. W. H. Roscher, Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie, Leipzig, 1890 - 1894, II, 1, στ. 114, 7 - 117,5.

— Άπολλδ. Έπιτ., 1.12 κ.έ.: «ό δέ πτερά κατασκευάσας έαυτῷ και τῷ παιδί άναπάντι έντεΐλατο μήτε εις ύψος πέτεσθαι, μή τακείσης τής κόλλης ύπό του ήλιου αι πέρυγες λυθῶσι, μήτε έγγύς θαλάσσης, ίνα μη τὰ πτερά ύπό της νοτίδος λυθῆ. Ίκαρος δέ άμελήσας τών του πατρός έντολών ψυχαγωγούμενος άεί μετέωρος έφέρετο· τακείσης δέ τής κόλλης πεσών εις τήν άπ' έκεινου κληθείσαν Ίκαρίαν θάλασσαν άπέθανε».

— Στράβ., 14,19 (639c): «Παράκειται δέ τῆ Σάμῳ νήσος Ίκαρία, άφ' ής τῶ Ίκάριον πέλαγος· αΰτη δ' έπόνυμός έστιν Ίκάρου παιδός του Δαιδάλου, όν φασί τῷ πατρί κοινωνήσαντα τής φυγῆς, ήνικα άμφοτεροι πτερωθέντες άπήρην εκ Κρήτης, πεσειν ένθαδε μη

πτογραφημένη ἔνδειξη ἀνεπτυγμένης τεχνικῆς ἀντιλήψεως καὶ ὑποδηλώνει τὸ ἄλμα ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς φαντασίας καὶ τῆς μαγείας στὸ Λόγο.

κρατήσαντα τοῦ δρόμου· μετεωρισθέντι γάρ πρὸς τὸν ἥλιον ἐπὶ πλέον περιρρυθῆναι τὰ πτερὰ τακέντος τοῦ κηροῦ».

— Ζηνοβ., IV, 92: «Δαίδαλον γάρ σὺν Ἰκάρῳ τῷ παιδί καθείρξε Μίνως ἐν τῷ λαβυρίνθῳ, δι' ὅπερ εἰργάσαντο μύσος ἐπὶ τῷ τῆς Πασιφάης ἔρωτι τῷ πρὸς ταύρον· ὁ δὲ πτερὰ κατασκευάσας ἑαυτῷ καὶ τῷ παιδί, ἐξῆλθε τοῦ λαβυρίνθου καὶ ἀναπάμμενος ἔφυγε σὺν Ἰκάρῳ. Ἰκάρου μὲν οὖν μετεωρότερον φερομένου, καὶ τῆς κόλλης ὑπὸ τοῦ ἡλίου τακείσης, αἱ πτέρυγες διελθῆσαν. Καὶ οὗτος μὲν εἰς τὸ ἀπ' ἐκείνου κληθὲν Ἰκάριον πέλαγος καταπίπτει, Δαίδαλος δὲ διασφάζεται».

— Διοδ. Σ., IV, 77,6: «μετὰ δὲ τούτου τὸν υἱὸν Ἰκαρον φυγόντα κατενεχθῆναι πρὸς τινα νῆσον πελαγίαν, πρὸς ἣν τὸν Ἰκαρον παραβόλως ἀποβαίνοντα πεσεῖν εἰς θάλατταν καὶ τελευτῆσαι, ἀφ' οὗ καὶ τὸ πέλαγος Ἰκάριον ὀνομασθῆναι καὶ τὴν νῆσον Ἰκαρίαν κληθῆναι. τὸν δὲ Δαίδαλον ἐκ τῆς νήσου ταύτης ἐκπλεύσαντα κατενεχθῆναι τῆς Σικελίας πρὸς χῶραν ἧς βασιλεύοντα Κώκαλον ἀναλαβεῖν τὸν Δαίδαλον καὶ διὰ τὴν εὐφύιαν καὶ δόξαν ποιήσασθαι φίλον ἐπὶ πλέον».

— Αὐτόθι, 8 - 10: «Ἐνταῦθα τὸν Δαίδαλον ἀπογνόντα τὸν διὰ τῶν πλοίων δρασμόν, κατασκευάσαι παραδόξως πτέρυγας πεφιλοτεχνημένας καὶ διὰ κηροῦ θαυμαστῶς ἡσκευμένας· ἐπιθέντα δὲ ταύτας τῷ τε τοῦ υἱοῦ σώματι καὶ τῷ ἑαυτοῦ παραδόξως ἐκπετασθῆναι καὶ διαδρᾶναι τὸ πλησίον τῆς Κρήτης νήσου πέλαγος, καὶ τὸν μὲν Ἰκαρον διὰ τὴν νεότητη μετέωρον τὴν πτῆσιν ποιούμενον πεσεῖν εἰς τὸ πέλαγος, τακέντος διὰ τὸν ἥλιον τοῦ συνεχόντος τὰς πτέρυγας κηροῦ, αὐτὸν δὲ παρὰ τὴν θάλατταν πετόμενον καὶ παρ' ἕκαστον τέγοντα τὰς πτέρυγας διασωθῆναι παραδόξως εἰς τὴν Σικελίαν. ἀλλὰ περὶ μὲν τούτων, εἰ καὶ παράδοξός ἐστιν ὁ μῦθος, ὁμοῦς ἐκρίναμεν μὴ παραλιπεῖν αὐτόν».

Δίων Χρ., Περὶ Βασ. Δ., 120 - 122: «Οὐδὲν γε μὴν προσέοικεν ἀσφαλείας ἐνεκεν, οὔτε ἀετοῖς οὔτε γεράνοις οὔτε ἄλλῳ τινὶ πτηνῷ γένει τὴν φύσιν, ἀλλὰ μᾶλλον ἂν τις αὐτὸν προσεικάσειε τῇ Ἰκαρίου βιαίῳ καὶ παρὰ φύσιν φορῇ οὐ δυνατὸν τέχνημα ἐπιχειρήσαντος Δαίδαλου τεχνήσασθαι. Τοιγαροῦν ὑπὸ νεότητος καὶ ἀλαζονείας ἐπιθυμῶν ὑψηλότερος τῶν ἀστρῶν φέρεσθαι, χρόνον μὲν τινα ἐσφάζετο βραχύν, χαλωμένων δὲ τῶν δεσμῶν καὶ τοῦ κηροῦ ρέοντος, ἐπωνυμίαν ἀπὸ ταῦδε τῷ πελάγει παρέσχεν, οὐπερ ἠφανίσθη πεσῶν. Κάκεινος ἀσθενέσι καὶ κούφοις τῷ ὄντι πιστεύσας πτεροῖς, λέγω δὲ τιμαῖς τε καὶ ἐπαίνοις ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων τῶν πολλῶν, ὡς ἔτυχε γιγνομένοις, ἐπισφαλῶς καὶ ἀσταθμῆτως φέρεται καὶ φέρει τὸν ἄνδρα τὸν αὐτοῦ ζῆλωτὴν τε καὶ ὑπηρέτην, νῦν μὲν ὑψηλὸν καὶ μακάριον πολλοῖς φαινόμενον, πάλιν δὲ αὐτὸν ταπεινὸν τε καὶ ἄθλιον τοῖς τε ἄλλοις καὶ πρώτῳ καὶ μάλιστα αὐτῷ δοκοῦντα».

— Τοῦ αὐτοῦ, Περὶ φιλοσόφου, XXI,6: «Οὐδὲ ὡς τὸν Ἰκαρον ἐπτέρωσεν, εἰ χρή πιστεύειν τῷ μύθῳ, καλῶς ἐξευρεῖν φημι τήνδε τὴν μηχανήν· οὐ γάρ δυνατὰ ἐμμηχανάτο, πτέρυγας ἀνθρώπῳ προστιθείς. Οὐκοῦν διέφθειρε τὸν υἱόν».

— Τοῦ αὐτοῦ, Ὀλυμπικός ἢ περὶ τῆς πρώτης τοῦ θεοῦ ἔννοιαις, XII,45: «οἶος ἦν Φειδίας τε καὶ Ἀλκαμένης καὶ Πολύκλειτος, ἔτι δὲ Ἀγλαοφῶν καὶ Πολύγνωτος καὶ Ζεῦξις καὶ πρότερος αὐτῶν ὁ Δαίδαλος».

— Τοῦ αὐτοῦ, Κορινθιακός, XXXVII, 15: «ὅπου δὲ θεοὶ ἀγωνοθετοῦσιν, ἡμίθεοι δὲ νικῶσι καὶ νικῶνται, ἀναπαύεται δὲ Ἀργῶ, τίνα τούτου τόπον καλλίω ἐξευρεῖν ἐδύνατο αὐτὸς ὁ Δαίδαλος πτεροῖς πετόμενος, οὐχ ὅτι γε δὴ τὸ Δαίδαλου ποίημα».

— Τοῦ αὐτοῦ, Τῶν ἐν Κιλικίᾳ περὶ ἐλευθερίας, XXX, 8: «καὶ τὸν Δαίδαλον αὐτὸν ὑπερβεβλημένοι τῇ τέχνῃ τε καὶ σπουδῇ».

γ) 'Ο Λουκιανός' και ἡ προφητικὴ «πορεία» πρὸς τὴ σελήνη!

Σταθμὸ στὴν Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἀεροπορικῆς λογοτεχνίας ἀποτελεῖ τὸ ἔργο τοῦ Λουκιανοῦ, ὅπου συναντοῦμε πτητικούς ὀραματισμούς Θεσσαλῆς² μάγισσας, φανταστικῆς³ γιὰ ψυχαγωγία⁴ διαπλανητικῆς⁵ πτήσεις καὶ πολεμικῆς ἐπιχειρήσεις ἀνάμεσα σὲ κατοίκους τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης⁶.

— Ἄρρ., Ἄν., VII, 20,5: «Καὶ ταύτην τὴν νῆσον λέγει Ἀριστόβουλος ὅτι Ἴκαρον ἐκέλευσε καλεῖσθαι Ἀλέξανδρος ἐπὶ τῆς νήσου τῆς Ἰκάρου τῆς ἐν τῷ Αἰγαίῳ πόντῳ, ἐς ἣντινα Ἴκαρον τὸν Δαιδάλου τακέντος τοῦ κηροῦ ὅτῳ προσήρητο τὰ περὰ πεσεῖν λόγος κατέχει, ὅτι οὐ κατὰ τὰς ἐντολάς τοῦ πατρὸς πρὸς τὴ γῆ ἐφέρετο, ἀλλὰ μετέωρος γάρ ὑπὸ ἀνοίας πετόμενος παρέσχε τῷ ἡλίῳ θάλαμι τε καὶ ἀνεῖναι τὸν κηρόν, καὶ ἀπὸ ἑαυτοῦ τὸν Ἴκαρον τῆ τε νήσῳ καὶ τῷ πελάγει τὴν ἐπανουμίαν ἐγκαταλίπειν τὴν μὲν Ἴκαρον καλεῖσθαι, τὸ δὲ Ἰκάριον».

— Ξεν., Ἄπομν. IV, 2,33: «Τί δέ; τὸν Δαίδαλον, ἔφη, οὐκ ἀκήκοας ὅτι ληφθεὶς ὑπὸ Μίνῳ διὰ τὴν σοφίαν ἠναγκάζετο ἐκείνῳ δουλεῖν καὶ τῆς τε πατρίδος ἅμα καὶ ἐλευθερίας ἐστερήθη καὶ ἐπιχειρῶν ἀποδιδράσκειν μετὰ τοῦ υἱοῦ τὸν τε παῖδα ἀπάλεσε καὶ αὐτὸς οὐκ ἐδυνήθη σωθῆναι, ἀλλ' ἀπενεχθεὶς εἰς τοὺς βαρβάρους πάλιν ἐκεῖ ἐδούλευε;».

— Αἰσχ., Πέρσ., 890: «Ἀἴμων, Ἰκάρου θ' ἔδος».

1. Δ. Ι. Μ α υ ρ ο φ ρ ὺ δ ο υ, Λουκιανὸς ὁ Σαμοσατεύς, ἐν Ἀθήναις, 1861, σσ. 1-2.

2. Λουκ., Ὀν., 12-13: «... Ὀρῶ οὖν τὴν μὲν γυναικα ἀποδουμένην, εἶτα γυνὴ τῷ λύχνῳ προσελθοῦσα καὶ χόνδρους δύο λαβοῦσα τὸν μὲν λιβανωτὸν τῷ πυρὶ τοῦ λύχνου ἐπέθηκε καὶ στάσα πολλά τοῦ λύχνου κατελάλησεν· εἶτα κιβώτιον ἄδρὸν ἀνοιξάσα, πάνυ πολλὰς ἔχον πυξίδας ἐν αὐτῷ ἐνθεν ἀναιρεῖται καὶ προσφέρει μίαν· ἡ δὲ εἶχεν ἐμβεβλημένον ὅ,τι μὲν οὐκ οἶδα, τῆς δὲ ὄψεως αὐτῆς ἕνεκα ἔλαιον αὐτὸ ἐδόξουν εἶναι. ἐκ τούτου λαβοῦσα χρίεται ὅλη, ἀπὸ τῶν ὀνύχων ἀρξαμένη τῶν κάτω, καὶ ἄφῳ περὰ ἐκφύεται αὐτῇ καὶ ἡ ρὶν κερατίνῃ καὶ γρῦπῃ ἐγένετο καὶ τάλλα δὲ ὅσα ὀρνίθων κτήματα καὶ σύμβολα πάντα εἶχε· καὶ ἦν ἄλλο οὐδὲν ἢ κόραξ νυκτερινός· ἐπεὶ δὲ εἶδεν ἑαυτὴν ἐπτερωμένην κρῶξασα δεινὸν καὶ οἶον ἐκείνοι οἱ κόρακες, ἀναστᾶσα ἄχετο πετομένη διὰ τῆς θυρίδος. ἐγὼ δὲ ὄναρ ἐκείνου οἰόμενος ὄρᾶν τοῖς δακτύλοις τῶν ἑαυτοῦ βλεφάρων ἠπτόμην, οὐ πιστεύων τοῖς ἑμαυτοῦ ὀφθαλμοῖς οὐθ' ὅτι βλέπουσιν οὐθ' ὅτι ἐγγηγόρασιν. ὡς δὲ μόλις καὶ βραδέως ἐπέισθην ὅτι μὴ καθέυδω, ἐδεόμην τότε τῆς Παλαιστρας πτεροῦσαι κάμῃ καὶ χρίσασαν ἐξ ἐκείνου τοῦ φαρμάκου ἔασι πέτεσθαι με».

3. Τοῦ αὐτοῦ, Ἄλ. Ἰστ., Α,4: «ἐπεὶ μηδὲν ἀληθές ἵστορεῖν εἶχον, οὐδὲν γάρ ἐπεπόνθειν ἀξιόλογον, ἐπὶ τὸ ψεῦδος ἐτραπόμην».

4. Albin Lesky, Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας, μτφ. Ἄ. Π. Τσοπανάκη, ἐκδ. 2α, Θεσσαλονίκη, 1972, σ. 1138.

5. Λουκ., Ἄλ. Ἰστ., Α, 10: «ἐπτὰ δὲ ἡμέρας καὶ τὰς ἴσας νύκτας ἀεροδρομήσαντες ὀγδόῃ καθορῶμεν γῆν τινα μεγάλην ἐν τῷ ἀέρι καθάπερ νῆσον, λαμπρὰν καὶ σφαιροειδῆ καὶ φωτὶ μεγάλῳ καταλαμπομένην προσενεχθέντες δὲ αὐτῇ καὶ ὀρμισάμενοι ἀπέβημεν, ἐπισκοποῦντες δὲ τὴν χώραν εὐρίσκομεν οἰκουμένην τε καὶ γεωργουμένην».

— Αὐτόθι, Α,21: «Ἐπεὶ δὲ ἀφικόμεθα ἐς τὴν σελήνην».

— Αὐτόθι, Α,22: «ἂ δὲ ἐν τῷ μεταξύ διατρίβων ἐν τῇ σελήνῃ κατενόησα καινὰ καὶ παράδοξα, ταῦτα βούλομαι εἰπεῖν».

6. Αὐτόθι, Α,20: «κατὰ τὰδε συνθήκας ἐποιήσαντο οἱ Ἥλιῳται καὶ οἱ σύμμαχοι πρὸς Σεληνίτας». — Αὐτόθι, Α,18: «τὸ δὲ τῆς ἀερομαχίας ἐπὶ τῶν νεφῶν».

Ἀκόμη στὸ Λουκιανὸ παραδίνονται τεχνικοὶ¹ ὄροι τῆς σύγχρονης ἀεροπορίας, ποὺ δείχνουν, πὼς ὁ Σῦρος αὐτὸς μὲ ἑλληνική παιδείωση ὀρθολογιστῆς, ὑπῆρξε πρόδρομος, ὡς πρὸς τὸν προβληματισμὸ καὶ προφητικὸς δραματιστῆς τῶν σημερινῶν κατακτήσεων τῆς ἀστεροναυτικῆς ἐπιστήμης.

Ἐνα ὅμως ἀπὸ τὰ πολλὰ ἔργα τοῦ Λουκιανοῦ, τὸ «Ἰκαρομένιππος ἢ υπερνέφελος», ἐντυπωσιάζει ἰδιαίτερα. Ἐκεῖ ὁ ἥρωας τοῦ ἐπιχειρεῖ φανταστική πορεία πρὸς τὴν σελήνη «ταξίδιον τριῶν χιλιάδων σταδίων» χρησιμοποιώντας δεξιὰ πτέρυγα... ἀετοῦ καὶ ἀριστερά... γυπὸς εἰρωνευόμενος μ' αὐτὸ τὸν τρόπο τις διχογνωμίες τῶν φιλοσόφων γιὰ τὸ κοσμολογικὸ πρόβλημα².

Στὸ ἔργο αὐτὸ ὁ Μένιππος, κεντρικὸς ἥρωας τῆς διηγήσεως, ἀφοῦ ἀπελπίστηκε ἀπὸ τὴν ἀνικανότητα τῶν φιλοσόφων νὰ τὸν μῆσουν στὴ φύση καὶ στὴ δομὴ τοῦ σύμπαντος, ἐπιχειρεῖ «διαστημικὴ πτήση», γιὰ νὰ γνωρίσει μὲ αὐτοψία τὴν ἀλήθεια. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἐγκαταλείπει τὰ «ἐργαστήρια» τῶν φιλοσόφων, τὰ ὁποῖα τοῦ πρόσθεσαν πιὸ μεγάλην ἄγνοια στὶς πολλαπλές γιὰ τ' ἀστέρια καὶ τὴ σελήνη ἀπορίες του καὶ σχεδιάζει, πρὶν ἀπὸ τὸ μεγάλο «διαπλανητικὸ ταξίδι» δοκιμαστικὲς πτήσεις «ἐθισμού», πέφτοντας ἀπὸ τὸν κρημνὸ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν πρὸς τὸ θέατρο τοῦ Διονύσου³!

1. Αὐτόθι, Α, 1 - 29: «Περιδινήσας», «μετεωρίσας», «ἀεροδρομήσαντες», «ἀνεμοδρόμοι», «Σεληνίται», «Ἡλιώται» κ.λπ.

2. Περὶ τοῦ κοσμολογικοῦ προβλήματος βλ. Θεοφ. Βεΐκου, Προσωκρατικὴ φιλοσοφία, Ἀθήνα, 1980, σσ. 28 - 36. Εὐαγγ. Μουτσοπούλου, Αἱ τεχνικαὶ προϋποθέσεις τῶν περὶ σύμπαντος θεωριῶν καὶ ἡ φιλοσοφία, Φιλοσοφικοὶ προβληματισμοί, τόμ. α', Ἀθήναι, 1971, σ. 87: «Ἡ περὶ τὰ κοσμολογικὰ καὶ τὰ συναφῆ πρὸς αὐτὰ προβλήματα πνευματικὴ ἀνησυχία ἐκπηγάξει κυρίως ἐκ τῆς φιλοσοφικῆς ἐπιθυμίας τοῦ ἀνθρώπου νὰ γνωρίσῃ καλύτερον ἑαυτὸν διὰ τῆς διακριβώσεως τῶν συνθηκῶν ὑπὸ τὰς ὁποίας ἡ ὑπαρξὶς του ἐντάσσεται εἰς τὸν κόσμον ποὺ τὸν περιβάλλει». — Αὐτόθι, σ. 88: «ἐνωρίτατα ἐγένετο αἰσθητὴ ἡ τάσις πρὸς ἀποκρυπτογράφειν τοῦ μυστικοῦ, τὸ ὁποῖον ἡ αἰσθητὴ μορφή τοῦ σύμπαντος περιέκλειεν». — Τοῦ αὐτοῦ, Ἐμπειρία καὶ ὑπερεμπειρικὴ συνείδησις, Φιλοσοφικοὶ προβληματισμοί, τόμ. α', Ἀθήναι, 1971, σ. 66: «εἰς τὰ παράλια τῆς Ἰωνίας, κατὰ τὴν ἱστορικὴν περίοδον γενέσεως τῆς φιλοσοφικῆς διανοήσεως, ἡ ἐκδήλωσις τοῦ πνεύματος ἔπαυσεν, ἐναντι τοῦ κόσμου, νὰ εἶναι παθητικὴ, διὰ νὰ καταστῇ ἐρευνητικὴ, διὰ νὰ θέσῃ προβλήματα». — Ἀν. Γιανναρά, Μαθήματα εἰσαγωγῆς στὴ φιλοσοφία καὶ φιλοσοφίας τῆς φύσεως, Ἀθήναι, 1976, σ. 71: «Ἡ προσωκρατικὴ σκέψη, κοσμολογικὴ στὴν οὐσία της, βλέπει τὸν κόσμον στὴ στοιχειακὴ του σύστασις καὶ ὄχι σάν κάτι ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸ μηδέν». — Τσελλερί-Νεσελίε, Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, μτφρ. Χ. Θεοδορίδη, Ἀθήνα, 1942, σσ. 27 - 28. Κ. Θ. Παπαλεξάνδρου, Συνοπτικὴ Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, Ἀθήναι, 1969, σ. 34: «Πρὸ τοῦ Σωκράτους οἱ φιλόσοφοι κατεγίνοντο κυρίως εἰς τὸ κοσμολογικὸν πρόβλημα».

3. Λουκ., Ἰκαρ., 10.

Στά έργα επίσης του Λουκιανού «Εἰκόνες», «Ὀνειρος ἢ ἀλεκτρούων», «Περὶ ὀρχήσεως» κ.λπ. γίνεται μνεία τῆς γνωστῆς πορείας πρὸς τὴν ἐλευθερία διὰ τοῦ οὐρανοῦ τῶν πρωτοπόρων τῆς ἀεροπορικῆς ιδέας¹.

δ) Ἡ παραλλαγή τοῦ περι Δαιδάλου καὶ Ἰκάρου μύθου στὸν Πausανία.

Ὁ Pausanίας² εἶναι ὁ μόνος ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες καὶ Λατίνους συγγραφεῖς, ποὺ πιστεύει, ὅτι ἦταν τελείως ἀπίθανο ἢ ἀδύνατο νὰ δραπετεύσουν ἀπὸ τὸν ἀέρα οἱ μυθικοὶ Ἕλληνες ἀεροπόροι.

1. Τοῦ αὐτοῦ, Εἰκ., 21: «τοιγαροῦν ὡσπερ οἱ Ἴκαροι τακέντος αὐτοῖς τάχιστα τοῦ κηροῦ καὶ τῶν περῶν περιρρύντων γέλωτα ὀφλισκάνουσιν ἐπὶ κεφαλῇν εἰς πέλαγῃ καὶ κλύδωνα ἐμπίπτοντες, ὅσοι δὲ κατὰ τὸν Δαιδαλον ἐχρήσαντο τοῖς περοῖς καὶ μὴ πάνυ ἐπήρθησαν, εἰδότες ὅτι ἐκ κηροῦ ἦν αὐτοῖς πεπονημένα, ἐταμειύσαντο δὲ πρὸς τὸ ἀνθρώπινον τὴν φορὰν καὶ ἡγάπησαν ὑψηλότεροι μόνον τῶν κυμάτων ἐνεχθέντες, ὥστε μέντοι νοτιζέσθαι αὐτοῖς ἀεὶ τὰ περὰ καὶ μὴ παρέχειν αὐτῷ μόνῳ τῷ ἡλίῳ, οὗτοι δὲ ἀσφαλῶς τε ἅμα καὶ σωφρόνως διέπτησαν» — Τοῦ αὐτοῦ, Ὀνειρ., 23: «τοιγαροῦν οἱ μὲν ὡσπερ ὁ Ἴκαρος ἐπὶ πολὺ ἄραντες αὐτοὺς καὶ πλησιάσαντες τῷ ἡλίῳ οὐκ εἰδότες ὅτι κηρῷ ἤρμωστο αὐτοῖς ἢ πτέρωσις, μέγαν ἐνίοτε τὸν πάταγον ἐποίησαν ἐπὶ κεφαλῇν ἐς πέλαγος ἐμπεσόντες. ὅσοι δὲ κατὰ τὸν Δαιδαλον μὴ πάνυ μετέωρα μηδὲ ὑψηλὰ ἐφρόνησαν, ἀλλὰ πρόσγεια, ὡς νοτιζέσθαι ἐνίοτε τῇ ἄλμῃ τὸν κηρόν, ὡς τὸ πολὺ οὗτοι ἀσφαλῶς διέπτησαν» — Τοῦ αὐτοῦ, Ἰκαρ., 3: «Οὐδαμῶς ὁ μὲν γὰρ Ἴκαρος ἄτε κηρῷ τὴν πτέρωσιν ἤρμωσμένος, ἐπειδὴ τάχιστα πρὸς τὸν ἥλιον ἐκείνος ἐτάκη, περορρυήσας εἰκότως κατέπεσεν ἡμῖν δὲ ἀκήρωτα ἦν τὰ ὠκύπτερα». — Τοῦ αὐτοῦ, Ὀρχ., 49: «... ἀλλὰ κἄν εἰς τὴν Κρήτην ἀφίκη τῷ λόγῳ, πάμπολλα κάκειθεν ἢ ὀρχησις ἐρανίζεται, τὴν Εὐρώπην, τὴν Πασσιφάνη, τοὺς Ταύρους ἀμφοτέρους, τὸν Λαβύρινθον, τὴν Ἀριάδην, τὴν Φαίδραν, τὸν Ἀνδρόγεον, τὸν Δαιδαλον, τὸν Ἴκαρον, τὸν Γλαῦκον, τὴν Πολυΐδου μαντικὴν, τὸν Τάλω, τὸν χαλκοῦν τῆς Κρήτης περίπολον». — Τοῦ αὐτοῦ, Φιλω., 19: «καὶ γὰρ ἐκείνος χαλκοῦς τις ἦν τῆς Κρήτης περίπολος. εἰ δὲ μὴ χαλκοῦ, ὦ Εὐκράτες, ἀλλὰ ξύλου ἐπεποίητο, οὐδὲν αὐτὸν ἐκάλυεν οὐ Δημητρίου ἔργον εἶναι, ἀλλὰ Δαιδάλου τεχνημάτων δραπετεύει γοῦν, ὡς ἐκεί, ἀπὸ τῆς βάσεως καὶ οὗτος». — Τοῦ αὐτοῦ, Ἀστρολ., 15: «Ἴκαρος δὲ νεότητι καὶ ἀτασθαλίῃ χρεόμενος καὶ οὐκ ἐπικτὰ διζήμενος, ἀλλ' ἐς πόλον ἀερθεὶς τῷ νῶ ἐξέπεσε τῆς ἀληθιῆς καὶ παντὸς ἀπεσφάλῃ τοῦ λόγου καὶ ἐς πέλαγος κατηνέχθη ἀβύσσων πρηγμάτων, τὸν Ἕλληνες ἄλλως μυθολογοῦσι καὶ κόλπον ἐπ' αὐτῷ ἐν τῇδε τῇ θαλάσῃ Ἰκάριον εἰκὴ καλέουσι».

2. Paus., IX, 11, 4 - 5: «Ἐνταῦθα Ἡράκλειόν ἐστιν, ἀγαλμα δὲ τὸ μὲν λίθου λευκοῦ Πρῶμαχος καλούμενον, ἔργον δὲ Ξενοκρίτου καὶ Εὐβίου Θηβαίων· τὸ δὲ ξόανον τὸ ἀρχαῖον Θηβαῖοι τε εἶναι Δαιδάλου νενομίκασι καὶ αὐτῷ μοι παρίστατο ἔχειν οὕτω. Τοῦτο ἀνέθηκεν αὐτός, ὡς λέγεται, Δαιδαλος ἐκτίμων εὐεργεσίας χάριν. ἠγίκα γὰρ ἔφευγεν ἐκ Κρήτης πλοῖα οὐ μεγάλα αὐτῷ καὶ τῷ παιδί Ἰκάρῳ ποιησάμενος, πρὸς δὲ καὶ ταῖς ναυσίν, ὃ μὴ πᾶσι τοῖς τότε ἐξεύρητο, ἰστίᾳ ἐπιτεχνησάμενος, ὡς τοῦ Μίνω ναυτικοῦ τὴν εἰρυσίαν φθάνοιεν ἐπιφόρῳ τῷ ἀνέμῳ χρώμενοι, τότε αὐτὸς μὲν σώζεται Δαιδαλος, Ἰκάρῳ δὲ κυβερνῶντι ἀμαθέστερον ἀνατραπῆναι τὴν ναῦν λέγουσιν· ἀποπνιγέντα δὲ ἐξήνεγκεν ὁ κλύδων ἐς τὴν ὑπὲρ Σάμου νῆσον ἐτι οὐσαν ἀνόνομον. Ἐπιτυχῶν δὲ Ἡρακλῆς γνωρίζει τὸν νεκρόν καὶ ἔθαψεν ἐνθα καὶ νῦν ἐτι αὐτῷ χῶμα οὐ μέγα ἐπὶ ἄκρας ἐστὶν ἀνεχούσης ἐς τὸ Αἰγαῖον».

Πρβλ. καὶ Νίκ. Δ. Παπαχατζῆ, Pausanίῳ Ἑλλάδος περιήγησις, IX, 11, 4, σ. 84. «... Νὰ δραπετεύσουν ἀπὸ τὸν ἀέρα ἦταν γιὰ τὸν Pausanία τελείως ἀπίθανο ἢ ἀδύνατο. Δέχεται τὴν παραλλαγή, πῶς ξέφυγαν ἀπὸ τὴν Κρήτην διὰ θαλάσσης».

Δέχεται τὴν ἀποψη, πὺς ξέφυγαν ἀπὸ τὴν Κρήτη διὰ θαλάσσης περιγράφοντας μάλιστα καὶ τὴ μεθόδευση τῆς ἀποδράσεως, πού, κατὰ τὴ γνώμη του, συνίστατο στὴν κατασκευὴ δύο μικρῶν σκαφῶν καὶ στὴ χρῆση «ἰστιῶν», προκειμένου τὰ μικρὰ αὐτὰ σκάφη νὰ ἀποκτήσουν, ἐκμεταλλεζόμενα τὸν εὐνοϊκὸ ἄνεμο, μεγαλύτερη ταχύτητα καὶ νὰ γίνουν ἀνταγωνίσιμα συγκριτικὰ μὲ τὰ καράβια τοῦ Μινωικοῦ Ναυτικοῦ.

Ἄκόμη μᾶς παρέχει, μὲ κάποια ὁμως ἀβεβαιότητα¹, τὴν εἰδηση ὅτι ἐξ αἰτίας τῶν ἐλλειπῶν γνώσεων τοῦ Ἰκάρου γύρω ἀπὸ τὴ ναυτικὴ τέχνη ἀνατράπηκε τὸ σκάφος του, ὅτι ἔβγαλε τὸ κύμα τὸ πῶμα του στὴ στεριά καὶ μάλιστα *«ἐς τὴν ὑπὲρ Σάμου νῆσον ἔτι οὔσαν ἀνώνυμον»* καὶ ὅτι τὸ ἀναγνώρισε καὶ τὸ ἔθαψε ὁ Ἡρακλῆς.

ε) Οἱ ἀεροτεχνολογικὲς ἐπινοήσεις τοῦ Ἀρχύτα τοῦ Ταραντίνου.

Γιὰ τὴν ἰσχυρὴ προσωπικότητα² καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἀρχύτα τοῦ Ταραντίνου, φίλου καὶ σατήρα τοῦ Πλάτωνα³, μὲ τὸν ὁποῖον εἶχε γιὰ ἓνα χρονικὸ διάστημα καὶ ἀλληλογραφία⁴, μᾶς παραδίνει εἰδήσεις ὁ Διογένης ὁ Λαέρ-

1. Χρησιμοποιεῖ τὸ ρηματικὸ τύπο «λέγουσι».

2. Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς προσωπικότητος καὶ μάλιστα γιὰ τὴν ἰσχυρὴ προσωπικότητα τοῦ Ἀρχύτα, βλ. Θεόφ. Βορέα, Ἀκαδημικά, τόμ. β', ἐν Ἀθήναις, 1933, σ. 395.— Σπυρ. Καλλιὰφα, Ἡ ἔννοια τῆς προσωπικότητος, ΕΕΦΣΠΑ, 1957-1958, Ἀθήναι, 1958, σ. 134.— Ν. Γ. Μελανίτου, Ἡ προσωπικότης καὶ ὁ χαρακτήρ ὑπὸ τὸ πρῶμα τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης, ἐν Ἀθήναις, 1972, σ. 57.— Ἰ. Σ. Μαρκαντώνη, Ἡ διάγνωσις τῆς προσωπικότητος, Σύγχρονα ζητήματα παιδαγωγικῆς καὶ ψυχολογίας, Ἀθήναι, 1969, σ. 9.— Λέρς Φ., Ἡ προσωπικότης, μτφρ. Ν. Μοχλογύρου, Ἀθήναι, 1957, σ. 5.— Κων. Ἰ. Δημητροπούλου, Ἐξελικτικὴ ψυχολογία, Ἀθήναι, 1954, σ. 13.— Κ. Γεωργιούλη, Προσωπικότης, Ε.Α. «Ἡλιος», τόμ. ιστ', σσ. 439-440.— Paul Tougnier, Τὸ προσωπεῖον καὶ ἡ προσωπικότης, μτφρ. Δ. Χαροκόπου, Ἀθήναι, 1956, σ. 123.— Γ. Σακελλαρίου, Ἡ διάγνωσις τῆς προσωπικότητος, Ἀθήναι, 1953, σ. 6.— Ἀρχύτας, The Oxford classical dictionary, edited by N. G. L. Hammond and H. H. Scullard, second edition, Oxford, 1970, σ. 102.— Die Fragmente der Vorsokratiker, von Herman Diels-Walther Kranz, Zürich/Berlin, 1964, σ. 421: «γεγόνασαι δὲ Ἀρχύται τέσσαρες: πρῶτος αὐτὸς οὗτος, δεύτερος Μυτιληναῖος μουσικός, τρίτος γεωργίας γεωγραφῶς, τέταρτος ἐπιγραμματοποιός, ἔνιοι δὲ καὶ πέμπτον ἀρχιτέκτονα φασίν».— Gustavus Hertenstein, De Archytae Tarentini fragmentis philosophicis dissertatio. Lipsiae, MDCCCXXXIII, σσ. 92-93.— Τσέλλερ-Νεστλέ, Ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, μτφρ. Χ. Θεοδωρίδη, Ἀθήνα, 1942, σ. 43.— Χ. Κ. Λάμπρου, Ἀρχύτας ὁ Ταραντίνος, περ. «Ἱστορία», τεύχ. 50όν, Ἀθήναι, 1975, σ. 3 καὶ Μιχ. Β. Κατσάνη, Ἡ προσωπικότης τοῦ Ἀρχύτου καὶ ἡ ἀλληλογραφία μετὰ τοῦ Πλάτωνος, περ. «Παρνασσός», τόμ. ιη', ἐν Ἀθήναις, 1976, σσ. 88-103.

3. Πλάτ., Ἐπιστολὴ Ζ', 338d-350a.

4. Platon, Lettres, tom. XIII, Paris, 1960, Lettres θ' καὶ ιβ'.

τιος¹. Ὁ Ἀρχύτας, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Favorinus, ἐπινόησε καὶ κατασκεύασε «ξύλινην περιστερὰν πετομένην», ἡ ὁποία καὶ ἀποτελεῖ τὴν πρώτη ἀπόπειρα στὸν κόσμον συλλήψεως τῆς ἰδέας, σχεδιάσεως καὶ κατασκευῆς τοῦ πρώτου ἀεριοθουμένου ἀεροσκάφους:

«Ἀρχύτας Ταραντίνος τὰ ἄλλα καὶ μηχανικὸς ὢν ἐποίησε περιστερὰν, ξύλινην πετομένην. Ὅποτε καθίσειεν, οὐκέτι ἀνίστατο, μέχρι γὰρ τούτου . . .»².

Τὴ μαρτυρία τοῦ Favorinus ἐπιβεβαιώνει ὁ Gellius, ὁ ὁποῖος διατυπώνει τὴ θεωρία, ὅτι ἡ προώθηση τῆς «περιστερᾶς» ἐπιτυγχάνετο μὲ ἐκτόνωση «πεπιεσμένου» ἀέρα, ποῦ εἶχε κλειστῆ μέσα στὴ συσκευή. Στὴ χαρακτηριστικὴ καὶ ἀκριβολόγο ἐκείνη περιγραφή παραδίδονται, ὅσα ἀφοροῦν στὴν πρώτη ὕλη, στὸν τρόπο ἰσορροπίας καὶ στὴν προώθηση τοῦ ἀρχαῖου «ἀεροσκάφους»:

«*Simulacrum columbae e linga ab Archyta ratione quodam disciplinae mechanica factum volasse; ita erat scilicet libramentis suspensum et aura spiritus inclusa atque occulta concitum*»³.

στ) Ἡ παράδοση τοῦ πτητικοῦ μύθου στὴ Λατινικὴ Φιλολογία.

Καὶ στὴ Λατινικὴ Φιλολογία⁴, εἰδικὰ δὲ στὸ Βιργίλιο καὶ στὸν Ὀβίδιο, γίνεται λόγος γιὰ τὴ μυθικὴ πορεία τῶν ἐγκλειστῶν τῶν Μινωικῶν ἀνακτόρων.

1. Diogenis Laertii, De clarorum philosophorum vitis dogmatibus et apothegmatibus, I. decem, Parisiis, MDCCCLXXV III, σ. 223.

Αὐτόθι, σσ. 223 - 224: «Ἀρχύτας Μνησαγόρου Ταραντίνος, ὡς δὲ Ἀριστοτέλεος, Ἔστιαίου, Πυθαγορικός καὶ αὐτός. Οὗτός ἐστιν ὁ Πλάτων ρυσάμενος δι' ἐπιστολῆς παρὰ Διονυσίου μέλλοντ' ἀναρρεῖσθαι. Ἐθαυμάζετο δὲ παρὰ τοῖς πολλοῖς ἐπὶ τῇ πάσῃ ἀρετῇ καὶ δὴ ἐπάκις τῶν πολιτῶν ἐστρατήγησε, τῶν ἄλλων μὴ πλέον ἐνιαυτοῦ στρατηγούντων διὰ τὸ καλύειν τὸν νόμον. Πρὸς τοῦτον καὶ Πλάτων γέγραφεν ἐπιστολὰς δύο, ἐπειδὴ περ αὐτῷ πρότερος ἐγεγράφει τοῦτον τὸν τρόπον». — Die Fragmente der Vorsokratiker, von Herman Diels-Walther Kranz, Zürich/Berlin, 1964, σσ. 421 - 422: «Ἀρχύτας Ταραντίνος Ἔστιαίου υἱὸς ἢ Μνησαρχοῦ ἢ Μνασαγέτου ἢ Μνασαγόρου, φιλόσοφος Πυθαγορικός. Οὗτος Πλάτων ἐσωσε μὴ φονευθῆναι ὑπὸ Διονυσίου τοῦ τυράννου· τοῦ δὲ κοινοῦ τῶν Ἰταλιωτῶν πρόεστη, στρατηγὸς αἰρεθεῖς αὐτοκράτωρ ὑπὸ τῶν πολιτῶν καὶ τῶν περὶ ἐκείνον τὸν τόπον Ἑλλήνων. ἅμα δὲ καὶ φιλοσοφίαν ἐκπαιδεύων μαθητὰς τ' ἐνδόξους ἔσχε καὶ βιβλία συνέγραψε πολλά».

2. Favorino de Arelate, Opere, testo critico e commento, a cura di Adelmo Barigazzi, Firenze, 1966, ἀρ. 93, σ. 241. — Edmond Petit, Histoire de l'aviation, Presses Universitaires de France, Paris, 1966, σσ. 7 - 10. — Εὐαγγ. Μουτσοπούλου, Ἡ προσωκρατικὴ διανόησις, τόμ. α', τευχ. α', Ἀθήναι, 1978, σ. 64.

3. A. Gellius, Noctes Atticae, X, 12. — Πρβλ. καὶ Δαίδαλος ὁ μυθικός κατασκευαστὴς ἀεροπλάνου καὶ Ἀρχύτας ὁ κατασκευαστὴς τοῦ πρώτου ἀεριοθουμένου ἀεροπλάνου, ἀνακοίνωσις γενομένη τὴν 25ην Μαΐου 1969 ὑπὸ Εὐαγγ. Στ. Α. Μάτ. τ. εἰς τὸ διεθνὲς διαστημικὸν συνέδριον Χαλκίδος Κρήτης.

4. Verg., Aen., VI, 13 καὶ ἐξ. — Ov., Trist., III, 4, 21 - 24. — Ov., Met., VIII, 183 - 235.

Ἰδιαίτερα χαρακτηριστική εἶναι ἡ φανταστική περιγραφή τοῦ Ὀβιδίου¹, ὅπου μὲ τρόπο ἀνάγλυφο ἀπεικονίζεται ἡ μέσω τῶν ὁδῶν τοῦ οὐρανοῦ πορεία πρὸς τὴν ἐλευθερία, ἡ ἀπαρίθμηση τῶν τοπογραφικῶν στοιχείων τῆς πτήσεως, ἡ ἐπίγεια ἐκπαίδευση τοῦ Ἰκάρου, τὸ τραγικὸ του τέλος καὶ μάλιστα σὰν πρώτου ὑποθετικοῦ θύματος τῆς ἀστροναυτικῆς ἐπιστήμης καὶ τέλος ὁ θρήνος τοῦ ἐκπαιδευτῆ πατέρα.

ξ) Ὁ πτητικὸς μῦθος στὴ Βυζαντινὴ Γραμματεία.

Δυὸ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς ἀναφέρονται στὸν πτητικὸ μῦθο. Αὐτοὶ εἶναι ὁ χρονογράφος Ἰωάννης Μαλάλας², ποὺ μᾶς παραδίνει ὅτι ὁ Δαίδαλος «ἐσφάγη», ἐνῶ ὁ Ἰκαρος «ἐποντίσθη», καὶ ὁ ἱστορικὸς Νικήτας Χωνιάτης³, ποὺ μνημονεῦει, ὅτι κατὰ τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰῶνα, σὲ ἑορτῇ, ποὺ

1. *Op., Met., VIII, 183-235.*

2. *Ioannis Malalae, Chronographia, IV, 106, (Bonn).*

«Ἐν δὲ τοῖς προειρημένοις ἀνωτέρω χρόνοις τῆς Κρήτης ἐβασίλευσε πρῶτος ὁ Μίνως, ὁ υἱὸς τῆς Εὐρώπης· ὅστις καὶ ἑθαλασσοκράτει πολεμήσας Ἀθηναίους καὶ νόμους ἐτίθη· περὶ οὗ, φησί, Πλάτων ὁ σοφώτατος ἐν τοῖς περὶ νόμων ὑπομνήμασιν ἐμνημόνευσεν, ἐν οἷς χρόνοις ἦσαν ὁ Δαίδαλος καὶ Ἰκαρος, θρυλούμενοι ἐνεκεν τῆς Πασιφάης, γυναικὸς τοῦ Μίνως βασιλέως καὶ τοῦ Ταύρου τοῦ νοταρίου αὐτῆς. ἔξ οὗ ἔτεκε μοιχευθεῖσα υἱὸν τὸν κληθέντα Μινώταυρον, μεσάσαντος τῇ μοιχείᾳ τῆς πορνείας τοῦ Δαιδάλου καὶ τοῦ Ἰκάρου. Ὁ δὲ Μίνως βασιλεὺς τὴν Πασιφάνη ἀποκλείσας ἐν τῷ κουβουκλείῳ μετὰ δύο δουλίδων παρεῖχεν αὐτῇ τροφήν, καὶ εἴασεν αὐτὴν ἐκεῖ, μηκέτι ἑώρακῆς αὐτήν. καὶ ἐκεῖνη θλιβομένη, ὡς λυθεῖσα τῆς βασιλικῆς ἀξίας, νόσῳ βληθεῖσα ἐτελεύτα· ὁ δὲ Δαίδαλος καὶ ὁ Ἰκαρος ἐφονεύθησαν· ὁ μὲν Ἰκαρος φεύγων τῆς φρουρᾶς, ὡς πλεῖ, ἐποντίσθη, ὁ δὲ Δαίδαλος ἐσφάγη».

3. *N. Χωνιάτου, Χρονικὴ Διήγησις, 119, 55-120, 81 (Van Dieten):* «εἰς ἱκανὸν δὲ ὁ σουλτάνος τῷ βασιλεῖ συνδιέτριψε χρόνον, καὶ ἔπων σταδιοδρόμων ἀμίλλαις τὸν ὀφθαλμὸν καθειστίακεν, ὅτε καὶ τις ἀνὴρ τῆς Ἀγᾶρ ἀπόγονος, ὡς μὲν ἔδδοκει τὰ πρῶτα θαυματοποιός, ὡς δ' ὕστερον ἔδειξε ταλάντατος ἀνθρώπων καὶ αὐτοένης ἀντικρυς, ἐπὶ τὸν κατὰ τὸ θέατρον πύργον ἀναλάμενος, οὗ κάτωθεν μὲν αἱ τῶν ἐπὶ σταδίου θεόντων ἀφετηρίαι εἰς ἀψίδας, παραλλήλους κεχῆνασιν, ἀνωθεν δ' ἵπποι χαλκῆλατοι πεπήγασι πίσυρες χρυσοῦ ἠλειμμένοι, τοὺς αὐχένους ὑπόγουροι, ἀντιβλέποντες ἀλλήλοις καὶ δρόμου καμπτήρος πνέοντες, διαπητῆναι τὸ στάδιον ἐπηγγέλλετο. Εἰστήκει οὖν ὡς ἐφ' ὕσπληγγος τοῦ πύργου, ἡμφιεσμένος ποδηρέστατον εὐρέα χιτῶνα. λευκὸς δὲ ἦν ὁ χιτῶν, λύγοι δὲ εἰς κύκλον περιαχθέντες ἐποίουν κολπῶδες τὸ ὕφασμα. ἦν δὲ σκοπὸς τῷ Ἀγαρηνῷ, ὡσπερ ἰστίῳ ναὸς πτερωθῆναι τῷ πέπλῳ, ταῖς τούτου κοιλότησι τοῦ πνεύματος ἐμφωλεύοντος. Πᾶν οὖν, ἐπέστραπτο πρὸς αὐτὸν ὀφθαλμός, καὶ ἐμειδία τὸ θέατρον, καὶ πυκνὰ ἐκραύαζον οἱ θεῶμενοι: Πέτασον, πέτασον· καὶ ἕως τίνος αἶρεις, Σαρακηνέ, τὰς ψυχὰς ἡμῶν, ταλαντεύων ἐκ πύργου τὸν ἄνεμον; Βασιλεὺς δὲ πέμπας διακάλυεν αὐτὸν τοῦ ὀρμήματος. θεατῆς δ' ὦν τῶν δραμμένων καὶ σουλτάνος αὐτὸς ἐπ' ἀμφιβόλῳ τῷ ἀποτελέσματι ἀνεκῆκίε τε καὶ ἐσεσῆρει, μετῶρος ὦν τὴν γνώμην καὶ δεδιώς τῷ ὁμογενεῖ. ὁ δὲ περιχάσκων τὸν ἄερα συχνά καὶ τὸ πνεῦμα διακριβούμενος, τὰς τῶν θεατῶν ἐλπίδας ὑπέκλεπτε. Καὶ κολλά-

ὀργανώθηκε ἀπὸ τὸν Βυζαντινὸ αὐτοκράτορα Μανουὴλ Α' τὸν Κομνηνὸ, κάποιος Ἄγαρηνὸς θαυματοποιὸς ἀνήγγειλε ὅτι θὰ ἐπιχειρήσει «πτήση» στὸν ἵππόδρομο «ἡμφιεσμένος ποδηρέστατον εὐρέα χιτῶνα. Λευκὸς δὲ ἦν ὁ χιτῶν, λόγοι δὲ εἰς κύκλον περιαχθέντες ἐποίουν κολπῶδες ὕφασμα. ἦν δὲ σκοπὸς τῷ Ἄγαρηνῷ, ὥσπερ ἰστίῳ ναῦς πτερωθῆναι τῷ πέπλῳ, ταῖς τοῦ-του κοιλότησι τοῦ πνεύματος ἐμφωλεύοντος . . .».

Τὸ συγκεντρωμένο πλῆθος δέχτηκε μὲ εἰρωνεία τὴν ἐξαγγελία τῆς πτήσεως κραυγάζοντας ρυθμικά: «πέτασον, πέτασον», ἐνῶ ὁ βασιλιάς μὲ ἀπεσταλμένο του «διεκώλυεν αὐτὸν τοῦ ὀρμήματος». Τελικά, ὅταν ὁ Ἄγαρηνὸς πίστεψε ὅτι ἡ στιγμή εἶναι κατάλληλη ἐκτινάσσεται σὰν πτηνὸ ἔχοντας τὴν ψευδαίσθηση ὅτι πετᾷ!

Ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ τραυματισθεῖ σοβαρὰ σὲ διάφορα μέρη τοῦ σώματος καὶ νὰ ἀποδειχθεῖ «οὐρανοδρόμος Ἰκάρου ἔλεεινότερος . . .».

κις διάρας τὰς χεῖρας καὶ σχηματίσας ταύτας ὡς πτέρυγας εἰς κίνησιν πτήσεως ὑπεστεύλατο, τὸ πνεῦμα μεταπεμπόμενος. Ἐπεὶ δὲ ποτε φορὸν παρεῖναι καὶ οὐριον δέδοντο, διατινάσσεται πτηνοῦ δίκην, ἀεροβατεῖν οἰηθεὶς. Ἄλλ' ἦν οὐρανοδρόμος Ἰκάρου ἔλεεινότερος. Καὶ ὡς σῶμα κεντροβαρὲς χαμαιριφής, οὐχ ὡς κοῦφος ἰπτάμενος, καὶ τέλος δὲ καταπεσὼν διέρρηξε τὴν ψυχὴν, γαστροκνημίδας καὶ χεῖρας καὶ ὅσα τοῦ σώματος ὀστώδη διαβρυβεῖς».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α' πηγές: Έλληνες και Λατίνοι συγγραφείς.

1. Έλληνες κλασικοί.

Άρριανός, «Αλεξάνδρου Άνάβασις».

Άπολλόδωρος, «Βιβλιοθήκη ή περί θεών».
—«Έπιτομή».

Διόδωρος Σικελιώτης, «Βιβλιοθήκη».

Δίων ό Χρυσόστομος, «Περί βασιλείας».

Ήσίοδος, «Θεογονία».

Λουκιανός, «Άληθοϋς ιστορίας Α'».

—«Εϊκόνες».

—«Ίκαρομένιππος ή υπερνέφελος».

—«Όνειρον ή άλεκτρών».

—«Περί άστρολογίης».

Όμηρος, «Ίλιάς».

—«Όδύσσεια».

Πλάτων, «Έπιστολή Ζ'».

Παυσανίας, «Βοιωτικά».

Στράβων, «Γεωγραφικά».

2. Λατίνοι.

Βιργίλιος, «Αϊνειάς».

Favorinus, «Opera».

A. Gellius, «Noctes Atticae».

Όβίδιος, «Μεταμορφώσεις».

3. Βυζαντινοί.

Ίωάννης Μαλάλας, «Χρονογραφία».

Νικήτας Χωνιάτης, «Χρονική διήγησις».

Β' Λεξικά.

1. W. H. Roscher, Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie, Leipzig, 1890-1894.

2. The Oxford classical dictionary, edited by N. G. L. Hammond and H. Scullard, second edition, Oxford, 1970.

3. Γιάννη Κ. Προμπονά, Λεξικό της Μυκηναϊκής 'Ελληνικής, τόμ. Ιος: ἀβέ-
λεμνον, 'Αθήνα, 1978.

Γ' Γενική βιβλιογραφία.

- Βέϊκου Θεόφ., Προσωκρατική Φιλοσοφία, β' έκδ., 'Αθήνα, 1980.
Βορέα Θεόφ., 'Ακαδημεικά, τόμ. β', ἐν 'Αθήναις, 1933.
Γιανναρά 'Α ν., Μαθήματα εισαγωγῆς στὴ Φιλοσοφία καὶ Φιλοσοφίας τῆς Φύσεως,
'Αθήναι, 1976.
Δάμπαση 'Ι. Ν., Αἱ περὶ πτήσεων παραδόσεις τῶν 'Αρχαίων 'Ελλήνων, 'Αθήναι,
1972.
Die Fragmente der Vorsokratiker, von Herman Diels-Walther Kranz, Zürich/Berlin, 1964.
Καλλιόφα Σπ., 'Η ἔννοια τῆς προσωπικότητος, 'Αθήναι, 1958.
Κατσάνη Μιχ. Β., Πητικαὶ περιγραφαὶ εἰς τὸν 'Όμηρον, 'Αθήναι, 1971.
Τοῦ αὐτοῦ, 'Η προσωπικότης τοῦ 'Αρχύτου καὶ ἡ ἀλληλογραφία μετὰ τοῦ Πλάτωνος,
ἐν 'Αθήναις, 1976.
Laertii D., De clarorum philosophorum vitis dogmatibus et apophegmatibus, I. decem,
Parisiis, MDCCCLXXX.
Λάμπρου Χ. Κ., 'Αρχύτας ὁ Ταραντῖνος, 'Αθήναι, 1975.
Lers F., 'Η προσωπικότης, μτφρ. Ν. Μποχλογύρου, 'Αθήναι, 1957.
Μαρκαντώνη 'Ι. Σ., Σύγχρονα ζητήματα παιδαγωγικῆς καὶ ψυχολογίας, 'Αθήναι,
1969.
Μελανίτου Ν. Γ., 'Η προσωπικότης καὶ ὁ χαρακτήρ ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς ἐπιστη-
μονικῆς ἐρεύνης, ἐν 'Αθήναις, 1972.
Μαυροφρύδου Δ. 'Ι., Λουκιανὸς ὁ Σαμοσατεύς, ἐν 'Αθήναις, 1861.
Μουτσοπούλου Εὐαγγ., Φιλοσοφικοὶ προβληματισμοί, τόμ. α', 'Αθήναι, 1971.
Τοῦ αὐτοῦ, 'Η προσωκρατικὴ διάνοησις, τόμ. α', τεύχ. α', 'Αθήναι, 1978.
Προμπονά 'Ι. Κ., 'Η Μυκηναϊκὴ ἐορτὴ θρονοελεκτήρια, ἐν 'Αθήναις, 1974.
Τοῦ αὐτοῦ, Σύντομος εἰσαγωγή εἰς τὴν Μυκηναϊκὴν Φιλολογίαν, 'Αθήναι, 1977.
Σακελλαρίου Γ., 'Η διάγνωσις τῆς προσωπικότητος, 'Αθήναι, 1953.
Σταμάτη Εὐαγγ., Δαίδαλος ὁ μυθικὸς κατασκευαστὴς ἀεροπλάνου καὶ 'Αρχύτας ὁ
κατασκευαστὴς τοῦ πρώτου ἀεριοθουμένου ἀεροπλάνου, Χανιά, 1969.
Ventriss M. and Chadwick J., Documents in Mycenaean Greek, Cambridge, 1973.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Γιὰ νὰ εἶναι δυνατὸς ὁ συσχετισμὸς ἀνάμεσα στὴ φιλοσοφία καὶ τὴν ἐπιστὴμη πρέπει νὰ εἶναι ἐπίσης δυνατὸς ὁ ὀρισμὸς τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἐπιστήμης. Ἡ διερεύνηση δηλαδὴ τῶν σχέσεων καὶ τῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στὴ φιλοσοφία καὶ τὴν ἐπιστὴμη προϋποθέτει βαθιὰ γνώση τόσο τῆς φιλοσοφίας ὅσο καὶ τῆς ἐπιστήμης, προϋποθέτει δηλαδὴ νὰ ξέρουμε τί εἶναι φιλοσοφία καὶ τί εἶναι ἐπιστὴμη, προϋποθέτει μὲ ἄλλα λόγια ἕναν ὀρισμὸ τῆς φιλοσοφίας καὶ ἕναν ὀρισμὸ τῆς ἐπιστήμης, ἂν ὑποθέσουμε φυσικὰ ὅτι ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ ἐπιστὴμη δὲν ταυτίζονται, ἀλλ' ἀποτελοῦν δυὸ ξεχωριστὲς σφαῖρες τοῦ ἐπιστητοῦ.

Ἄκριβῶς αὐτὴ ἡ ἀναγκαῖα προϋπόθεση δὲν μπορεῖ νὰ ἐκπληρωθεῖ τουλάχιστο γιὰ τὴ φιλοσοφία, γιατί, ὅπως εἶδαμε, ἕνας ὀριστικὸς ὀρισμὸς τῆς φιλοσοφίας δὲν μπορεῖ νὰ δοθεῖ, ἐπειδὴ αὐτὴ συνεχῶς ἀλλάζει μορφές καὶ ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει τὸ γένος, στὸ ὁποῖο ἡ φιλοσοφία θὰ ἀποτελοῦσε τὸ εἶδος¹, ὅπως συμβαίνει σὲ κάθε ὀρισμὸ νὰ ἔχουμε τὸ προσεχὲς γένος καὶ τὴν εἰδοποιὸ διαφορά².

Ἄλλὰ οὔτε καὶ γιὰ τὴν ἐπιστὴμη μπορούμε νὰ ποῦμε πῶς ὑπάρχει ἡ εἶναι δυνατὸς ἕνας ὀριστικὸς ὀρισμὸς, ἀφοῦ καὶ αὐτὴ συνεχῶς ἀλλάζει μορφές. Ἄλλιῶς νοήθηκε γιὰ παράδειγμα ἡ ἐπιστὴμη στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, ἀλλιῶς στὸ Μεσαίωνα καὶ ἀλλιῶς στὴ σύγχρονη ἐποχὴ· ἀκόμη σὲ μιά καὶ τὴν αὐτὴ ἐποχὴ ἔχουν δοθεῖ διαφορετικοὶ - συχνὰ ἀλληλοσυγκρουόμενοι — ὀρισμοὶ τῆς ἐπιστήμης³.

1. K. Jaspers, Εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία, Ἀθήνα, σ. 245.

2. Γιὰ τὸν ὀρισμὸ βλέπε R. Robinson, Definition, Oxford 1968(1954). H. Rickert, Zur Lehre von der Definition, Tübingen 1929³, G. Martin, Allgemeine Metaphysik, Berlin 1965, 140-147.

3. Γιὰ τοὺς ὀρισμοὺς τῆς ἐπιστήμης τοῦ ἔχουν δοθεῖ κατὰ καιροὺς βλέπε: Der Wissenschaftsbegriff, Historische und systematische Untersuchungen, hrsg. von A. Diemer, Meisenheim 1970. Ἐπίσης ἐκδοσὴ τοῦ ἰδίου, Beiträge zur Entwicklung der Wissenschaftstheorie im 19. Jahrhundert, Meisenheim 1968.

Κατὰ τοὺς στωικούς, γιὰ παράδειγμα, ἐπιστήμη ἦταν μιὰ «ἀσφαλὴς κατάληψις» ἢ μιὰ «ἔξις ἀμετάπτωτος»⁴. Ἡ κλασικὴ ἔννοια τῆς ἐπιστήμης, δηλαδὴ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, Descartes, Γαλιλαῖο μέχρι τὸ 19ο αἰώνα εἶναι ἢ ἀκόλουθη: «Ἐπιστήμη εἶναι ἓνα σύστημα, ἓνα ὄλο γενικῶν, δηλαδὴ τεκμηριωμένων ἀληθινῶν προτάσεων πάνω σὲ μιὰ θεματικὴ περιοχὴ, τὸ ὁποῖο ὄλο εἶναι διατεταγμένο σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχές τῆς (κλασικῆς) λογικῆς»⁵. Ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη ἀντίθετα θεμελιώνει τὸν ἐπιστημονικὸ τῆς χαρακτήρα ὄχι στὰ ἀποτελέσματά της, ἀλλ' ἀποκλειστικὰ μόνο στὴν ἐπιστημονικὴ ἐργασία⁶. Ἔτσι ἡ σύγχρονη ἔννοια τῆς ἐπιστήμης εἶναι ἢ ἀκόλουθη: «Ἐπιστήμη εἶναι ἓνα σύνολο ἀπὸ προτάσεις πάνω σὲ μιὰ θεματικὴ περιοχὴ, οἱ ὁποῖες βρίσκονται μὲ τὸ σύνολο σὲ σχέση θεμελιακὴ. Αὐτὲς διαιροῦνται σὲ βασικὲς καὶ θεωρητικὲς προτάσεις· ἀπὸ τὶς πρῶτες ἀξιῶνουμε νὰ εἶναι ἐπιστημονικὰ ἀληθινὲς καὶ ἀπὸ τὶς δεύτερες νὰ εἶναι δικαιολογημένες»⁷. Καὶ οἱ ὀρισμοὶ ὁμῶς αὐτοὶ εἶναι σχετικοί, γιὰτὶ ἡ ἐπιστήμη συνεχῶς ἀλλάζει μορφές.

Ἄφοῦ λοιπὸν δὲν μποροῦμε νὰ ὀριοθετήσουμε ἀκριβῶς τὴ φιλοσοφία καὶ τὴν ἐπιστήμη, δὲν μποροῦμε καὶ νὰ προσδιορίσουμε μὲ σιγουριά, παρὰ μόνο μὲ ἐπιφύλαξη, τὴ σχέση τους. Ἔτσι γίνονται κατανοητὲς καὶ ἀντιφατικὲς ἀκόμη ἀπόψεις γιὰ τὸ θέμα αὐτό. Ὑπάρχει συγκεκριμένα μεγάλη ἀμφισβήτηση καὶ φιλονικία γύρω ἀπὸ τὸ θέμα ἂν ἡ φιλοσοφία εἶναι ἐπιστήμη ἢ ὄχι.

Ἔτσι ὁ August Comte ὀνομάζει τὴ φιλοσοφία «ἐπιστήμη τῶν γενικοτήτων»⁸. Κατ' ἄλλους ἡ φιλοσοφία δὲν εἶναι ἐπιστήμη καὶ ὁ φιλόσοφος δὲν εἶναι ἐπιστήμονας⁹. Οἱ Fichte καὶ E. Husserl ἀντίθετα προσπάθησαν νὰ δείξουν ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι μιὰ αὐστηρή, μιὰ ἀκριβολογημένη ἐπιστήμη¹⁰. Ὁ Kant ἐπίσης δέχεται ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι ἐπιστήμη τῶν «μεγίστων ἀξιωμάτων χρησιμοποίησις τοῦ νοῦ μας»· ἀξίωμα ἔννοεῖ ὁ Kant μιὰ ἐσωτερικὴ ἀρχὴ γιὰ διαφορετικοὺς σκοποὺς¹¹. Ἡ φιλοσοφία ἔχει ἐπίσης θεωρηθεῖ ὡς

4. Διογ. Λαέρτ. VI, 47.

5. A. D i e m e r, Was heisst Wissenschaft?, Meisenheim 1964, 22.

6. ὁ.π. 31.

7. ὁ.π. 67.

8. Τὸ παράθεμα εἶναι ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Β. Τ α τ ά κ η, Φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη, Ἀθήναι 1961, 7.

9. Γιὰ παράδειγμα ὁ Fr. Nietzsche, W. Dilthey, G. Simmel. Βλέπε Β. Τ α τ ά κ η, Φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη, 17-22.

10. Fichte, Über den Begriff der Wissenschaftslehre (1794), Stuttgart 1969, 112. E. Husserl, Philosophie als strenge Wissenschaft, Logos, vol. I, 1910, 289-314.

11. I. K a n t, Logik, 24 (Werke IX).

καθολική, ως γενική επιστήμη, ως επιστήμη τῶν ἀρχῶν τῶν ὄντων καὶ ἀντιδιαστέλλεται ἀπὸ τὴν εἰδικὴν ἐπιστήμην¹².

Ἐδῶ προβάλλουν προβλήματα κατανόησης αὐτοῦ τοῦ διαχωρισμοῦ τῆς ἐπιστήμης σὲ γενικὴ καὶ εἰδική. Τί θὰ πεῖ γενικὴ ἐπιστήμη καὶ τί εἰδική; Εἶναι καθόλου δυνατός ἓνας τέτοιος διαχωρισμός; Μὲ τὸν ὄρο γενικὴ ἐπιστήμη ἐννοοῦν τὸ «μεθοδικὸ περπάτημα τοῦ νοῦ τὸ ἀντίστοιχο πρὸς τὸ θέμα· ἓνα περπάτημα ποῦ ὑπεῖκει σὲ λογικὴ ἀναγκαιότητα, σὲ θεωρητικὴν»¹³. Μήπως ὅμως αὐτὸ τὸ μεθοδικὸ περπάτημα δὲν εἶναι χαρακτηριστικὸ κάθε ἐπιστήμης; Τί εἶναι αὐτὸ ποῦ διακρίνει τὴν γενικὴν ἀπὸ τὴν εἰδικὴν ἐπιστήμην; Ποιὸ εἶναι τὸ ἀντικείμενο μιᾶς γενικῆς καὶ ποιὸ μιᾶς εἰδικῆς ἐπιστήμης; Ἔως ὅτου τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ παραμένουν ἀναπάντητα, παραμένει προβληματικὸς καὶ ἀμφισβητήσιμος ὁ διαχωρισμός τῆς ἐπιστήμης σὲ γενικὴ καὶ εἰδική.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς σύγχρονης φυσικῆς ἤγειρε ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ φιλοσοφικῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα εἰλκυσαν τὴν προσοχὴν τόσο τῶν φιλοσόφων ὅσο καὶ τῶν φυσικῶν ἐπιστημόνων¹⁴. Ἡ σχέση τῆς φιλοσοφίας μὲ τὴν φυσικὴν ἐπιστήμην ἔχει ἀλλάξει ριζικῶς στὶς τελευταῖες δεκαετίες. Σ' αὐτὸ συνετέλεσε ἡ ἴδια ἡ ἀνάπτυξη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς τεχνικῆς. Ἡ θεωρία τῆς σχετικότητος, γιὰ παράδειγμα, καὶ ἡ θεωρία τῶν κβάντων ἔχουν ριζικῶς ἀλλάξει τὴν ἀντιλήψειν μας γιὰ τὴν αἰτιότητα, τὸ χῶρο, τὸ χρόνο καὶ τὴν κίνηση ὄχι μόνον ἀπὸ καθαρὰ φυσικὴ ἀποψη, ἀλλ' ἔχουν ὀδηγήσει καὶ τὴν φιλοσοφικὴν μας ἀπόψειν σὲ μιὰ θεμελιώδη ἀλλαγὴ¹⁵.

Ἐπίσης ὁ νόμος τῆς ἀπροσδιοριστίας στὴ Φυσικὴ ἔχει συντελέσει ὥστε νὰ τροποποιηθῆι στὴ Λογικὴ ὁ νόμος τῆς τοῦ τρίτου ἀποκλείσεως¹⁶. Ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη ὄχι μόνον στὶς μέρες μας, ἀλλὰ καὶ ἀνέκαθεν ἐπηρέαζε τὴν φιλοσοφίαν. Ἡ φιλοσοφία κάθε ἐποχῆς ἦταν πάντα στενὰ συνυφασμένη μὲ τὴν φυσικὴν ἐπιστήμην τῆς ἴδιας ἐποχῆς ἔτσι ὥστε κάθε θεμελιώδης ἀλλαγὴ στὴν ἐπιστήμην ἐπέφερε καὶ ἀνάλογη ἀντίδραση στὴν φιλοσοφίαν¹⁷.

12. Ἰ. Θεοδωρακοπούλου, Εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφίαν Α, 9, 41, 12. Θ. Βορέα, Εἰσαγωγή εἰς τὴν φιλοσοφίαν, Ἀθήναι 1972, 22. Β. Τατάκη, Φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη, 113. Τοῦ Ἰδίου, Τὸ πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας.—Φιλοσοφικὰ μελετήματα, Ἀθήνα 1972, 5-42, 9-10. Β. Fr. von Brandenstein, Von Sinn der Philosophie und ihrer Geschichte, Bonn 1957, 16.

13. Β. Τατάκη, Φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη, 113.

14. V. A. Ambartsumian, Contemporary Natural Science and Philosophy. — Akten des XIV Internationalen Kongresses für Philosophie, Wien 1968, 513-535, 513.

15. H. Hörz, Zum Verhältnis von Philosophie und Naturwissenschaft in Marxistischer Sicht, ὁ.π. 582-587, 582.

16. W. Heisenberg, Physik und Philosophie, Berlin 1959, 152.

17. J. Jeans, Physics and Philosophy, Cambridge 1948 (1942), 2.

Ἄλλὰ καὶ ἡ φιλοσοφία ἔχει βοηθήσει τοὺς φυσικοὺς ἐπιστήμονες στὴν ἔρευνά τους μὲ τὸ νὰ τοὺς καταστήσει ἱκανοὺς νὰ τοποθετοῦνται κριτικὰ ἀπέναντι στὴν ἴδια τους τὴ σκέψη¹⁸. Καὶ ὅμως παρὰ τὴν ἀλληλοβοήθεια καὶ ἀλληλοεξάρτηση, παρὰ τὸ ἀμοιβαῖο ἐνδιαφέρον ποὺ δείχνουν ἡ φιλοσοφία καὶ οἱ ἐπιστήμες, κυριαρχεῖ καὶ στὶς δυὸ πλευρὲς μιὰ ἀποξένωση καὶ μιὰ ἀμοιβαία ὑποτίμηση¹⁹.

Ἄς ἐξετάσουμε ὅμως πὸ στανὰ ποιὰ εἶναι ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴ φιλοσοφία καὶ τὶς ἐπιστήμες. Ἡ φιλοσοφία χρησιμοποιεῖ τὰ πορίσματα τῶν ἐπιστημῶν, ἀλλὰ δὲν ἐξαρτᾶται ἀπ' αὐτές²⁰. Ἔτσι ἡ φιλοσοφία προϋποθέτει τὴν ἐπιστῆμη καὶ χωρὶς αὐτὴ καταντᾶ μυθολογία, καὶ ἡ ἐπιστῆμη ὅμως χωρὶς φιλοσοφία καταλήγει σὲ κατὰπτωση²¹.

Ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ φιλοσοφία ἀρχίζει ἐκεῖ ποὺ τελειώνει ἡ ἐπιστῆμη, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι μὲ τὸ ἔργο τῆς ἐπιστῆμης δὲν τελειώνει ἡ ἐργασία τοῦ πνεύματος²². Σ' αὐτὸ μπορούμε νὰ ἀντιπαραθέσουμε ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ πνεύματος δὲν τελειώνει ποτέ, δὲν τελειώνει οὔτε μὲ τὴν φιλοσοφία, ἀφοῦ δὲν καταλήγει σὲ ὀριστικὲς καὶ τελειωτικὲς γνώσεις, ἀλλ' εἶναι μιὰ συνεχῆς προσπάθεια νὰ κατακτήσουμε τὴν ἀλήθεια, εἶναι μιὰ συνεχῆς πορεία ποὺ δὲν ἔχει τελειωμό, ποὺ δὲν ἔχει τέρμα. Ἡ φιλοσοφία μπορεῖ κάλλιστα νὰ ἀρχίσει καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ ἔργο τῶν ἐπιστημῶν. Μπορεῖ δηλαδὴ ἓνας φιλόσοφος νὰ σκεφτεῖ μιὰ πιθανὴ ἐξέλιξη τῶν ἐπιστημῶν, μπορεῖ νὰ σκεφτεῖ ἂν τὸ σύμπαν εἶναι ἐξερευνησίμο στὴν ὁλότητά του, μπορεῖ ἀκόμη νὰ σκεφτεῖ τὴ σπουδαιότητα γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα ἑνὸς πράγματος ποὺ δὲν ἐπετεύχθη ἀκόμη ἀπὸ τὶς ἐπιστήμες ἀλλὰ ποὺ θεωρεῖται πιθανὴ ἡ ἐπίτευξή του. Ἐνας μάλιστα νέος κλάδος τῆς φιλοσοφίας, ἡ μελλοντολογία, ἀσχολεῖται ἀποκλειστικὰ μὲ τὰ προβλήματα τοῦ μέλλοντος.

Τὰ πορίσματα τῶν ἐπιστημῶν μπορούν νὰ ἐπαληθευτοῦν ἢ νὰ διαψευστοῦν²³, ἐνῶ τὰ φιλοσοφικὰ συμπεράσματα μπορούν νὰ ἐλεγχθοῦν μόνο μὲ λογικὰ ἐπιχειρήματα²⁴, ποὺ εἶναι ὅμως κι αὐτὰ σχετικὰ, ἐπειδὴ ὑπείσερχεται ἔντονα ὁ ὑποκειμενικὸς παράγοντας. Ἐνα θέμα τῆς ἐπιστῆμης εἶναι

18. Ρ. Χάβερμαν, Φυσικὴ ἐπιστῆμη καὶ κοσμοθεώρηση, μετ. Στ. Καμπουρίδη, Ἀθήνα, 12. Η. Νικολοῦδη, Ἔννοια καὶ χρησιμότητα τῆς φιλοσοφίας, Ἀθήνα 1980, 8.

19. Ο. Βλαχά, Über die Entfremdung und Missverständnisse zwischen Philosophie und Einzelwissenschaften. — Zeitschrift für philosophische Forschung 23, 1969, 199, 226, 199.

20. R. Jolivet, Traité de philosophie I, Lyon 1965, 19.

21. Ἴ. Θεοδωρακοπούλου, Εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία Α, 15.

22. Β. Τατάκη, Φιλοσοφία καὶ ἐπιστῆμη, 48.

23. W. K. Essler, Wissenschaftstheorie II, Theorie und Erfahrung, München 1971 105.

24. Θ. Βέικου, Φιλοσοφία καὶ ἐπιστῆμη, Ἀθήνα 1980, 40.

δυνατόν νά τὸ κατανοήσει κανεὶς ὀλοκληρωτικὰ καὶ νά τὸ συλλάβει, ἐνῶ ἓνα φιλοσοφικὸ πρόβλημα χρειάζεται ἀδιάκοπο μόχθο.

Ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ ἐπιστήμη συνιστοῦν δύο διαφορετικοὺς τρόπους τοῦ σκέπτεσθαι. Ὁ ἄνθρωπος ζεῖ τὴν ἀλήθεια φιλοσοφικὰ, θεολογικὰ καὶ ἐπιστημονικὰ. Πρόκειται γιὰ τρεῖς διαφορετικὲς στάσεις τοῦ ἀνθρώπου στὴ ζωὴ. Ἐπιστήμη καὶ φιλοσοφία ἔχουν κάθε μιὰ καὶ δική της ὀπτική γωνία, μὲ τὴν ὁποία βλέπουν τὰ πράγματα. Ἡ φιλοσοφία ἀσχολεῖται μὲ πράγματα ποὺ παραμερίζει ἡ ἐπιστήμη, ποὺ δὲν ἀποτελοῦν ἄμεσο ἀντικείμενο ἔρευνας τῶν ἐπιστημῶν²⁵.

Κατὰ βάθος ὥστόσο δὲν ὑπάρχει πραγματικὴ ἔρευνα χωρὶς φιλοσοφικὰ προβλήματα. Ἐνας πραγματικὸς ἐρευνητὴς συναντᾷ πάντοτε φιλοσοφικὰ προβλήματα. Ὅλες οἱ ἐφευρέσεις προβληματίζουν φιλοσοφικὰ τὸν ἐρευνητὴ. Ὁ Ἰ. Θεοδωρακόπουλος, γιὰ νὰ δεῖξει τὴ σχέση ἀνάμεσα στὴ φιλοσοφία καὶ τὴν ἐπιστήμη, κάνει τὴν ἐξῆς πετυχημένη παρομοίωση: «Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι ἡ γνώση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι μιὰ σχεδιά, μὲ τὴν ὁποία αὐτὸς διαπλέει τὸ πέλαγος τοῦ ἀγνώστου, τότε μπορούμε νὰ εἰποῦμε ὅτι ἡ φιλοσοφία εἶναι ἐκείνη ποὺ γνωρίζει τὴν ἀντοχὴ τῆς σχεδίας αὐτῆς, ἡ ὁποία δὲν εἶναι κατὰ βάθος τίποτε ἄλλο παρὰ ἡ λογικὴ τοῦ ἀνθρώπου»²⁶.

Κατὰ τὸν Jaspers ἡ φιλοσοφία μπορεῖ νὰ ὀνομαστῆ ἐπιστήμη στὸ βαθμὸ ποὺ προϋποθέτει τὶς ἐπιστῆμες. Δὲν μπορεῖ νὰ νοηθεῖ φιλοσοφία ἔξω ἀπὸ τὶς ἐπιστῆμες. Ὅποιος φιλοσοφεῖ προσπαθεῖ νὰ ἐπιτύχει τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση, γιὰ αὐτὴ «ἀποτελεῖ τὸ μόνο δρόμο ποὺ ὀδηγεῖ στὴ γνήσια ἄγνοια. Ἡ φιλοσοφία πορεύεται μεθοδικὰ καὶ ἔχει συνείδηση τῶν μεθόδων της, γι' αὐτὸ ἓνα φιλοσοφικὸ ἔργο μπορεῖ νὰ ὀνομαστῆ ἐπιστημονικὸ»²⁷. Κατὰ τὸ Γερμανὸ φιλόσοφο ἡ φιλοσοφία εἶναι ταυτόχρονα κάτι λιγότερο καὶ κάτι περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη. Εἶναι λιγότερο, ἐπειδὴ δὲν καταλήγει σὲ κανένα ἀποδείξιμο συμπέρασμα, τὸ ὁποῖο νὰ εἶναι ὑποχρεωτικὸ σὲ κάθε νόηση. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐπιστημῶν ἀντίθετα ἔχουν καθολικὸ κύρος, ἡ ἀλήθειά τους εἶναι μιὰ καὶ ἡ αὐτὴ γιὰ ὅλους. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια ἔχει καθολικὴ ἰσχὺ, ἀλλὰ καὶ μιὰ σχετικότητα ὡς πρὸς τὴ μέθοδό της σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ φιλοσοφικὴ ἀλήθεια ποὺ εἶναι ἀπόλυτη γι' αὐτὸν ποὺ προσπαθεῖ νὰ τὴν κατακτήσει.

Ἡ φιλοσοφία ὅμως εἶναι, κατὰ τὸν Jaspers, καὶ κάτι περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη ὡς πηγὴ τῆς ἀλήθειας ποὺ εἶναι ἀνέφικτη στὴ γενικῆς ἰσχύος ὑποχρεωτικὴ ἐπιστημονικὴ γνώση. Ἡ ἀλήθεια δηλαδὴ εἶναι πολὺ εὐρύτερη

25. M. Gex, Einführung in die Philosophie, Bern 1960 (1946), 18.

26. Ἰ. Θεοδωρακόπουλος, Εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία Α, 15.

27. K. Jaspers, Εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία, 242-243.

ἀπ' αὐτῆ πού ἀποκαλύπτουν οἱ ἐπιστῆμες. Ἡ ἀλήθεια αὐτὴ μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ ἀποκαλυφθεῖ στοῦ φιλοσοφικοῦ Λόγου²⁸.

Διαφορὰ παρουσιάζει ἐπίσης καὶ ὁ τρόπος τῆς μετάδοσης τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν ἐπιστημῶν. Ἐνῶ στις ἐπιστῆμες ἡ μετάδοση γνώσεων γίνεται ἀπὸ πρόσωπα ἀπὸ τὸν ἓνα στοῦν ἄλλο, στὴ φιλοσοφία γίνεται ἀπὸ ἓνα συγκεκριμένο πρόσωπο σ' ἓνα ἄλλο συγκεκριμένο πρόσωπο²⁹.

Ἡ φιλοσοφία εἶναι μιὰ πηγαία ἐπιθυμία γιὰ τὴ γνώση, πράγμα πού συμβαίνει καὶ στις ἐπιστῆμες. Ἄρα ἡ φιλοσοφία παίρνει ἔτσι ἀναγκαστικά ἐπιστημονικὸ χαρακτήρα. Ἐνῶ ὅμως ἡ γνώση στις ἐπιστῆμες εἶναι καθορισμένη, στὴ φιλοσοφία εἶναι ἀκαθόριστη καὶ πολλές φορές βρίσκεται στις ἀντιθέσεις.

Κάθε ἐπιστῆμη ἔχει ἓνα ἀντικείμενο ἔρευνας· ἡ φιλοσοφία δὲν ἔχει μὲν κανένα εἰδικὸ καὶ συγκεκριμένο ἀντικείμενο, ἔχει ὥστόσο τὸ ὄλο ὡς ἀντικείμενό της, χωρὶς ὅμως νὰ τὸ κατακτᾷ, ἀφοῦ τὸ ἐπιστητὸ εἶναι ἄπειρο καὶ ὁ φιλόσοφος δὲν εἶναι παντογνώστης.

Ἐνῶ ἡ ἐπιστῆμη κατακτᾷ γνώσεις, ἡ φιλοσοφία ἀγωνίζεται, προσπαθεῖ ν' ἀποκτήσει γνώσεις. Ἡ κατάκτηση τῶν γνώσεων θὰ εἶχε ὡς ἄμεσο ἀποτέλεσμα στὴ φιλοσοφία τὴν ἐξουδετέρωση τῆς ἐπιθυμίας γιὰ γνώσεις³⁰.

Ἄφοῦ ἡ φιλοσοφία δὲν εἶναι κυρίως γνώσεις, δὲν μπορεῖ καὶ νὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο μάθησης. Γιατὸ ὁ Kant εἶπε ὅτι κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ μάθει φιλοσοφία, ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει μιὰ τελειωμένη καὶ γενικῆς ἰσχύος φιλοσοφία· αὐτὸ πού τὸ πολὺ μπορεῖ νὰ μάθει κανεὶς εἶναι νὰ φιλοσοφεῖ³¹. Συνεπῶς ἡ φιλοσοφία δὲν εἶναι διδακτὴ³².

Ἡ ἐπιστῆμη τέλος ἔρευνᾷ τὸ εἶναι ἑνὸς ἀντικειμένου πού εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ εἶναι τοῦ ἐρευνητῆ. Ἡ φιλοσοφία ἀντίθετα ἔρευνᾷ τὸ εἶναι, τὸ ὁποῖο ἀποκαλύπτει ὅτι εἶμαι ἐγὼ ὁ ἴδιος, εἶναι ἡ ὑπαρξὴ μου³³. Ὁ Jaspers καταλήγοντας λέγει ὅτι ἡ φιλοσοφία δὲν εἶναι μόνο οὔτε ἐπιστῆμη οὔτε ὑπαρξή. Εἶναι ἓνας «ἐπιστημονικὰ σκεπτόμενος, μεθοδικὸς φωτισμός». Τὸ ἀποτέλεσμά της εἶναι σὲ διαρκὴ ἀλλαγὴ στὴν ὑπαρξιακὴ μας συνείδηση³⁴. Βασικὸ πάντως παραμένει ὅτι οὔτε ἡ φιλοσοφία μπορεῖ νὰ κάνει χωρὶς τὴν ἐπιστῆμη οὔτε ἡ ἐπιστῆμη χωρὶς τὴ φιλοσοφία³⁵.

28. ὁ.π. 244-245. Philosophie I, Berlin 1956, 318-321.

29. K. Jaspers, Philosophie I, 320.

30. ὁ.π. 322-323.

31. Kant, Kr. d.r. V. B 541-542 καὶ Nachricht von der Einrichtung seiner Vorl. 1765-1766 (V, 152, κ.έξ.).

32. Β. Τατάκη, Τὸ πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας, 34-35.

33. K. Jaspers, Philosophie I, 324.

34. ὁ.π. 328.

35. V. Gorgé, Philosophie und Physik, Berlin 1960, 22.

ΣΠΥΡ. Γ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΔΟΞΟΝ ΤΕΛΟΣ ΤΡΙΦΥΛΙΩΝ ΟΠΛΑΡΧΗΓΩΝ
ΜΕΛΙΟΥ, ΝΤΟΥΦΑ, ΠΑΠΑΝΑΣΤΑΣΗ (1821)*

Εισαγωγικά.

Περὶ τὰ τέλη τοῦ 1821 ὁ γενικὸς ἀπολογισμὸς τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων εἰς τὴν Πελοπόννησον ἦτο θετικὸς διὰ τοὺς Ἕλληνας. Μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Καλαμάτας καὶ τὰς πρώτας ταλαντεύσεις, ἀμφιρρόπους μάχας, συστάσεις καὶ διαλύσεις στρατοπέδων τῶν μηνῶν Μαρτίου-Ἀπριλίου, ἐπακολούθηον αἱ σημαντικαὶ ἐπιτυχίαι τοῦ Μαΐου. Τὸν Ἰούνιον σημαδεύει ἡ ἀφιξίς εἰς Πελοπόννησον τοῦ Δημητρίου Ὑψηλάντη καὶ ἡ ταυτόχρονος πτώσις τοῦ ὄχυροῦ τῶν Λαλαίων.

Στενωῶς πολιορκοῦνται ἐξ ἄλλου καὶ διὰ τὰ Πελοποννησιακὰ φρούρια ὅπου εἶχον σπεύσει οἱ Τοῦρκοι ν' ἀσφαλισθοῦν καὶ ὅπου παρὰ τὰς δυσχερείας αἱ ἐπιχειρήσεις ἔβαινον ἰκανοποιητικῶς. Οὕτω, εἰς τὰς 23 Ἰουλίου παρεδίδετο τὸ φρούριον τῆς Μονεμβασίας καὶ μετὰ δώδεκα ἡμέρας, τὴν 7 Αὐγούστου, τὸ φρούριον τοῦ Νεοκάστρου. Μόνον ἡ Κορώνη ἀνθίσταται καὶ θὰ ἐξακολουθῇ νὰ ἀνθίσταται ἀκόμη διὰ πολὺ.

Ἐπιτυχίαι σημειοῦνται κατὰ μῆνα Αὐγούστον καὶ περίξ τῆς Τριπολιτσᾶς με ἀποκορύφωμα τὴν ἄλωσίν τῆς τὸν Σεπτέμβριον.

Πολὺ ἐνωρίς ἐξ ἄλλου ἤρχισαν αἱ προσπάθειαι διὰ τὴν ἀπαραίτητον διοικητικὴν καὶ πολιτικὴν κατὰ χώραν ὀργάνωσιν. Τὸ κενὸν ποῦ ἐδημιουργήθη μετὰ τὴν ἔκρηξιν τῆς ἐπαναστάσεως ἐκαλύφθη ἐκ τῶν ἐνόντων καὶ πάντως μετὰ ἐπιτυχίαν διὰ τῆς δημιουργίας τῶν ποικιλιανύμων τοπικῶν ἐφορειῶν, ἐνῶ ἀπὸ τὴν μονομερῆ ἔστω συγκέντρωσιν τῶν Καλατζῶν προήλθε κατὰ τὰ τέλη Μαΐου ἡ ἀποκληθεῖσα Πελοποννησιακὴ Γερουσία ποῦ δικαίως θεωρεῖται ὡς ἡ πρώτη πολιτικὴ Ἀρχὴ τῶν ἐπαναστατημένων Ἑλλήνων¹.

*Ἀνακοίνωσις γενομένη κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ εἰς Καλαμάταν συγκληθέντος ὑπὸ τῆς Ἐταιρείας Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν τὴν 2-4 Δεκεμβρίου 1977 Ἀ' Συνεδρίου Μεσοσηνιακῶν Σπουδῶν. Περίληψις ἐδημοσιεύθη εἰς τὰ Πρακτικά τοῦ συνεδρίου τούτου (Ἀθῆναι 1978), σσ. 375-378.

1. Τ. Ἄ θ. Γ ρ ι τ σ ο π ο ὐ λ ο υ, Ἡ ἐκ τῆς Συνελεύσεως τῶν Καλατζῶν προεληθούσα Πελοποννησιακὴ Γερουσία, ΔΙΕΕ, τόμ. Ζ' (1963-64) σ. 228.

Και εις τὴν περιοχὴν Πυλίας καὶ Τριφυλίας τὰ ἐπαναστατικὰ γεγονότα ἔλαβον χώραν μὲ γοργὸν ρυθμόν². Αἱ προσπάθειαι τῶν ἐντοπίων ἀρχηγῶν στρέφονται κυρίως εἰς τὴν πολιορκίαν τῶν σημαντικῶν φρουρίων τῆς μείζονος περιοχῆς, ἐνῶ διοικητικῶς τὴν κατάστασιν οἰκονομεῖ μὲ ἐπιτυχίαν ἡ «Γενικὴ Φροντιστικὴ Ἑταιρεία» Τριφυλίας.

Εἰς τὰς 7 Αὐγούστου 1821, ὡς ἤδη ἐσημειώθη, ὁ Μεθώνης Γρηγόριος καὶ οἱ ἄλλοι ἀρχηγοὶ τῆς πολιορκίας ὑπέγραψαν μὲ τοὺς Τούρκους τὸ θριαμβευτικὸν πρακτικὸν παραδόσεως τοῦ φρουρίου τοῦ Νεοκάστρου³. Τὸ δράμα ὅμως τῆς πολιορκίας δὲν ἔχει ἀκόμη τελειώσει.

Ἐξαγριωμένοι οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τὰ δεινὰ τῆς μακροχρονίου δουλείας⁴, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν πρὸ ὀλίγου θάνατον τοῦ Κωνσταντίνου Πιερράκου Μαυρομιχάλη εἰς τὸ μεταξὺ Νεοκάστρου - Μεθώνης πεδίου, παραβιάζοντας τὸ γράμμα τῶν συνθηκῶν παραδόσεως, ἀτακτοὶ, ἀπαίδευτοὶ, ἀνέλαβον νὰ ἐκκαθαρίσουν τοὺς παλαιοὺς λογαριασμοὺς αὐτογνωμόνως⁵.

Γράφει παραστατικῶς μεταξὺ ἄλλων ὁ Ἰω. Φιλήμων :

«Δυσπερίγραπτος καθίσταται ἡ κατὰ τὴν ὥραν ταύτην ἀναπτυχθεῖσα ἐκδικητικὴ μέθη καὶ σκληρότης. Βοαὶ γοεραὶ ἀνδρῶν, κοπετοὶ γυναικοπαίδων στερονοκοπομένων καὶ φωναζόντων "Ἄλλάχ ἰσοῦν!" ὄπλων κρότοι καὶ ἀλλαγμοὶ στρατιωτῶν, ἀνάμικτοι κατὰ τὴν σκηνὴν τοῦ τραγικωτάτου αὐτοῦ δράματος ἠκούοντο ἐν μακρᾷ ἀποστάσει. Πληρωθείσης θυμάτων τῆς παραλίας γυναῖκες καὶ μητέρες μετὰ τέκνων ριπτόμεναι ἐπιροβολοῦντο ἐξωθεν καὶ ἐθανατοῦντο ἐντὸς αὐτῆς τῆς θαλάσσης, ἐξερῶθρον γενομένης ἐκ τῶν αἱμάτων. Βρῆφῃ δὲ κατὰ πετρῶν ἢ ἐπὶ τῶν ὕδατων ἐκσφενδονιζόμενα, συντριβόμενα καὶ

2. Περὶ αὐτῶν βλ. κυρίως Ἀμβροσίου Φραντζῆ, Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1839, σσ. 339 ἐπ., 417 ἐπ. Ἐπίσης, Ἀθανασίου Γρηγοριάδου, Ἱστορικαὶ ἀλήθειαι, ἐν Ἀθήναις 1934, σσ. 90 ἐπ., Παναγιώτου Παπατσώνη, Ἀπομνημονεύματα, ἐκδόσις Βιβλιοθήκης ΓΑΚ, ἐν Ἀθήναις 1960, σσ. 62 ἐπ. Ἐφεξῆς παραπέμπομεν εἰς τὰς σελίδας τῶν ἔργων τούτων ἄνευ εἰδικωτέρας μνείας αὐτῶν.

3. Ἴδετε τοῦτο εἰς Ἰω. Φιλήμονος, Δοκίμιον ἱστορικῶν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, τόμ. Δ', Ἀθήναι 1861, σσ. 112.

4. Διονύσιος Πύρρος ὁ Θεσσαλὸς μᾶς δίδει τὴν πληροφορίαν ὅτι ἰδιαιτέρως τῆς περιοχῆς αὐτῆς οἱ Τούρκοι ἦσαν οἱ «κάκιστοι» (Περὶ ἡγήσεις ἱστορικὴ καὶ βιογραφία..., ἐν Ἀθήναις 1848, σ. 76).

5. Βλ. Ἀθ. Γρηγοριάδην, σσ. 97-98, Ἰω. Φιλήμονα, ΔΙΕΕ, Ἀθήναι 1861, τ. Δ', σ. 115. Ὁ Φραντζῆς, τ. Α', σσ. 398-399, ἀναφέρει ὅτι ἡ σφαγὴ δὲν ἐγινεν ἐκ προμελέτης, ἀλλ' ὠφείλετο εἰς τὴν αὐθάδειαν καὶ ὑπεροψίαν τῶν ἰδίων τῶν Τούρκων οἱ ὅποιοι ἐξηρέθισαν «τινάς μικροὺς καὶ ἀπλοὺς Ἕλληνας». Ὁ Γρηγοριάδης ἐν τούτοις θεωρεῖ πρωταίτιον αὐτῶν τὸν Ἰω. Μέλιον (σ. 101), περὶ τοῦ ὁποῦ πολὺς λόγος γίνεται κατωτέρω.

πνιγόμενα, συνεπλήρουν τὴν τελευταίαν πράξιν τοῦ δράματος τόσῳ ἀποτροπαίῳ καὶ ἀξιοθρηγῆτον. Μόνος ὁ σημαιοφόρος τοῦ πεσόντος Μανρομιχάλου κατέκοψεν ὑπὲρ τοὺς τριακόντα ἄτομα, ἐκδικούμενος, ὡς ἐνόμιζεν, τὸ αἷμα τοῦ ἀρχηγοῦ αὐτοῦ»⁶.

Ὅμως, τὸ δράμα δὲν ἔχει πράγματι τελειώσει. Ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴν αὐτὴν συμβάν ἀποτρόπαιον συνεκλόνησε τὴν περιοχὴν καὶ συνεκίνησε βαθύτατα τοὺς ἀγωνιζομένους Ἕλληνας. Ἐριδες καὶ βιαιότητες εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν νικητῶν, ψύχρανσις εἰς τὰς σχέσεις τῶν μέχρι χθὲς ἀρμονικῶς συνεργαζομένων ὄπλαρχηγῶν, θὰ δώσουν ἀφορμὴν εἰς τὴν τελικὴν σκηνὴν τοῦ δράματος ὅπου οἱ Ἕλληνες θὰ εἶναι ἀτυχῶς οἱ ἀποκλειστικοὶ πρωταγωνισταὶ τῆς καθάρσεως: οἱ τρεῖς ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὰς τῆς πολιορκίας τοῦ Νεοκάστρου, ὁ Γιαννάκης Μέλιος, ὁ Παναγιώτης Ντούφας καὶ ὁ καπετὰν Ἄνθιμος ἢ Παπαναστάσης Δημητρούλοπουλος θὰ ἀλληλοφονεουθοῦν!

Τὸ περιστατικὸν τοῦτο δὲν ἀγνοεῖ ἡ ἱστορία⁷. Διὰ τῶν ἀνακοινομένων ὅμως κατωτέρω ἐγγράφων δίδεται μία λεπτομερὴς, ὅσον καὶ κατατοπιστικὴ καὶ ἀξιόπιστος ἐξιστόρησις τῶν διατρεξάντων, ἀφοῦ τὰ ἐγγράφα ταῦτα ἀποτελοῦν μέρος τῆς ἀνοιγείσης τότε δικογραφίας⁸ περιέχοντα τὰς καταθέσεις τῶν αὐτοπτῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς.

6. Ἰω. Φιλῆμων, ἑ.ἀ., τ. Δ', σ. 115. Πρβλ. Ἄ. Φραντζῆν, τ. Α., σσ. 398 ἐπ.

7. Ὁ Ἄ. Φραντζῆς, σ. 409, εἶναι σύντομος ἀλλ' ἀκριβής. Τὰ αἷτια ἀποδίδει «εἰς τὴν ἐνοπάρχουσαν τότε ἀναρχίαν, μᾶλλον δὲ ἐξ αἰτίας τῆς ἀνοησίας τοῦ Γιαννάκη Μελίου». Ὁ Ἰω. Φιλῆμων, ἑ.ἀ., τ. Δ', σ. 116, μνεῖται ἀπλῶς τοῦ γεγονότος κάμνει. Ὁ Π. Παπατσώνης τὸ ἀγνοεῖ καθὼς καὶ οἱ λοιποὶ ἀπομνημονευταί. Ἐκτενέστερον ἀναφέρεται εἰς αὐτὸ ὁ Ἄθ. Γρηγοριάδης, σ. 31, ὁ ὁποῖος ἀφορμὴν τοῦ συμβάντος θεωρεῖ μίαν χρυσὴν σπάθην λάφυρον, χάριν τῆς ὁποίας οἱ δύο ἄνδρες εἶχον ἔλθει εἰς ρῆξιν. Ὁ Διονύσιος Κόκκινος (Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις, Ἀθῆναι 1967, τ. 1, σ. 516) ἐπαναλαμβάνει ἀπλῶς τὸν Φραντζῆν.

8. Διὰ τῆς ἀπὸ 2 Μαΐου 1822 διαταγῆς τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη ἀπὸ Σαραβάλι, εἶχεν ὀρισθῆ ὅτι «διὰ κάθε ἐγκλημα μέγα θέλει διορίζεται κριτήριον πολεμικόν, συνιστάμενον ἀπὸ ἀξιωματικούς πολεμικούς, οἱ ὁποῖοι θέλει ἐκλέγονται κατὰ τὴν περίστασιν καὶ οἱ ὁποῖοι θέλει θεωροῦσι τὸ ἐγκλημα καὶ θέλει ἀποφασίζωσι τὴν παιδείαν καὶ ἰκανοποίησιν καὶ οὕτως θέλει ἐκτελεῖται παρὰ τοῦ ἀρχηγοῦ ἢ στρατηγοῦ ἀσυγκατάβατως...». Ἀκολουθῶς προβλέπεται ποινὴ θανάτου διὰ τὸν κηρυχθέντα ἔνοχον, δήμευσις τῆς περιουσίας του «καὶ ἡ γενεὰ του θέλει νομιζέται ἄτιμος». Βλ. Ἱ. Θεοφανίδου, Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Θεοδ. Κολοκοτρώνη, τ. Δ', σσ. 171-173. Πράγματι τὸ ἀνακοινοῦμενον ἐδῶ ὑπ' ἀρ. 3 ἐγγράφον περιτυλίσσεται ἐντὸς φύλλου χάρτου ὁμοίου πρὸς τοῦτο καὶ ἀπευθύνεται (διὰ τῆς αὐτῆς χειρὸς): Τῷ φιλογενεστᾷ τῷ Κυρίῳ Κωσαντίνῳ Πετιμεζᾷ/Πρόεδρος τοῦ Σρατιοτικῷ Κριτηρίου εἰς τὸ γενικὸν Σρατόπεδον τῆς Πολυορκίας Πατρὸς.-/ἐν Σαραβάλῃ.-Εἰς τὸ περιθώριον τῆς σελίδας ἔχει σημειωθῆ δι' ἄλλης χειρὸς: γράματα/διὰ τὴν/κρίσιν τῶν/φιλιατρῶν.

Τὰ πρόσωπα τοῦ δράματος.

Οἱ τρεῖς πρωταγωνισταὶ τοῦ ἐπεισοδίου ἦσαν ἤδη «διάσημοι» πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως.

Ὁ Γιαννάκης Μέλιος (1770 - 1821) κατήγετο ἐκ Κούβελα τῶν Σουλιμοχωρίων. Ἀνήκεν εἰς τὴν οικογένειαν τῆς περιδόξου κλεφτουριάς ἀκμάσας μεταξὺ 1790 - 1805. Κατέφυγε καὶ αὐτὸς μετὰ τῶν ἀδελφῶν του Κωνσταντίνου καὶ Δημητρίου εἰς τὰ Ἐπτάνησα ὅπου ὅλοι κατετάγησαν εἰς τὸν τακτικὸν στρατὸν γενόμενοι ἀξιωματικοὶ συνυπηρετήσαντες μετὰ τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ Church⁹. Ἀναφέρεται ὅτι ἐκεῖ ἐμυήθη ὁ Μέλιος εἰς τὴν Φιλικὴν Ἐταιρείαν¹⁰. Εἰς τὴν ἐπανάστασιν ἔλαβεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς μέρος ἐπὶ κεφαλῆς πολλῶν συμπατριωτῶν του Ντρέδων, εἰσελθὼν μετὰ τοῦ Π. Ντούφα καὶ Γ. Σιράκου εἰς Κυπαρισσίαν καὶ Φιλιατρά πρὸς καταδίωξιν τῶν ἀναχωρούντων εἰς τὰ φρούρια Τούρκων. Ἀκολουθῶς ἐτοποιητῆθη μετὰ τῶν ἄλλων πολιορκητικῶν σωματίων πρὸ τῶν φρουρίων Νεοκάστρου καὶ Μεθώνης ἀριστεύσας εἰς πολλὰς μικρὰς καὶ μεγάλας μάχας¹¹.

Ὁ Παναγιώτης Ντούφας κατήγετο ἐπίσης ἐκ τοῦ χωρίου Κούβελα καὶ προεπαναστατικῶς ἦτο κλέφτης ἐπὶ κεφαλῆς 40 - 50 παλληκαριῶν φέρων ἰδίαν σημαίαν¹². Ἦκολούθησε τὴν τύχην τῶν ἄλλων κλεφτῶν μεταβάς καὶ αὐτὸς εἰς Ἐπτάνησον καταταγείς εἰς τὸν τακτικὸν στρατὸν καὶ διατελέσας ἀξιωματικὸς¹³. Ἦτο παρὼν κατὰ τὴν ἐναρξιν τῆς ἐπανα-

9. Ἀθ. Γρηγοριάδης, σσ. 30 ἐπ., 49.

10. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη Ἑλλάδος, φάκελλος ἀγωνιστοῦ Δημητρίου Μελίου. Τὴν πληροφορίαν δίδει ἡ χῆρα τοῦ ἀγωνιστοῦ αὐτοῦ εἰς αἴτησίν της ἐκ Κυπαρισσίας τὴν 5-5-1865: «Βοηθηθεῖσα ὑπὸ τινῶν σημειώσεων αὐτοῦ τοῦ ἰδίου συζύγου μου» καὶ ἀναφέρεται ἰδιαιτέρως εἰς τὸν Πρόεδρον τῆς ἐπιτροπῆς ἐκδουλεύσεων (Γενναῖον Κολοκοτρώνην), «μεθ' οὗ οἱ μακαρίζται ἀδελφοὶ Μέλιοι συνεδέοντο μετ' ἀδελφικῆς φιλίας». Πρβλ. Φωτάκου, Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως, ἐν Ἀθήναις 1899, τόμ. Α', σ. 50.

11. Ἀ. Φραντζῆς, τ. Α', σσ. 378 ἐπ., 406 ἐπ., Ἰω. Φιλήμων, ἐ.α., τ. Δ', σσ. 112 ἐπ., Ἀθ. Γρηγοριάδης, σσ. 96 ἐπ., ὁ ὁποῖος δίδει περιγραφὴν ὁμοίαν πράγματι Ὀμηρικοῦ ἥρωος διὰ τὸν Μέλιον: «Ἦτο δ' ἀνὴρ ἀνδρείοτατος, ὀρητικώτατος καὶ περὶ τὸν ἀτακτὸν κλεφτικὸν πόλεμον πολὺ ἐμπειρότατος, δι' ὃ καὶ οὐδένα ἐφάμιλλον εἶχεν καθ' ὅλην τὴν Πελοπόννησον. Ὅλοι οἱ κλέφται καὶ ἀρματαλοὶ τῆς τότε ἐποχῆς τὸν Μέλιον τὸν ἐκάλουν διδάσκαλον τοῦ ἀτάκτου πολέμου. Ὁ Μέλιος ἦταν ὀξύνοος, ἐγγράμματος, ἀγέρωχος, πείσμων, ὀργίλος καὶ πολὺ φιλόδοξος ὥστε ἤξιον νὰ προΐσταται αὐτὸς ὡς Γενικὸς Ἀρχηγὸς ἐπὶ τῶν κλεφτῶν καὶ ἀρματωλῶν τῆς Πελοποννήσου καὶ οὐχὶ δὲ ὡς τοιοῦτος ὁ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης... τοῦ περιωνύμου ἐκείνου ἀρματαλοῦ τὰ πολλὰ καὶ μεγάλα ἀνδραγαθήματα, οἱ καταδιωγμοί, τὰ ρομαντικὰ ἐπεισόδια καὶ περιπέτεια θεωροῦνται ἄξια μεγίστης ἱστορικῆς περιγραφῆς» (σσ. 30-31).

12. Ἀθ. Γρηγοριάδης, σ. 31.

13. Φάκελλοι ἀγωνιστῶν ΕΒΕ, αἴτησις ἀπὸ 21-5-1865 τοῦ υἱοῦ του Πανάγου καὶ

στάσεως εἰς τὴν πατρίδα του καὶ ἔλαβε μέρος, ὡς εἶδομεν, εἰς τὰ πρῶτα ἐπαναστατικὰ ἐπεισόδια τῆς Τριφυλίας. Ἐπὶ κεφαλῆς 300 στρατιωτῶν ἐτοποθετήθη ἀκολούθως πρὸ τοῦ φρουρίου τῆς Μεθώνης πολιορκῶν τοὺς ἐκεῖ κλεισμένους Τούρκους, ὅπου πολλὰ κατορθώματά του μαρτυροῦνται¹⁴.

Τέλος, ὁ Καπετάν Ἀνθιμος ἢ Παπαναστάσης κατήγετο ἀπὸ τὸ Χαλαζόνι, χωρίον πλησίον τῶν Φιλιατρῶν κείμενον, ἐκ πατρὸς Μήτρου ἐξ οὗ ἐπωνυμῆθη Δημητρούλοπουλος. Τὰ γράμματα ἐδιδάχθη ἀπὸ τὸν ἱερομόναχον διδάσκαλον Ἰωνῶν εἰς Φιλιατρὰ καὶ νέος ἀκόμη προεχειρίσθη εἰς Ἀναγνώστην γενόμενος τέλος ἱερεὺς εἰς τὴν Παναγίαν Γουβιώτισσαν τῶν Φιλιατρῶν προσεπιτραπέισης τῆς ἐφημερίας καὶ τῶν χωρίων Χαλαζονίου καὶ Χριστιάνου. Κατὰ τινα βιογραφίαν του¹⁵ ἦτο «κατὰ βάθος ἀγαθώτατος, ἀλλ' εὐέξαπτος καὶ εἰς τὸν θυμὸν εὐεπίφορος». Πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως ἀκόμη ὀπλοφόρει γενόμενος ἦρος ἀνδραγαθημάτων. Κατὰ τὴν ἐναρξιν αὐτῆς εἶχεν ἤδη τὴν φήμην ἀτρομήτου καὶ ἱκανωτάτου καπετάνιου, διὰ τοῦτο εὐθὺς ἀμέσως ἐτέθη ἐπὶ κεφαλῆς συγχωρίων του συμπολεμιστῆς γενόμενος τοῦ Μελίου καὶ τοῦ Ντούφα. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς πολιορκίας τοῦ Νεοκάστρου, εἰς τὴν ὁποίαν ἐνεργῶς συμμετέσχεν, ὅπεστη τὴν σκληρὰν δοκιμασίαν ἐκ τῆς ἀπωλείας τοῦ υἱοῦ τοῦ Μήτρου φονευθέντος εἰς ἐνέδραν τῶν Τούρκων. Παρ' ὄλ' αὐτά, ὡς ἀναφέρεται, εἰς τὰ δραματικὰ γεγονότα τῆς παραδόσεως ὄχι μόνον δὲν ἔλαβε μέρος, ἀλλὰ πολλακίς προεκινδύνευσε παρεμβαλλόμενος μεταξὺ τῶν ἀντιπάλων διὰ ν' ἀποτρέψῃ τὰς κακουργίας¹⁶.

τῆς θυγατρὸς του Ζαφείρας (συζ. Ἰω. Θωμοπούλου) ὅπου ἀπαριθμοῦνται αἱ ἐκδουλεύσεις τοῦ πατρὸς τῶν πρὸς τὸ Ἔθνος καὶ προστίθεται ὅτι καὶ ἄλλας ὑπηρεσίας ἤθελε προσφέρει «ἐὰν βῆσκανος δαίμων μετὰ τὴν πῦσιν τοῦ φρουρίου δὲν ἔκοβε τὸ νῆμα τῆς ζωῆς αὐτοῦ...».

14. Ἄ. Φραντζῆς, σσ. 380-381, 389. Βλ. φακέλλους ἀγωνιστῶν ΕΒΕ (Π. Ντούφας) ὅπου καὶ ἡ ἀπὸ 21-5-1865 πιστοποίησις τοῦ ὀπλαρχηγοῦ Ἀθανασίου Γρηγοροριάδη, χαρακτηρίζοντος τὸν Ντούφαν ὡς ἥρωικόν καὶ ἀνδρεῖον, ἔχοντα στρατηγικὴν φρόνησιν. Ὁ αὐτὸς Γρηγοριάδης (σ. 31) ἀναφέρει περὶ τοῦ Ντούφα ὅτι «ἐχρημάτισεν ὀνομαστός διὰ τε τὴν ἥρωικὴν γενναϊότητα, τὸ ἐμπειροπόλεμον καὶ τὴν ταχύτητα τῶν ποδῶν του. Ἦκμασεν ὡς κλεφταρχηγὸς ἀπὸ 1790-1805 τὸ φόβητρον διατελέσας εἰς τοὺς Τούρκους καὶ Ἀλβανούς». Γενικῶς χαρακτηρίζεται ὡς «γενναῖος, ὀρμητικὸς, εὐκίνητος καὶ εἰς ἄκρον ταχύπους» (Φραντζῆς, 389).

15. Παν. Χρ. Παπαχριστοπούλου, Ὁ ὀπλαρχηγὸς Παπα᾽ Αναστάσης, περ. «Φιλιατρὰ», 1957, τεύχ. 3, σσ. 18-24, τεύχ. 4, σσ. 9-13 καὶ 30-32, μὲ κυριωτέραν πηγὴν τὰς σημειώσεις παλαίου φιλιατρινοῦ, τοῦ συμβολαιογράφου Σπυρίδωνος Καραβίτη.

16. Βλ. Ἄ. Φραντζῆν, τ. Α', σσ. 387, 407 ἐπ. Ὁ συγγραφεὺς ὁμιλεῖ μὲ θαυμασμόν διὰ τὸν «Παπ᾽ Αναστάσιον Παπ᾽ Δημητρόπουλον» τὸν ὅποιον χαρακτηρίζει ὡς ἀτρόμητον καὶ γενναῖον ἐκ νεότητος· ἀφοῦ περιγράφει τὰ ἀνδραγαθήματά του κατὰ τοὺς προεπαναστατικοὺς χρόνους, ἀλλὰ καὶ διαρκούσης τῆς πολιορκίας τοῦ Νεοκάστρου,

Τὰ ἔγγραφα τῆς ἐποθέσεως.

Τὰ ἐκδιδόμενα κατωτέρω ἔγγραφα προέρχονται ἐκ τοῦ Ἀρχείου τῆς ἐξ Ἀλωνισταίνης οἰκογενείας ἀγωνιστῶν τοῦ 1821 Δημητρακοπούλων. Ἡ ἐκδοσις γίνεται ἐκ τοῦ πρωτοτύπου, ἀποκαθισταμένης σιωπηρῶς τῆς ὀρθογραφίας καὶ τῆς στίξεως τοῦ κειμένου· αἱ ὑπογραφαὶ τίθενται ὡς ἔχουν εἰς τὸ πρωτότυπον. Αἱ συντομογραφίαι ἀναπτύσσονται καὶ τὸ διπλοῦν γράμμα ς γράφεται μὲ στ.

1.

Δίφυλλον, διαστ. 0,234×0,170 μ.

Πρὸς τοὺς γενναίους κυρίους ὄπον συνθέτον τὸ στρατιωτικὸν κριτήριον διὰ τὸν καπ. Κωνσταντῖνον Μέλιον καὶ Δημητράκην Δημολόπουλον.
Τῆ·2·Ἰουνίου 1822: Νεοκαστρον:

Ἐδέχθημεν τὸ γράμμα σας τῆν·27·Μαΐου, ἀπὸ τὸ ὁποῖον εἶδομεν τὴν ζήτησίν σας καὶ ἰδοὺ ὁποῦ σᾶς ἐγκυκλείομεν ἓνα μαρτυρικὸν διὰ νὰ τὸ δουλευθῆτε εἰς τὴν ἀπόφασίν σας. Ἡμεῖς δὲν ἠμποροῦμεν νὰ μαρτυρήσωμεν ἰδιαιτέρως εἰς τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν, ὡσὰν ὁποῦ μέρος ἀπὸ ἡμᾶς δὲν εὐρέθημεν ἐδῶ εἰς ἐκείνην τὴν ἐποχὴν καὶ μέρος δὲν εὐρέθημεν παρόντες.

Μένομεν:

Οἱ Ἐφοροὶ τοῦ Νεοκαστρον:

10 Διονύσι(ος) δονκιιάδης—
πρωτόπαπᾶς πέτρος—
ἀναγνώσης τατόπουλ(ος)
παναγιωτισ μιχαλοπουλος

Ἐπὶ τοῦ νώτου: *Πρὸς τοὺς γενναίους ἀδελφοὺς ὁποῦ συνθέτον τὸ στρατιωτικὸν κριτήριον διὰ τὸν Κωνσταντῖνον Μέλιον καὶ Δημητράκην Δημολόπουλον.*

Στρατόπεδον Πιάτρας:

2.

Δίφυλλον, ἐγκλειόμενον εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 1 ἔγγραφον, διαστ. 0,234×0,170 μ.

Ζητηθέντες ἡμεῖς οἱ κάτωθεν γεγραμμένοι ἀπὸ τὴν ἐφορίαν τοῦ Νεοκαστρον διὰ νὰ μαρτυρήσωμεν μεθ' ὄρκου μας τὸ ὅσον εἶδαμεν νὰ ἀκολουθήσῃ εἰς τὴν θλιβερὰν περίστασιν τοῦ σκοτωμοῦ τοῦ καπετὰν Γιάννη Μέλίου

ἐπιλέγει ὅτι «τελευταῖον ἐφρονεῦθη οἰκτρῶς καὶ ἐλεεινῶς παρὰ τῶν συγγενῶν τοῦ Γιαννίκη Μέλίου καὶ τοῦ Π. Ντούφα».

καὶ Ἡλία ἀνθρώπου του καὶ ὄντες ἡμεῖς αὐτόπται εἰς ταύτην τὴν δπό-
5 θεσιν μαρτυροῦμεν τὰ κάτωθεν.—

- Μιὰ ὥρα τῆς ἡμέρας ἦλθεν εἰς τὸν καφενὲ ὁ καπ: Ἰωάννης Μέλιος μὲ
ἐναν ἀνθρώπον του ὅπου ἐκεῖ εὗρισκόμεθα καὶ ἡμεῖς. Ὅστις, πίνοντας
καφὲν ἔλεγεν ὅτι σήμερον θὰ συγχωρηθῶ ἢ ἐγὼ ἢ ἄλλος. Μετὰ ὀλίγην
ὤραν, ἦλθε καὶ ὁ παπᾶς καπ. Ἄνθιμος καὶ ἐκάθησεν εἰς τὴν ἀντίκρος
10 πάγκαν τοῦ καφενέ. Παρ' αὐτὰ ὁ καπ. Μέλιος ἄρχισε νὰ τὸν ὕβριζῃ
καὶ αὐτὸς παρομοίως νὰ τοῦ ἀπεκρίνατο. Ὁ Μέλιος εἶπε τοῦ ἀνθρώπου
του «τί κοττάζεις; βάρα» καὶ ὁ ἀνθρώπος του τοῦ ἔρριξε μίαν πιστόλα
καὶ δὲν ἐπέτυχε, ὁ παπᾶς εὐθὺς τοῦ ἔρριξε τὸ τουφέκι του καὶ ἐκτύπησε
τὸν εἰρημένον ἀνθρώπον τοῦ Μέλίου θανατώνοντάς τον. Ἀκολούθως ὁ
15 Μέλιος ἔρριξε μίαν πιστόλα τοῦ παπᾶ κατὰ καρδα καὶ ὁ παπᾶς γοατίζον-
τας ἐφώναξε, «μὲ ἔφαγε τὸ σκολί» ἐσηκώθη ὄρθιος καὶ ἐτράβηξε μίαν
πιστόλα πρὸς τὸν εἰρημένον Μέλιον ὅπου καὶ τὸν ἐπέτυχε εἰς τὰ ἐντόσθια,
ὅστις ἔπεσε κατὰ γῆς φωνάζοντας, «πιάσατέ με ὅτι ἐτελείωσα». Οὕτως
λοιπὸν τοὺς ἐπῆγαν εἰς τὸ ὄσπῆτιον, ὅπου μετὰ μίαν ὥραν ἐτελείωσαν
20 καὶ οἱ δύο, ὁ δὲ παπᾶς ἀνεχώρησε μὲ τοὺς στρατιώτας του. —

Τόσον μᾶς εἶναι γνωστὸν καὶ τὸ μαρτυροῦμεν μεθ' ὄρκου καὶ ἐν καθαρῷ
συνειδότι:—

Νικόαστρον, τῆ 2 Ἰουνίου 1822:—

Γεωργης Καφετζοπουλο

- 25 ἀντόνης ψυλολιχροπουλος

Γεώργιος παπαγιαννόπουλ(ος) παρακαλεστ(ός) ἀπὸ τὸν κύριον Νικό-
λαον Κορομπόπουλον ἐπογράφω διὰ αὐτὸν μὴν ἡξέυρωντας Νὰ γράψῃ
ὡς λέγει:—

γεοργιος μπουτηερον—

- 30 Πιστοποιοῦμεν ὅτι αἱ ἄνωθεν ἐπογραφαι εἶναι ἀληθιναι διὰ νὰ ὑπογρά-
φθη//σαν εἰς τὴν παρουσίαν μας καθὼς παρ' ὁμοίως ἐμαρτύρησαν ἀπα-
ραλλάκτως τὸ ὅσον περιέχει ὡς ἄνωθεν— καὶ ὀπισθεν—

Νικόαστρον τῆ 2. Ἰουνίου. 1822

Οἱ ἔφοροι τοῦ Νικόαστρον

- 35 Τ.Σ.

Διονύς(ιος) δουκιάδης—

(ΝΕΟΚΑΣΤΡΟΝ: 1821:

προτόπαπᾶς πέτρος

† ΠΑΤΡΙΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΩΜΑ:

ἀναγνώσης τατόπουλ(ος)

παναγιωτις μιχαλοπουλος

Στ. 11 - 15. Ὁ Μέλιος εἶπε τοῦ ἀνθρώπου του... ἔρριξε μίαν πιστόλα
τοῦ παπᾶ. Ἐκ τοῦ ἐνδιαφέροντος τούτου ἀποσπάσματος πληροφοροῦμεθα
ὅτι οἱ αὐτόπται κάτοικοι τοῦ Νεοκάστρου τὸν Μέλιον θεωροῦν ὑπαίτιον
τοῦ ἐπεισοδίου καὶ τὸν Παπαναστάσην ὡς εὗρισκόμενον ἐν ἀμύνη.

Στ. 26. Γεώργιος παπαγιαννόπουλος. Είναι ὁ γραφεὺς ἀμφοτέρων τῶν ἐγγράφων τοῦ Νεοκάστρου, καλλιγράφος καὶ ἱκανῆς μορφώσεως.

Στ. 34 - 38. Οἱ ἔφοροι τοῦ Νεοκάστρου... Πρόκειται δι' ἀγωνιστὰς γνωστοὺς τῆς περιοχῆς Νεοκάστρου, ἀλλ' ἢ ἀνάπτυξις τῶν καθ' ἕκαστον κεῖται ἐκτὸς τῶν σκοπῶν τῆς παρούσης ἀνακοινώσεως. Ἄς σημειωθῇ μόνον ὅτι ὁ Πρωτοπαπῆς-Πέτρος ἐπωνυμεῖτο Μιχόπουλος.

3.

Δίφυλλον, διαστ. 0,32×0,214 μ.

Φιλογενέστατοι Κύριοι ἐρωτοκροταὶ τοῦ στρατιωτικοῦ κριτηρίου. Εἰς τὸ στρατόπεδον τῆς πολιορκίας Πατρὸς, ἐν Σαραβάλι.—

Φιλιατρά, τῆ .2. Ἰουνίου 1822—

Τὸ γράμμα σας σημειωμένο εἰς τὰς 27. τοῦ ἀπερασμένου μηνὸς μαῖου
5 ἐλάβαμεν καὶ παρὰ τοῦ ἰδίου παρατηροῦμεν ὅτι ἡ φιλογενεία σας ἐδιορι-
σθήκατε παρὰ τοῦ γενναιοτάτου ἀρχιστρατήγου μας κυρίου Θεοδώρου
Κολοκοτρώνη διὰ νὰ κρίνετε τὴν διαφορὰν ὅπου ἔχει ὁ Μέλιος Κωνσταν-
τῆς μὲ τὸν Δημήτριον Δημουλόπουλον διὰ τοὺς φονευμένους καπ: Πα-
ναγιώτη Ντούφα καὶ Πανάγον Μοχτιτζανόπουλον καὶ διὰ τὴν πληροφο-
10 ρίαν ὅπου μᾶς ζητεῖτε σὰς λέγομεν ὅτι—

Εἰς τὸν ἀπερασμένον ὀκτώβριον τοῦ 1821, εἶχεν ἀκολουθήσει ὁ σκοτωμὸς
τοῦ Ἰω: Μέλιον εἰς τὸ Νεοκαστρο παρὰ τοῦ καπ. Ἀνθιμου. Καὶ ἐρχά-
μενη ἡ εἰδησις ἀπὸ ἐκεῖ πρὸς τὸν ἐδῶ ἄγιον Πρωτοσύγκελλον κύριον
Ἀμβρόσιον διοικητὴν τοῦ τότε καιροῦ τῆς ἐπαρχίας μας καὶ μὲ μυστι-
15 κῶν τρόπον τὴν ἐφανέρωσε τὴν καθ' αὐτὸ ἀλήθεια, πῶς ἠκολούθησεν ἡ
ὑπόθεσις τοῦ καπ. Παναγιώτη Ντούφα καὶ τὸν ἐδιόρισε τὸν μακαρίτη
Ντούφα ὅτι νὰ τοῦ τὸ φανερώσῃ μὲ ὁμορφον τρόπον τοῦ καπ: Κωνσταντῆ
Μέλιον τὸ πῶς ἠκολούθησεν ἡ ὑπόθεσις καὶ νὰ τὸν ἡσυχάσῃ χωρὶς νὰ
γίνῃ καμία σύγχυσις εἰς τὸ χωριό. Καὶ ἐπειδὴ τὴν ὥραν ποῦ τὸ ἔμαθεν
20 ὁ Ντούφας ἦτον εἰς γέῤῃμα καλεσμένοι, δὲν τὸ ἔκρινεν εὐλογον νὰ τοῦ τὸ
φανερώσῃσαν πάραυτα διὰ νὰ ἦτον πιωμένοι καὶ φέρει ἀησυχίαν εἰς τὸ
χωριό. Τὸ κοντόβραδο εὐθὺς ὅπου τὸ ἔμαθεν ὁ καπ. Κωνσταντῆς Μέλιος
ἄρχισε νὰ θυμῶνῃ καὶ ἐγύρεψε πάραυτα νὰ κάμῃ ἐκδίκησιν ἀπὸ ἐκείνους
ὅπου ἐστάθησαν οἱ αἰτιοὶ τοῦ φονευμένου ἀδελφοῦ του, μὲ τὸ νὰ τοῦ
25 εἶπαν ὅτι ὁ μακαρίτης καπ: Ἀνθιμος φηγὰς εὐρισκότου εἰς τὸ ὄσπι-
τιον τοῦ Κυριάκου Ἀντόναρον κρυμμένος. Διὰ τοῦτο ἐπῆγε καὶ εὐρῆκε
τὸν γαμπρὸν του μακαρίτη Ντούφα καὶ τοῦ ἐφανέρωσε τὴν ὑπόθεσιν
καὶ τοῦ εἶπεν ὅτι εὐθὺς νὰ ὑπάγουν μὲ 60. ἀνθρώπους εἰς τὸ ὄσπιτιον

τοῦ Κυριάκου διὰ τὰ πιάσουν τὸν καπ: Ἄνθιμον. Ὁ Ντούφας ὁμως μὲ
 30 τὸ τὰ ἦτον προειδοποιημένος παρὰ τοῦ ἁγίου Πρωτοσυγκέλλου, δὲν ἤθελε
 τὰ τὸν ἀκολουθήσῃ ἀλλὰ μάλιστα ἐπροσπάθησε τὰ τὸν εἰρηνεύσουν καὶ
 τὰ τὸν ἡσυχάσουν παίροντάς του καὶ ὑπόσχεσιν ὅτι εἰς τὴν ἀκόλουθον
 ἡμέραν ἔκαμναν τὰ ὄσα ἦτον χρεία, ἐπειδὴ καὶ ἐκείνην τὴν ὥραν δὲν ἦτον
 καλὰ τὰ ὑπάγουν ὄντας νύκτα καὶ σκότος, διὰ τὰ μὴν ἀκολουθήσῃ κανέ-
 35 να ἀνέλπιστον συμβεβηκός. Μὲ αὐτὰ καὶ ἄλλα παρόμοια δικαιολογήματα,
 ἐπροσπάθησεν ὁ μακαρίτης Ντούφας τὰ δυσκολεύσῃ τὸν καπ: Κωσταντῆ
 Μέλιον διὰ τὰ μὴν ὑπάγουν ἐκεῖνο τὸ βράδυ. Ὁ καπ: Μέλιος βλέποντας
 ὅπου δὲν ἤθελεν ὁ γαμπρός του Ντούφας τὰ τὸν ἀκολουθήσῃ, τὸν ἐπῆρεν
 ὁ θυμὸς καὶ ἄρχισε τὰ τοῦ λέγει ὅτι ὁ ἴδιος Ντούφας ἐστάθη ὁ φο-
 40 νεὺς τοῦ ἀδελφοῦ του μὲ τὸ τὰ μὴν τοῦ ἐφανέρωσε τὴν ὑπόθεσιν εὐθὺς
 ὅπου τὴν ἔμαθε καὶ δὲν τὸν ἀκολουθεῖ τὰ πιάσουν τὸν φονιά. Ἀκούοντας
 παρόμοια λόγια ὁ Ντούφας ἐπαρακινήθη καὶ αὐτὸς καὶ μὲ 40. ἀνθρώπους
 ἐπῆγαν εἰς τὸ ὄσπιτιον τοῦ Κυριάκου διὰ τὰ πιάσουν ὡς ἐστοχαζόντων
 τὸν Παπάνθιμον ἀπὸ τὸ μέρος τοῦ παζαριοῦ καὶ ἐκτόπησαν εἰς τὸ ὄσπι-
 45 τιον τοῦ ἰδίου διὰ τὰ τοὺς ἀνοίξῃ τὴν πόρτα τὰ ἐμβοῦν καὶ τὰ ἐξετάσουν
 ἐὰν ἦτον μέσα ὁ φονεὺς τοῦ Μέλίου.— Ὁ Κυριάκης ἀκούοντας τὸν κτύ-
 πον καὶ θόρυβον τῆς πόρτας του, ἀνοίξε τὸ παράθυρο τοῦ ὄσπιτιου του
 καὶ τοὺς λέγει ἀπὸ ἐπάνου τί γινέσονται. Αὐτοὶ ἀπεκρίθησαν ὅτι τὰ τοὺς
 ἀνοίξῃ τὴν πόρτα διὰ τὰ ἐμβοῦν μέσα τὰ ἐβροῦν τὸν Παπάνθιμον ὅπου
 50 εἶχε μέσα. Ἀπεκρίθη ὁ Κυριάκης καὶ τοὺς εἶπεν ὅτι αὐτὸν τὸν ἀνθρωπον
 δὲν τὸν ἔχει εἰς τὸ ὄσπιτι του, ἀλλ' οὔτε ἤξεύρει ἀπὸ αὐτὸν ποῦ εὐρίσκεται.
 Καὶ μὲ ὄλον τοῦτο πάλιν καὶ ἀγαποῦν τὰ ἐμβοῦν εἰς τὸ ὄσπιτιόν του τὰ
 ἐρευνήσουν τοὺς ἀνοίγει τὴν πόρτα, ὁμως τὰ μὴν ἐμβοῦν τέτοια ὥρα εἰς
 τὸ ὄσπιτι του πόρεξ ὁ καπ: Ντούφας μὲ ἕναν ἄλλον· εἰ δὲ καὶ θελήσουν
 55 τὰ ἐμβοῦν ὄλοι, δὲν τοὺς ἀνοίγει.
 Ἀκούοντας τοιοῦτης λογιῆς ὁ Ντούφας ἐθύμωσε καὶ προστάζει τοὺς
 ἀνθρώπους του τὰ βάλουν φωτιά· ἐθυμῆθη ὁ καπ: Ντούφας ὅτι τὸ αὐτὸ
 ὄσπιτιον ἔχει καὶ ἄλλη πόρτα ἀπὸ τὴν κάτω μεριὰ καὶ εὐθὺς ἐπῆρε τοὺς
 μισοὺς στρατιῶτες καὶ ἐπῆγαν ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ ὄσπιτιου. Καὶ
 60 μὲ τὸ τὰ ἦτον ὀλίγον ὁ δρόμος μακρὸς, διὰ τὰ γυρίσουν εἰς τὸ ἄλλο μέρος
 τοῦ ὄσπιτιου ἀπέρασαν μερικὰ λεπτά. Διὰ ἐτούτην τὴν αἰτίαν ἐπαρα-
 κινήθηκαν καὶ ἄλλοι ἀνθρώποι τοῦ ἰδίου Μέλίου καὶ Δούφα ὅπου εὐρι-
 σκότων ἀπὸ τὸ μέρος τοῦ παζαριοῦ διὰ τὰ ὑπάγουν ἐκεῖ ὅπου ἦτον
 καὶ οἱ ἄλλοι εἰς κάτω μεριὰ καὶ πηγαινάμενοι ἐσυναπατηθήθηκαν μὲ τοὺς
 65 ἰδίους συντρόφους των καὶ μὴν γνωρίζοντάς τους διὰ τὸ σκότος τῆς νυ-
 κτὸς ἄρχισαν τὰ ντουφεκορίζουν ἀναμεσόν τους.—
 Εἰς αὐτὸ τὸ ἀναμεταξύ ἀπαντιέται ὁ Ντούφας μὲ τὸν καπ: Ἄνθιμον ὡς
 φονεὺς ὅπου ἦτον διὰ τὰ ξεμακρύνουν ὁμοῦ μὲ τὸ ἐγκόνι του καὶ βλέποντάς

- τον ὁ μακαρίτης Ντούφας τὸν ἐγνώρισε πάραυτα πὼς ἦτον <ὁ> καπ:
- 70 Ἄνθιμος καὶ εὐθὺς ἐντουφεκίσθησαν καὶ οἱ δύο. Μετὰ ὀλίγον ἀκούσθη-
καν οἱ φωνές τοῦ κόσμου ὅτι ἐσκοτώθη ὁ Ντούφας καὶ κατὰ τὴν μαρτυρίαν
ὁποῦ ἔδωσεν ὁ ἀράπης τοῦ ἰδίου Ντούφα ὁποῦ ἦτον παρὼν τὸ ἴδιον βράδυ,
ὅτι τὸν αὐθέντη του τὸν ἐσκοτώσεν ὁ σύντροφός του, ὅπου εἶναι ἕνας
Βεοβιτζιώτης ὕψηλός μὲ γεράνια σερβέτα καὶ μὲ ἄσπρο γιουρδί, λέγοντας
- 75 ἐτοῦτα τὰ καθαυτὸ λόγια καὶ δείχνοντας τὸν ἄνθρωπον ὁ αὐτὸς ἀράπης
ἔλεγε κλαίοντας «ἐτοῦτο ἄνθρωπο ἐσκοτώσε δικό μου καπιτάνιο». Καὶ
τὴν ἀκόλουθον ἡμέραν ὁ ἀράπης ἀναίρεσεν τὴν αὐτὴν μαρτυρίαν καὶ ἔλεγε
πὼς δὲν ἤξεύρει τίποτε, δὲν ἤξεύρομεν ὅμως τὴν αἰτίαν τῆς αὐτῆς
ἀναιρέσεως.—
- 80 Εἰς τὸ μετ' ἔπειτα ὅπου ἐπιείσθη τὸ ἐγκόμι τοῦ καπ: Ἄνθιμον, εἰς τὰς
ἐξετάσεις ὁποῦ τοῦ ἔκαμαν, ἐμαρτύρησεν ὅτι ὁ παπούλης του τὸν ἐσκο-
τώσεν τὸν Ντούφαν, δηλαδὴ ὁ καπ: Ἄνθιμος. Τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἐγκομῶς
τοῦ καπ: Ἄνθιμον πρέπει νὰ τὴν ἔχουν ἐγγραφον οἱ ἀδελφοὶ τοῦ μακαρί-
του Ἰω: Μέλίου, οἱ κύριοι Κωσταντῆς καὶ Δημήτριος.
- 85 Τοιαύτης λογῆς ἐστάθη ὁ σκοτωμὸς τῶν Μακαρίτων Ντούφα καὶ Μοχι-
τζανόπουλου. Καὶ σὰς λέγομεν μεθ' ὅρκου μας καὶ ἐν βάρει συνειδή-
σεώς μας ὅτι εἰς αὐτὴν τὴν περίστασιν ὁποῦ ἠκολούθησαν τὰ αὐτὰ φονικά
δὲν εὐρίσκονταν ἐκεῖ ὄχι μόνον ὁ Δημήτριος Δημουλόπουλος ἀλλ' οὔτε τὰ
ἀνήψια τοῦ καπ: Ἄνθιμον, Δημήτριος καὶ Κωσταντῆς Παπαδημητρό-
πουλα. Καὶ ἐὰν ἐμεῖς τοὺς ὑπογράψαμεν ὡς πταίστας καὶ ὡς ἔνοχοι εἰς
- 90 τὰ αὐτὰ φονικά, αὐτὸ τὸ ἐκάμαμεν ἐπειδὴ ἀκολούθως ἦλθαν εἰς Φιλι-
ατρά οἱ αὐτοὶ ἀδελφοὶ Μελέοι Κωσταντῆς καὶ Δημήτριος μὲ ἑξακοσίους
ἄνδρας ἀρματωμένους μὲ τὸν μοναχὸν σκοπὸν νὰ γδύσουν, νὰ καύσουν
καὶ νὰ σηκώσουν καὶ ζωές ἀνθρώπων, καθὼς ἔκαμαν μίαν βραδνὰ εἰς
- 95 τὰς ἑξὶ ὥρας τῆς νυκτός καὶ ἤφεραν εἰς τὸ κονάκι τῶν καπεταναίων ἅ
ἀπὸ τοὺς πλέον προκρίτους ὁποῦ κάτωθεν εὐρίσκονται ὑπογεγραμμένοι.
Δηλαδὴ Παναγιώταρος Δημουλιάς, Ἰω. Τζόρος, τὸν Ἀναγνώστη Μπρου-
μίδου, Εὐστάθιον Σάκουλα, Ἀναγνώστη Σπέντζα καὶ Ἰω: Σάμπαλον,
φοβερίζοντάς τους τὴν ἰδίαν των ζωὴν ἐὰν δὲν ὑπόγραψαν τὰ ὅσα αὐτοὶ
- 100 ἤθελαν. Αὐτοὶ μᾶς ἔλεγον τὸ τί ἔχομεν νὰ γράψωμεν. Αὐτοὶ μᾶς ἔβγαναν
κάθε στιγμὴν ἕνα μπολετι γραμμένο μὲ ἕνα ὄνομα καὶ μᾶς ἔλεγον «ἐ-
τοῦτος εἶναι ὁ φονεὺς τοῦ Ντούφα, ἐκεῖνος τοῦ Μέλίου, ὁ τάδες εἶναι ὁ
φονεὺς πάλιν τοῦ Ντούφα καὶ γράφετέ τον ὡς πταίστην». Ἐμεῖς βλέπον-
τας ὁποῦ ὁ τόπος μας εἶναι φοβερισμένος διὰ νὰ χαθῆ ὀλοτελῶς θεωρών-
- 105 τας τὰς πνευκαῖας εἰς διάφορα μέρη τῆς χώρας μας, θεωρώντας ὁποῦ τὰ
ὀσπίτια περισσότερα λεηλατημένα καὶ γδυνμένα, ὑπογράψαμεν τὰ ὅσα
αὐτοὶ μᾶς ἐγύρεψαν.— Αὐτὴ εἶναι ἡ καθαυτὸ ἀλήθεια καὶ τὴν βεβαιώ-
νομεν ἐξ ἰδιός μας χειρός.

- παναγιότη διμουλῆας
- 110 γιανῆς Τζορο
 αναγνώσης μπρουμήδης
 γιοργακῆς μοθονίος
 ευσαθῆς σακουλάς
 χριστοφλὸς ἀρβανίτις
 115 σπηρὸς κτενας
 εἰθῆς πηερὸς
 γιορ γιοργουλοπούλος
 γιανῆς σαμπαλῆς
 ανασασίς σκορδακῆς
 120 νηκόλος λαλούσης
 γιανῆς τουνμεκίς
 παναγιότης ;
- αντονῆς βορῆς
 νικολακῆς κακαβοπλὸς
 εἰθῆς μπανταγῆας
 125 ἀναγνώσις βορῆς
 αποσολῆς λιγούρας
 γεοργίος σουρτζότης
 γιοργακῆς κονομοπλὸς
 δῆμητράκῆς διμοπλὸς
- 130 Πιστοποιοῦμεν βεβαιοῦντες ὅτι αἱ ἀνωτέρω ὑπογραφαὶ εἶναι αἱ
 ἴδιαι τῶν ὑπογραφάντων Φιλιατρινῶν.
- Τ.Σ. Οἱ Ἐφοροὶ τῆς ἐπαρχίας Ἀρκαδίας
 Ἰωάννης Τομαράς, τοποτηρητῆς τοῦ κυρί(ου)
 Θεωδωράκη
- 130 (ΠΙΣΤΙΣ-ΟΜΟΝΟΙΑ ἠρακλῆς παπαθανόπλος)
 νικολας ἱερεὺς

Στ. 1. ἐρωτοκριταί. Εἰς τὸ πρωτότυπον «αἰρωτοκριταί». Αὐτοσχέδιος λέξις ὑπονοοῦσα τοὺς ἀνακριτάς, ἀλλοῦ ἀπαντωμένους καὶ ὡς «ἐξεταστικούς Δικαστάς». Ἡ φύσις τῆς ὑποθέσεως ἀποκλείει τὴν περίπτωσιν τῶν «αἰρετοκριτῶν».

Στ. 2. Πατρός. Κατὰ παρετυμολογίαν ἀντί : Πατρῶν, ἢ Πάτρας. Συνήθης ὁ τύπος κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐπαναστάσεως. Πρβλ. Γενν. Θ. Κολοκοτρώνη, Ἄπομνημονεύματα, Ἀθήναι 1957, σ. 64, Ἀπ. Β. Δασκαλάκη, Ἀρχεῖον Τζωρτζάκη-Γρηγοράκη, Ἀθήναι 1976, σ. 186.

Στ. 5-7. ἐδιορισθήκατε παρὰ τοῦ γενναιοτάτου ἀρχιστρατήγου μας κυρίου Θεοδώρου Κολοκοτρώνη. Βλ. ἀνωτέρω, σελ. 77, σημ. 8.

Στ. 13-14. Πρωτοσύγκελλον κύριον Ἀμβρόσιον. Πρόκειται διὰ τὸν κατα-

γόμενον ἀπὸ τὸ Μεσορροῦγι Καλαβρῦτων Ἀμβρόσιον Φραντζῆν (c. 1771 - 1851), ὁ ὁποῖος διητέλει ἀπὸ τοῦ 1810 Πρωτοσύγκελλος εἰς Κυπαρισσίαν. Φιλικός, ἀγωνιστής καὶ ἐκ τῶν πολιτικῶν ἀρχηγῶν τῆς ἐπαρχίας κατὰ τὴν ἐπανάστασιν, ἔχει ἀποκληθῆ πρῶτος ἱστορικός τοῦ ἀγῶνος χάρις εἰς τὸ 4τομον ἔργον του «Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος», ἐν Ἀθήναις 1839 - 1841.

Στ. 25 - 26. εἰς τὸ *δοπίτιον τοῦ Κυριάκου Ἀντώνη*. Πρόκειται διὰ τὸν Φιλιατρινὸν προεστὸν καὶ ἀγωνιστὴν Κυριαῖκον Ἀντωνάρη, ὁ ὁποῖος εἶχε συμμετάσχει ἐπὶ κεφαλῆς Τριφυλιῶν εἰς τὴν πολιορκίαν τοῦ Νεοκάστρου. Ἐλαβεν ἀκόμη μέρος εἰς τὴν πολιορκίαν Τριπολιτσᾶς καὶ συνεπολέμησε μετὰ τοῦ Μήτρου Ἀναστασόπουλου εἰς Ἄργος, Κεφαλάρι, Δερβενάκια, Κόρινθον καὶ Περαχώραν. Τὸ 1824 προήχθη εἰς ὑποχίλιάρχον (Πρβλ. «Μεσσηνιακά», Ἀθήναι 1968, σσ. 429 - 431).

Στ. 73 - 74. *ἓνας Βερβιτζώτης ὑψηλὸς μὲ γερᾶνια σερβέτα καὶ μὲ ἄσπρο γιουρδί*. Δίδεται ἡ περίεργος πληροφορία ὅτι τὸν Ντούφαν ἐφόνευσεν ἰδικὸς του ἄνθρωπος. Ἄν συνέβη πράγματι τοῦτο, πιθανὸν νὰ ὀφείλεται εἰς τὸ σκότος. Πάντως, ἡ μαρτυρία αὕτη ἀνηρέθη τὴν ἐπαύριον (στ. 77) τοῦ ὑποτιθεμένου φονέως τοῦ Ντούφα δίδεται μόνον ἡ περιγραφή: *Βερβιτζώτης*, ὁ ἐκ τοῦ χωρίου Βερβίτσα (ἐπαρχ. Ὀλυμπίας) καταγόμενος. Τοῦτο ἔχει μετονομασθῆ σήμερον εἰς Πετράλωνα.

γερᾶνιος = ὁ ἔχων βαθὺ κυανοῦν χρῶμα.

σερβέτα = τεμάχιον ὑφάσματος διὰ τοῦ ὁποῖου περιετυλίσσετε τὸ φέσι.

γιουρδί = μάλλινος βραχὺς ἐπενδύτης δημοφιλῆς εἰς τοὺς χωρικοὺς, οἰκιακῆς συνήθως κατασκευῆς.

Στ. 80 - 82. *τὸ ἐγκόνι τοῦ καπ: Ἄνθιμον... ἐμαρτύρησεν ὅτι ὁ παπούλης του τὸν ἐσκότωσε τὸν Ντούφα*. Ἡ μαρτυρία ὅμως αὕτη εἶναι ἐπισημῶς δεδομένων τῶν συνθηκῶν ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐλήφθη καὶ ἀπὸ τὰ ἐν συνεχείᾳ χαρακτηριστικῶς ἀναφερόμενα.

Στ. 94 - 95. *εἰς τὰς ἕξ ὥρας τῆς νυκτός*. Ἡ ὥρα προσδιορίζεται ἐδῶ κατὰ τὸ Μουσουλμανικὸν σύστημα. Ἦτοι, πρόκειται περὶ τῆς 12ης νυκτερινῆς.

Στ. 101. *μπολετὶ γραμμένο*. Ἐκ τῆς ἰταλ. λ. bollettino σημαίνουσης τὸ δελτίον, τὴν ἀναφορὰν.

Στ. 133. *τοῦ κυρίου Θεοδωράκη*. Ὑπονοεῖ τὸν Φιλιατρινὸν πρόκριτον Θεόδωρον Σκορδάκην (προφορικῆ ἀνακοίνωσις κ. Μίμη Φερέτου).

Λεπτὸν πρὸς λεπτὸν ἐκθέτουν οἱ αὐτόπται μάρτυρες τὰ ὅσα συνέβησαν κατὰ τὴν φοβερὰν ἐκείνην νύκτα τοῦ Ὀκτωβρίου εἰς Φιλιατρά ὥστε περιτεύει πᾶσα ἄλλη ἐρμηνεία τῶν κειμένων. Λεῖπει μόνον ἡ ἐξιστόρησις τῶν ὄσων ἐπηκολούθησαν μετὰ τὴν σύλληψιν τοῦ Παπαναστάση διότι παρενεβλήθη μικρὸν χρονικὸν διάστημα ἐν τῷ μεταξύ. Διὰ τὴν τύχην του ἔχομεν βεβαίως πληροφορίας, ἄλλοτε ὅμως ἑλλίψεις καὶ ἄλλοτε ἀντιφατικὰς. Βέ-

βαιον εἶναι ὅτι μετεφέρθη ὑπὸ τῶν διωκτῶν του εἰς Κυπαρισσίαν ὅπου μετὰ σύντομον φύλαξιν εἰς τὸ παλαιὸν φρούριον, ἐφονεύθη ὑπ' αὐτῶν «οἰκτρῶς καὶ ἀτίμως»¹⁷.

Οὕτως, ἐξέλιπον ἀδόξως οἱ τρεῖς ὀπλαρχηγοί. Ἡ Ἑλληνικὴ ἐπανάστασις, ἢ πρὸ ὀλίγων μόλις μηνῶν ἐκραγεῖσα, ἐδέχετο ἀναμφιβόλως ἰσχυρὸν πλήγμα στερουμένη ταύτοχρόνως τριῶν ἐκ τῶν ἱκανοτέρων καὶ ἐμπειροτέρων ὀπλαρχηγῶν, οἱ ὅποιοι εἶχον ἤδη δώσει λαμπρὰ δείγματα τῶν ἱκανότητων των εἰς τὰ πρῶτα ἐπαναστατικὰ ἐπεισόδια καὶ κυρίως εἰς τὴν πολιορκίαν τοῦ Νεοκάστρου. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἴδιοι ἐστερήθησαν μιᾶς ὅπωςδῆποτε καλυτέρας θέσεως εἰς τὴν ἱστορίαν τὴν ὁποίαν θὰ κατελάμβανον διὰ τῆς ἐν συνεχείᾳ δράσεώς των ἢ δι' ἐνός, ἔστω, ἐνδόξου θανάτου εἰς τὸ πεδῖον τῆς μάχης.

Περισσότερον ὅμως ὅλων ἠσθάνθη τὴν ἔλλειψίν των ἢ ἴδια αὐτῶν ἐπαρχία ἐκ τῆς ὁποίας πάντες προήρχοντο, ἀπορφανισθεῖσα τῶν φυσικῶν αὐτῆς ἠγετῶν τοὺς ὁποίους δυσκόλως θὰ ἠμπορέσῃ νὰ ἀναπληρώσῃ κατὰ τὰ δύσκολα ἔτη τὰ ὁποῖα θὰ ἐπακολουθήσουν.

17. Ἄμβρ. Φραντζῆς, τ. Α, σ. 407. Ἰω., Φιλῆμων, ἐ.ἀ., τ. Δ, σ. 116. Παν. Χρ. Παπαχριστόπουλος, ἐ.ἀ., τεύχ. 4, σ. 32. Διον. Κόκκινος, ἐ.ἀ., τόμ. 1, σ. 517.

ΜΙΧΑΗΛ ΠΕΡΑΝΘΗ

Η ΠΟΙΗΣΗ ΣΕ ΑΡΧΑΪΖΟΥΣΑ ΓΛΩΣΣΑ ΥΣΤΕΡΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ

Ὁ θάνατος τῆς αὐτοκρατορίας ἔφερε στὸ τέλος τῆς καὶ τὴν ἐπίσημη λογοτεχνία τῆς, ἐνῶ οἱ ἐπιβιώσεις τῆς ἀρχαΐζουσας στεγάστηκαν ἀναγκαστικά στὸς κόλπους τῆς συνεχιζόμενης λαϊκῆς φιλολογίας, τῆς νεοελληνικῆς. Αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὰ κάθε εἶδους ἔργα σὲ πεζὸ λόγο, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ποιητικὴ παραγωγή σὲ ἀρχαΐζουσα, ποὺ δὲν ἀντιπροσωπεύει ὡστόσο σημαντικό κεφάλαιο, οὔτε ποσοτικά, οὔτε ἀξιολογικά. Ἴσως γιὰτι κανένας ἀπὸ τοὺς λόγιους αὐτοὺς δὲν ἦταν ἀποκλειστικά ποιητῆς, με ἐξαίρεση βέβαια τὸν Μάρουλλο Ταρχανιώτη, ποὺ ἔγραψε ὅμως στὰ λατινικά, καί, ἐφάμιλλος ἢ καὶ ἀνώτερος ἀπὸ τοὺς εὐρωπαϊοὺς συναδέλφους του, ἀνήκει πάντως σὲ μιὰ ξένη φιλολογία. Ὅλοι οἱ ἄλλοι, καὶ σ' ὅλο τὸ διάστημα ποὺ καλύπτει τὴν περίοδο ἀπὸ τὴν Ἄλωση ὡς τὸ τέλος καὶ τοῦ ἐπόμενου αἰῶνα, μέσα στὰ ἑκατὸν πενήντα χρόνια ποὺ ἡ ἀρχαΐζουσα δὲν ὑπέστειλε τὴν καλλιέργειά τῆς, προσέφυγαν στὴν ποίηση περιστασιακά, στὰ πλαίσια μιᾶς ἐρασιτεχνίας, κάποτε καὶ μιᾶς ἐπίδειξης, κρατώντας τὴν σ' ἓνα ἐπίπεδο ποὺ ἡ ἀπουσία τῆς ἔμπνευσης καὶ ἡ ἔλλειψη συγκινησιακῶν κινήτρων ἀφήνουν νὰ κυριαρχεῖ ἐμφανέστερα ἢ ἐντύπωση τῆς ἀπλῆς γλωσσικῆς ἄσκησης.

Ὁ κανόνας περιλαμβάνει τόσο τοὺς λόγιους ποὺ ἔφυγαν στὴν Δύση, ὅσο κι' ἐκείνους ποὺ ἔμειναν στὸν τόπο τους. Ὁ Γεννάδιος Σχολάριος μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἐπιδόθηκε ἐνεργότερα στὸ στίχο, ἀφοῦ ἔγραψε δεκατρία κιόλας ποιήματα. Δὲν ἀπέβλεπε ὅμως οὐσιαστικά νὰ ὑπηρετήσῃ τὴν ποίηση, ἀλλὰ νὰ προσφέρει στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του μιὰ ψυχικὴ ἀνάπαυλα. Ἦταν μιὰ παιγνιώδης ἐρασιτεχνία μέσα στὸν φόρτο τῶν ἐμβριθῶν συγγραφικῶν του ἐνασχολήσεων. Ἀνάμεσα στὰ ποιήματά του ξεχωρίζει κάπως ἡ «Ἀλφάβητος παραινετικὴ πρὸς τοὺς νέους», ἀπὸ 24 στίχους, ὅσα καὶ τὰ γράμματα τῆς ἀλφαβήτας, με ὑποθήκες πρὸς τὴ νεότητα, ποὺ ὁ Γεννάδιος ἰδιαίτερα ἀγαποῦσε.

Ἀλλὰ ἡ ἀκόμητη ἔγνοια του γι' αὐτοὺς, ποὺ ἀντιπροσώπευαν τὸ μέλλον τῆς φυλῆς, δὲν βρῆκε ἰσάξιους τόνους μέσα στὸς στίχους του, καθέννας ἀπὸ τοὺς ὁποίους, κλείνοντας ἓνα πλῆρες νόημα, μοιάζει περισσότερο με ἀπό-

πειρα ἀποφθέγματος. Ἀπὸ τοῦς περισσότερο ἐπιτυχημένους στίχους του εἶναι οἱ ἀκόλουθοι:

*Γνώριζε παντὸς αἴτιον θεὸν μόνον.
Ἡ γλῶσσα σιγᾶν τὸ πλεόν γιγνωσκέτω.
Θεοῦ φόβος σε τῶν κακῶν χωριζέτω.
Ἰαμα τὴν παιδευσιν ἐς αἰεὶ κρίνε . . .*

Μέσα στὴν πολυπραγμοσύνη του καὶ ὁ Γεώργιος Ἀμιρούτζης καταπιάστηκε μὲ τὴν ποίηση, ἐξίσου εὐκαιριακά, κυρίως γιὰ νὰ προσθέσει στὶς κολακεῖες του πρὸς τὸν κατακτητὴ Μωάμεθ καὶ ἔμμετρους ὕμνους, πού θὰ ἐντυπωσιαζαν περισσότερο μὲ τὴν ἀρχαϊκότητά τους. Τὸ ποιητικὸ ἀποτέλεσμα δὲν πλησίασε τὸ ὕψος τῶν φιλοδοξιῶν του:

*Πέφνης ὡς ἀριστεὺς καὶ ἑλλήνων βασιλεὺς.
Πῶς ἀλλότρια τὰ σοῦ; . . . Πῶς οὖν ξένα τὰ σαυτοῦ;
Ὁ Ἀλέξανδρος οὐμὸς ἐποιεῖτο ἴδια
καὶ τὰ τῶν Περσῶν καλὰ . . .*

Γνωστὸ εἶναι καὶ τὸ τετράστιχο πού ἀφιέρωσε στὴν Μουχλιώτισα. Τὸ πάθος πού τὸν διέκαμε γι' αὐτὴν εἶναι ἀναμφισβήτητο, ἀλλὰ ἡ θέρμη τῶν αἰσθημάτων του δὲν μπόρεσε νὰ κυλήσει στοὺς στίχους του. Μόνον στὸν τελευταῖο μαντεύεται κάποια πνοή:

*Βέλη ἐκ τῶν ὀμμάτων σου βάλλονσι τὰς καρδίας
Βαβαῖ τῶν θεωμένων σοι! Οἱ δ' ὁμῶς ἀγαπῶσι
καὶ χαίρουσι φλεγόμενοι, φιλοῦσι τετρωμένοι.
Φεῦ! Οἶον ἐρωτα γενᾶς! Φεῦ! Οἶον πόθον τίκτεις!*

Ἡ θρησκευτικὴ εὐλάβεια καὶ ὁ πατριωτικὸς πόνος εἶναι τὰ κύρια κεντρίσματα πού παρώθησαν τοὺς ἄλλους, ἑλλαδικοὺς λόγιους νὰ δοκιμάσουν τὸ στίχο. Ὁ Νικολαὸς Μαλαξὸς ἔγραψε προσευχές, ὁ Μανουὴλ Μαλαξὸς στιχηρὰ ἰδιόμελα καὶ ὁ Ἐρμόδωρος Λήσταρχος ποιήματα ἑλληνικὰ καὶ λατινικά, πού δὲν τὰ γνωρίζουμε, γιὰτὶ δὲν διασώθηκαν. Λαϊκόγλωσσος στὶς διδαχές του, ὁ Δαμασκηνὸς Στουδίτης χρησιμοποίησε ὡστόσο τὴν ἀρχαῖζουσα γιὰ νὰ συνθέσει ἓνα μεγάλο θρησκευτικὸ ποίημα, ἀπὸ 124 ἐλεγειακοὺς στίχους σὲ διαλογικὴ μορφή. Εἶναι οἱ «Στίχοι ἠρωοελεγειακοὶ εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου Μαρίας», πού πρέπει νὰ στάθηκε τὸ πρότυπο γιὰ τὰ κατοπινὰ ἀνάλογα ποιήματα πού μᾶς ἔδωσαν οἱ μαθητὲς τοῦ Φλαγγινιακοῦ Ἑλληνομουσείου. Στὴν ἴδια περίπτωσι, λήγοντας ὁ δέκατος ἕκτος αἰώνας, ἀνήκουν ὁ Μά-

Ξιμος Μαργούνιος και ὁ Μελέτιος Πηγᾶς. Ὁ πρῶτος χρησιμοποίησε τὴν ἀρχαῖζουσα τόσο σὲ διάφορα ἐπιγράμματα, ὅσο και στὸς «Ἀνακρεόντειους Ὕμνους» του, ποὺ εἶχαν στὴν ἐποχὴ τους συγκεντρώσει πολλὰ τὰ ἐγκώμια. Ὁ δεῦτερος βρέθηκε γιὰ μιὰ στιγμὴ ποιητὴς μὲς στὴν ὀδύνη του γιὰ τὸ θάνατο τῆς μικρότερης ἀδερφῆς του, τῆς μόνης ποὺ ζοῦσε ἀπὸ τ' ἀδέρφια του. Ἦταν νέα και ὁμορφη, σεμνὴ και μορφωμένη και ντύθηκε τὸ ἀγγελικὸ σχῆμα, καλόγρια στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου τοῦ Βροντησίου, στὴν Κρήτη. Τῆς ἔγραψε ἓνα ἐπιτάφιο ἐπίγραμμα ποὺ τῷστειλε ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια νὰ χαραχτεῖ στὸ μνήμα της. Ἡ συγκίνηση εἶναι διαφανής:

*Οὐ θάνες, ἐγγενή, γ' οὐ κἀθθανες, ἀλλὰ καθεύδεις
Κουριδὴ Χριστοῦ, Οὐρανίους θαλάμοις
Τοῦνεκά σοι δακρύων οὐ χεόμεν, ἀλλὰ λιτάων λοιβᾶς
Ὀλυμπίαις ἀρομοδίαις χορίαις
Δέροντες δὲν πόθεις πανακράτησιν ὀπωπαῖς
Σαῖς τε εὐχολῆσιν ἴλαον ἄμμι πόροις.*

Ὁ μαθητὴς τοῦ Ἑρμόδωρου Λήσταρχου, λόγιος και περισσότερο ἰατροφιλόσοφος, Ἰωάννης Μινδόνιος — καθολικὸς ἀπ' τὴ Χίο, ποὺ ἔζησε στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ δέκατου ἔκτου αἰῶνα και στὰ πρῶτα τοῦ ἐπομένου, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἰδιαίτερα δεξιότερος στὸν ἀρχαῖκὸ στίχο. Τὸ ἥρωελεγεῖο του στὸν πατριάρχη Διονύσιο Β' (ποὺ δημοσίευσεν ὁ Ἑμμ. Γλυζώνιος στὸ Μηναιὸ τοῦ Αὐγούστου, στὴν ἐκδόση τοῦ 1595) περιέχει τὸ περίφημο ἐκεῖνο δίστιχο ποὺ χαρακτηρίζει ἐπιγραμματικὰ τὴν πνευματικὴ νέφωση τοῦ ἑλληνισμοῦ ὕστερ' ἀπ' τὴν Ἄλωση:

*Ἑλλαδικῶν χαρίτων τὸ κλέος βαρὺς ὄλεσεν αἰών,
βαρβαροῖς δαμίσας ἤθεσιν ἀγλαίην...*

Στὸ ἴδιο ἥρωελεγεῖο βρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ ἐγκωμιάσει και τὸ δασκαλό του Ἑρμόδωρο, ποὺ ὁ Πατριάρχης τὸν εἶχε καλέσει στὴν Πόλη:

*Και γὰρ ἀφ' Ἑσπερίων κλεινὸν μένος Ἑρμόδωρου
Ἀτθίδος ἢ Σπάρτης εἶκελον ἡμιθέοις
κέκλημας φιλέων ὡς σὸν παῖδ', ἱεροφάντα,
Μουσῶν Ἑλλαδικῶν χ' Ἑσπερίων τρόφιδον.
Ρήτορα δ' ἐξαπέφηνας ἀφ' Ἑρμού ἕσοχον ἄνδρα
οὐνομα και πινυτὴν δεξάμενον σοφίαν...*

Καὶ στοὺς λόγιους ποὺ προσέφυγαν στὴ Δύση ἡ ποίηση καὶ ἡ ποιητικὴ ἀποτελοῦσε γνώριμο ἔδαφος καὶ τὸ ἐπίγραμμα ἦταν τὸ εἶδος ποὺ λίγο πολὺ δοκίμασαν ὅλοι τους. Ἐπιγράμματα σὲ φίλους, σὲ συναδέλφους, σὲ νεκρούς, σὲ προσωπικότητες ἢ στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό τους, ἐγκωμιαστικά, ἐπιτύμβια ἢ συνδεόμενα μὲ τὴν πάσχουσα πατρίδα. Οὔτε ὁ Βησσαρίων ἔμεινε ἔξω ἀπὸ τὴν ποίηση, οὔτε ὁ Θεόδωρος Γαζῆς, ὁ Κωνσταντῖνος ἢ ὁ Ἰάνος Λάσκαρης. Ὁ Μιχαήλ Ἀποστόλης συνέταξε κι' αὐτὸς τὸ ἐπίγραμμα ποὺ ἤθελε νὰ χαράξουν στὸν τάφο του καὶ ποὺ ὑποδήλωνε τὴ γραμμὴ ποὺ κράτησε στὴ ζωὴ του:

*Γηγενέων ἐκ εἰζης σπέρμα λαχὼν Μιχαῆλος,
αὐτόνομος ζήσας, μηδενὶ τ' ἐν κάρῳ θεῖς,
ἕκκατο ἐς νήσους μακάρων, πολλοῖσιν ἐοῖσιν,
ἤντε ἐστὶ θέμις, αἰεὶ γηθόσενος.*

Ὁ Δημήτριος Δούκας, στὴν ἔκδοση ποὺ ἐπιχείρησε τοῦ Μουσαίου, προτάσσει ἓνα ἐπίγραμμα γιὰ νὰ ἐξάρει μὲ δικούς του στίχους ἀκριβῶς τὴν ποίηση τοῦ Μουσαίου:

*Καὶ μέγα μικρὸν καὶ μικρὸν μέγα, καὶ τότε ὡς δεῖ
πρᾶξαι, ὕμνοπόλοισ Φοῖβος ἔδωκε μόνοις.
Παρθένος Ἡρῶ Λεάνδρός τε, βοητοὶ περ ἔόντες,
εἰσὶ δὲ ἀθάνατοι τερψινόοις ἔπεσιν.
Εἰ δὴ Μουσαῖός τις ἐμ' ὕμνήσαιο θανόντα,
αὐτίκα τεθναίνῃ, ὄφρα βίωω τύχῳ...*

Στὰ ἐπιγράμματα, ἡ ὑποχρεωτικὴ πυκνότητα ἀποτρέπει τὸν λεκτικὸ φόρτο καὶ ἡ ψυχρότητα τοῦ γλωσσικοῦ ὄργάνου δὲν εἶναι τόσο ἀσυμβίβαστη, ἂν πρόκειται ἰδίως γιὰ ἐπιτύμβια. Γενικά ὅμως ἡ ἀρχαῖζουσα εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν ψυχρότητα, χωρὶς νὰ φταίει γι' αὐτὸ μόνον ἡ δική μας σημερινὴ δεκτικότητα. Τὴν αἰτία θὰ πρέπει ν' ἀναζητήσουμε στὴ διάσταση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴ συγκινησιακὴ στιγμὴ ποὺ ζητάει τὴν ἔκφρασή της καὶ τὸ φραστικὸ ἔνδυμα μὲ τὸ ὁποῖο διοχετεύεται καὶ ποὺ θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἐξίσου ἀθόρμητο καὶ ταυτόχρονο. Ἀλλὰ στὴν ἀρχαῖζουσα ποίηση δὲν εἶναι. Οἱ ποιητὲς μιλάνε ἢ καὶ γράφουν τὴ μητρικὴ τους λαλιά, ἐνῶ στὴ δεδομένη στιγμὴ ἐπικαλοῦνται μία γλῶσσα σπουδαστηριακὰ συντηρούμενη. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι θὰ πρέπει νὰ μεταφράσουν πρῶτα τὶς σκέψεις τους στὴν ἀρχαία. Ἀναγκαστικά μεσολαβεῖ μιά νοητικὴ διαδικασία στὴν ὁποία τὸ πάθος καὶ ἡ ἐμψύχωση διαρρέουν, ἀφήνοντας μόνον τὴν πρόθεση τῆς ἐπιλεκτικῆς φροντίδας τοῦ γλωσσικοῦ ὑλικοῦ. Γι' αὐτὸ καὶ παρουσιάζουν μιὰν ἀκαμ-

πία όπου το αίσθημα δυσκολεύεται ακόμα και να εφιδρώσει. Γι' αυτό και προσομοιάζουν με μιμήσεις αρχαίων στίχων, επιτεύγματα παιγνιώδους δεξιοτεχνίας ή επιδείξεις έμμετρης αρχαιογνωσίας, γυμνές από την πηγαιότητα του οίστρου. Η διαδικασία της λεκτικής συναρμολόγησης εξατμίζει τη θερμότητα του αισθήματος και αποχυμώνει τον οίστρο από το στοιχείο της υποβολής.

Την περίπτωση βεβαιώνουν έναργέστερα τὰ αρχαίζοντα ποιήματα του Λεονάρδου Φιλάρου, που καλλιέργησε συνεπέστερα τὸ στίχο. Έγραψε ένα μεγάλο ποίημα για την πολιορκία του Χάνδακα, πολλά επιγράμματα, που περιλαμβάνονται στην «Anthologia Graeca» και δοξάστηκε μ' ένα άλλο του ποίημα που έγραψε στο Παρίσι, «Ὡδή εις την άναμάρτητον σύλληψιν της Θεοτόκου». Για τὸ τελευταίο αυτό, που εκδόθηκε στο Παρίσι στα 1644 «μετά τινων άλλων επιγραμμάτων», στεφανώθηκε από την Ακαδημία της Ρουέν. Ὡστόσο ή πεποιημένη αυτή ποίηση δέν αντιπροσωπεύει σήμερα τίποτε, καθώς κυοφορήθηκε υπό τις συνθήκες που προαναφέραμε, και που ο ίδιος τις παρέβλεψε σε μιὰ γνήσια ανθρώπινη στιγμή του, όταν έστειλε στη μητέρα του μιὰ χαλκογραφία του, στο πίσω μέρος της όποίας έγραψε ένα τετράστιχο. Μολονότι πρόχειρο, συνδυάζει τη συγκινησιακή με τη γλωσσική αυθορμησία, ώστε να τον εκφράζει πιστότερα:

*Κυρά μου δέν μου βόλεσεν άκόμη να γυρίσω
εις την πατρίδα να σε δω και να σε προσκυνήσω.
Χάιρον με την εικόνα μου κι ήξευρε πώς με σένα
είν' ή καρδιά μου πάντοτε, και τὸ κορμί στα ξένα.*

Μιά εξαίρεση αποτελεί ή περίπτωση του σοφου Μάρκου Μουσοούρου, είτε γιατί εκάθευδε μέσα του ποιητικό τάλαντο, είτε γιατί ή αδιάλειπτη τριβή του με την αρχαία του επέτρεπε και να σκέφτεται άπευθείας σ' αυτήν, κερδίζοντας έτσι τη φυσικότητα στην εκφραστική του ροή. Πρόκειται για την «Ὡδή στον Πλάτωνα» που προέταξε στην έκδοση του Πλάτωνα και αφιέρωσε στον πάπα Λέοντα Γ. Μιά έμμετρη εκκλήση, από διακόσιους περίπου στίχους, για μιὰ σταυροφορία που θα έσωζε τὸ γένος των Έλλήνων, και για την όποιαν επικαλείται την παρέμβαση του θείου φιλοσόφου, του ήρωα που συμπαρευρίσκεται με τους θεούς και τους δαίμονες, όσοι αποτελούν την άκολουθία του Δία... Τὸν ίκετεύει να κατεβεί στην έπτάλοφη Ρώμη, τη Βασιλίδα των πόλεων, την κοσμοκράτειρα, και πλησιάζοντας τὸν Πάπα να του ειπεί, σταματώντας τους εμφύλιους πολέμους και έδραιώνοντας την ειρήνη, να συνάξει τις δυνάμεις του έναντίον των άνόμων και αίνολύκων Τούρκων:

Παῦσον, ἀναξ, χάριμν ἐμφύλιον, ἐνθεα σοῖσιν
 νιάσιν εἰρήνην καὶ φιλότητα, πάτερ,
 σχέτλιος ἦν τεταγὼν Ἄρης πολυβενθὲς ἐς ἄντρον
 ὦσε, λίθοις φράξας πῶμα κατωρχέσιν.
 Ἄλλὰ σὸν μιν μοχλοῖσιν ἀνέλκυσσον, ἠδὲ λόγοιο
 δεῖξον ἰδεῖν θεῖον λάτρισιν, ἀτρεμέα
 Εἰρήνην, πολύκαρπον, ἐύφρονα, βοτρυόδωρον,
 εἰρήνην κόσμῳ παντὶ ποθεινοτάτην.
 Αὐτὰρ ἀριθμηθέντας ἐπιπροΐαφον ἅπαντας
 τουροκογενῶν ἀνόμοις ἔθνεσιν αἰνολύκων,
 οἳ χθόνα δουλῶσαντες Ἀχαιίδα, νῦν μεμῶασι
 ναοὶ διεκπεράαν γῆν ἐς Ἰηπυγίην,
 ζευγλαν ἀπειλοῦντες δουλείων ἐπ' αὐχένι θήσειν
 ἄμμιν, αἰστώσειν δ' οὔνομα θεοτόκου.
 Ἄλλὰ σὺ δὴ πρότερος τεύξων σφίσιν αἰπὸν ὄλεθρον
 πέμψας εἰς Ἀσίης μυρία φῦλα πέδον...
 ἦν γάρ τε πόλει βυζαντίδι πρώτη
 νόστιμον ἀστράφη φέγγος ἐλευθερίας,
 αὐτὴν κεν θλάσσειας ἀμαιμακέτοιο δράκοντος
 συντρίψας κεφαλῆν τ' ἄλλα δὲ τοῖο μέλη
 ρεῖ' ἀλαπαδνὰ γένοιτο· λεῶς ὅτι θάρασος ἀείρας
 Γραικὸς ὁ δουλείᾳ νῦν κατατροχόμενος,
 ἀρχαίης ἀρετῆς, ἐν' ἐλεύθερον ἡμᾶρ ἴδηται,
 μνήσεται αὐτάζων δῆϊον ἐνδομύχως...

Τὰ ἴδια περίπου ἰσχύουν γιὰ τὸν Ἀντώνιο Ἐπαρχο, ποὺ ὁ πολύ-
 χρονος πόνος του γιὰ τὸ γένος συμπεκνώθηκε στὸν «Θρήνο» του εἰς τὴν
 Ἑλλάδος καταστροφὴν. Ἡ στιλπνὴ γλῶσσα του ρίχνει ἓνα ἔσχατο φέγ-
 γος στὰ ζοφερὰ ἐρείπια τῆς δουλομένης πατρίδας:

Ἄρχετε, Πιερίδες, γοετῆς ἄρχετ' αἰοιδῆς,
 Δακρυχέων δ' Ἑλικῶν αἴλινα νῦν στονάχει.
 Κεῖται δῆτ' Ἑλλάς μὴ θαύμαι' οἷον ἐτύχθη
 πάντα κάτω βάλλει αἴψα διχοστασίη.
 Τὴν δὴ Ζεὺς ἐφίησι μακρὸν τοῖς ἂν κατέσοιτο,
 τεύξουσιν θνητοῖς πῆματ' ὄλεθρογόνα.
 Ἄλλ' ἠπείρων ὦ Βασιλῆες ὑπέρτατοι ἄλλων,
 Ἦδη κλέεσθ' ἄπερ θυμὸς ἄναγε λέγειν.
 Μοῦσαι γὰρ μ' ἐδίδαξαν ἀληθέα πάντ' ἀγορεύειν
 Αἰγιόχοιο Κόραι Ζηνὸς ἐριβρεμέτα.

*Θῆρ' ὀλοφώϊος αἰθῆς ἐπασσότερον ποσὶν ἔραπον,
Ἄει τοῦ πρόσθεν μείζον' ὄλεθρον ἄγει...*

Ἐπιγράμματα καὶ ὠδὲς δὲν ἔλειψαν, σὲ ἀρχαϊκῆ, καὶ μετὰ τὸ 1600, ἀφοῦ ἤδη ὁ Λ. Φιλάρᾳς ποῦ προαναφέραμε ἀνῆκε στὸν 17ον αἰῶνα. Μποροῦμε ἀκόμη νὰ μνημονεύσουμε τὴν «Ἀνθογνωμία» τοῦ Χιώτη ἱατροφιλόσοφου Κων. Ροδοκανάκη (1635 - 1685), ποῦ ἐκδόθηκε στὸ Ἄμστερνταμ τὸ 1721, τὸν Ἄνδρέα Λικίνιο (-1715), ἕνα ἔλεγχο τοῦ ὁποίου διέσωσε στὸν «Τόμο Ἀγάπης» ὁ Δοσίθεος, τὸν Νικόλαο Βούλγαρη (1634 - 1684) ποῦ περιέλαβε στὴν «Κατήχησή» του (1681) καὶ δύο ἀρχαϊκὰ ἐπιγράμματα— ἕνα στὸν ἀδελφὸ του Πρωτοπαπᾶ Χριστόδουλο κι' ἕνα στοὺς ἡπειρώτες ἐκδότες Λέοντα καὶ Νικόλαο Γλυκὺ, τὸν Ἰωάννη Κομνηνὸ Μόλυβδο ποῦ ἀφιέρωσε ἕνα ἐπιγράμμα (1716) στὸν ἡγεμόνα Νικόλαο Μαυροκορδάτο, συνθέτοντας κι' ἕνα ἐκτενέστερο ἔμμετρο πόνημα «Περὶ Ἀμαρτήματος». Κι' ἀκόμα Πινδαρικές ὠδὲς ἔγραψε ὁ Ἀντώνιος Κοραῆς, πρόπαπος τοῦ Ἀδαμάντιου, «Ποιήματα Ἰατρικὰ» ὁ Δημ. Καρακάσης ἀπὸ τὴ Σιάτιστα (1734 - 1804), ἐπιγράμματα ποικίλα ὁ τραπεζούντιος ἱατρολόγιος Γεώργιος Ὑπομενάς, στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα, ὠδὲς διάφορες ὁ Ἄναστ. Γεωργιάδης Λευκίας ἀπὸ τὴν Φιλιππούπολη (1773 - 1853), στὸν ὁποῖον ὀφείλεται κι' ἕνα «Εἰδύλλιον ἐγκωμιαστικὸν εἰς Μαρίαν Παύλοβναν» (Ἰένα, 1806), μὲ τὴν εὐκαιρία τῶν γενεθλίων τῆς Ρωσίδας ἡγεμονίδας:

*Ἐξ Ὀλύμπου Κοῦραι ἐϋστεφάν' Ἐθρονομειῆς,
ἐκ δ' Ἐλικῶνος Μοῦσαι ἰσπλόκαμ' Ἱστορες ὠδῆς,
ἠέρ' ἐς αἰγλήεντα ἄμ' ἀλλόμεν', ὀξεί' ροῖβδω
Θουριγίης σπέρχοντο ἐπ' αἶαν βωτιάνειραν.
Ῥεῶν πωμάτη γάρ, ἀνόσσονα ἠθάδα οἶμον,
φοῖβον ἀρχαίην κατ' ἐφετμὴν πατρὸς ἐοῖο
μηρὸς γ' ἰσταμένοιο παρέστιχε τέτρατον ἡμαρ...*

Ἄν στὴν πρώτη μεταβυζαντινὴ περίοδο ἡ ἀρχαιογλωσσὴ ποίηση ἀποτελοῦσε κατὰ κάποιον τρόπο συνέχεια τῆς βυζαντινῆς, θεραπευόμενῃ ἀπὸ λόγιους ποῦ διέθεταν τὸν ὀπλισμὸ τῆς ἐμβρίθειας καὶ τῆς πολυμέρειας τῶν βυζαντινῶν, στοὺς ἐπόμενους χρόνους περιέπεσε στὴν ἐρασιτεχνικὴ ἀσκήσιον, γιὰ νὰ περιέλθει τελικὰ στὴν ἐπίδειξιον. Ἡ ἀρχαϊκὴ εἶχεν ὑποχωρήσει αἰσθητὰ στὴν καθαρῆουσα καὶ πάντως, περισσότερο ἢ λιγότερο ἀρχαιοφανῆς, περιορίζονταν στὸν πεζὸ λόγον, ἐνῶ προκειμένου γιὰ τὴν ποίηση εἶχε σταδιακὰ διαμορφωθεῖ ἡ συνείδησιον ὅτι ἡ δημῶδης γλῶσσα εἶναι θεμιτὴ καὶ πῶς πρόσφορη. Ὡστε, κι' ἐνῶ ἡ λαϊκὴ ποίηση, ἄσχετα πρὸς τὴν οἰαδῆποτε

αἰσθητικὴ καταξίωσή της, ἔρρεε πλοῦσια καὶ ἐπαυξανόμενη, ἡ ἀρχαῖζουσα παρουσίαζε ἀραιότερα ὁλοένα τὰ δείγματά της, σὲ σημεῖο πού νὰ μὴν ἀντιπροσωπεύουν οὔτε ἓνα ἀσθενικὸ ἔστω ποιητικὸ ρεῦμα.

Ἴσως ἡ ἀντοχή της ν' ἀποδεικνύονταν διαφορετικὴ ἂν συνέβαινε ὁ Μάρουλλος Ταρχανιώτης, ποιητῆς ἀναμφισβήτητης ἀξίας καὶ ἐπιβολῆς, ἀντὶ γιὰ τὴ λατινικὴ, νὰ ἐκφράζονταν στὴ μητρικὴ του γλῶσσα.

Καὶ δὲν πρόκειται μόνο γιὰ τὸ γλωσσικὸ ὑπόδειγμα καὶ παράδειγμα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν γενναιότερο προσανατολισμὸ μέσω τῆς θεματικῆς ὕλης, πρὸς τὸν ἀρχαιοελληνικὸ κόσμον καὶ τὸ εἰδωλολατρικὸ πνεῦμα. Τὸ δωδεκάθεο τοῦ Ὀλύμπου, οἱ μορφὲς τῆς μυθολογίας, οἱ ρήσεις τῶν φιλοσόφων, οἱ ἀντιλήψεις τῶν συγγραφέων διοχετεύονται πυκνὰ στὰ κείμενα τῆς περιόδου πού ἀρχίζει μὲ τὴ λήξη τοῦ Ἰσού αἰῶνα, χωρὶς τὸν παλιὸ φόβο τῆς ἀμαρτίας πού παραμόνευε στὴν προσέγγιση τῆς ἀρχαίας περιοχῆς. Οἱ ἀνθρωπιστικὲς σπουδὲς ἔχουν διευρύνει τὴ σκέψη καὶ οἱ θρησκευτικὲς μεταρρυθμίσεις ἔχουν ἐλευθερώσει τὸ πνεῦμα. Ἄν ἡ ἐπιστροφὴ στοὺς τρόπους τῆς ἀρχαίας ζωῆς ἐτρόμαξε στὸν καιρὸ τοῦ Πλήθωνα, τώρα βαυκαλιζει τὴ φαντασία, πότε σὰν φιλολογικὴ πτῆση, πότε σὰν οἰκείωση τῆς βαθύτερης οὐσίας τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ κόσμου καὶ πότε σὰν συνειδητὸ ἰδανικόν. Στὴν τελευταία περίπτωσι πρὲς νὰ τοποθετηθεῖ ὁ Μάρουλλος Ταρχανιώτης, κυρίως μὲ τοὺς «Ὑμνοὺς» του, στοὺς ὁποίους ἓνας μελετητῆς του, ὁ P. G. Cicci, βρίσκει ἀπήχησι ἀπὸ τοὺς «Νόμους» τοῦ Πλήθωνα. Εἶναι μέσα σ' αὐτὴ τὴ συλλογὴ του ὅπου κινδύνει ὅλες οἱ θεότητες τοῦ παγανισμοῦ καὶ ὀργιάζουν ἡ φύσι, ὁ ἔρωτας καὶ ὁ διονυσιασμός, σὰν σύμβολα μορφῶν τῆς ζωῆς πρὸς τίς ὁποῖες φτερώνεται ἡ τάσι γιὰ ἀναβίωσι. Κάτω ἀπὸ τὴν ἀνάστασι τῆς εἰδωλολατρικῆς ἀτμόσφαιρας θάλλει ἡ ὁμορφιά τοῦ ἔρωτα καὶ ἡ ἀξία τῆς ζωῆς, ξεκομμένη ἀπὸ τίς ἀπαγορευτικὲς δεσμεύσεις τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἴσως σὲ ἄλλους ἀρχαιογλωσσούς τὸ εἰδωλολατρικὸ ἀντιφέγγισμα νὰ ἦταν μόνο φιλολογικόν. Ἄλλὰ δὲν εἶναι χωρὶς λόγο πού οἱ φίλοι του ἀποκαλοῦσαν τὸν Μάρουλλο «Εἰδωλολάτρη». Τὸ ἴδιο εἰδωλολάτρη ἀποκαλοῦσαν παλιότερα ἓναν ἄλλο ἀρχαιογνώστη πού εἶχε βουλιάξει στὶς πτυχές τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ κόσμου: τὸν Μιχαῆλο Ἀποστόλη. Τὴν τάσι, ἀπὸ τὸν πατέρα του, κληρονόμησεν ὁ Ἀρσένιος Μονεμβασίας. Μολονότι ἱερομένος, καὶ μάλιστα φανατικὸς καθολικὸς, στὴν ἐπιστολιμαίᾳ διατριβῇ του γιὰ τὸν θεσμό τοῦ γάμου, ἡ δογματικὴ ἐρμηνεία τοῦ μυστηρίου χάνεται, κάτω ἀπὸ τὴν ἐντονὴ διάχυσι ἑνὸς παγανιστικοῦ ἔρωτισμοῦ. Κοντὰ τοὺς ἔχει τὴ θέσι του κ' ὁ Φραγκίσκος Πόρτος, πού διαδήλωσε θαρραλέα τὴν ἀντίθεσίν του σὲ πλείστες θρησκευτικὲς ἐπιταγές. Ὡστόσο, οὔτε αὐτὸ τὸ ρεῦμα, στὴν περίοδο κορύφωσις τῆς κλασσικῆς καλλιέργειας, μπόρεσε τελικὰ νὰ διαμορφωθεῖ, οὔτε σὰν ρεῦμα φιλολογικόν, οὔτε πολὺ περισσότερο σὰν ἐπιδίωξι βίου. Ἡ παρεμβολὴ τοῦ χριστιανισμοῦ σταματοῦσε τὴν ταύτισιν μὲ τοὺς

ἀρχαίους στὰ πρόθυρα τῆς οὐσίας, ἀφήνοντας μόνον τὸν ἀνώδυνο θεωρητικὸ θαυμασμό.

Ἄν οἱ διαμορφώσεις αὐτές, ἔστω καὶ ἰσχνές, παρατηρήθηκαν στὴ Δύση, κανένας λόγος δὲν μπορεῖ νὰ γίνει γιὰ τὸν Ἑλλαδικὸ χῶρο, ὅπου, ἡ ὀρθοδοξία εἶχε βρεῖ τραγικὸ καὶ μόνον ἔρεισμα γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἐπιβίωση τῆ συντήρηση τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος. Ἡ σύνδεση μὲ τοὺς ἀρχαίους ἀγλαΐζε βέβαια πάντοτε τὴν ἐθνικὴ φιλοτιμία, σὲ ὄλως ἀσαφῆ πλαίσια. Ὡστόσο, στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, ἔξω ἀπὸ κλασικὲς σπουδὲς καὶ φιλολογικὰ ρεύματα, τὸ ἀρχαῖο πνεῦμα ἐβίωνε κληρονομικὰ μέσα στὶς ἀντιλήψεις τοῦ λαοῦ, κυλοῦσε στὸ αἷμα του καὶ ζωντάνευε στὶς ἐθιμικὲς φάσεις τῆς ζωῆς του. Ὁ Παχώμιος Ρουσάνος, πρῶτος ἀνυποψίαστος λαογράφος, θαυμαστής ὡστόσο τῶν ἀρχαίων καὶ εὐρύτατης κλασσικῆς παιδείας, δὲν δυσκολεύτηκε στὶς περιοδεῖες του ν' ἀναγνωρίσει τὴν προέλευση τῶν ἐθιμικῶν ἐκδηλώσεων κατ' εὐθείαν ἀπ' τὶς ἀρχαῖες πηγές. Ἄλλ' ἄφησε κατὰ μέρος τοὺς θαυμασμοὺς καὶ σὰν καλὸς χριστιανὸς ἔσπευσε νὰ τὶς στηλιτεύσει ὡς ἁμαρτωλὰ κατάλοιπα τῆς εἰδωλολατρείας μὲ τὴν «Πρὸς τοὺς Ἑλληνίζοντας...» πραγματεία του.

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ν. ΜΕΛΑΝΙΤΗ

Ἄσκ. Δικηγόρου

ΤΑ ΜΕΣΑ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΓΚΛΗΜΑ

Ἀπὸ τὰς στατιστικὰς, ποὺ ὑπάρχουν, εὐκόλα πείθεται κανεὶς, ὅτι αἱ ἐγκληματικαὶ πράξεις εἶναι συχνότεραι σήμερα ἀπὸ παλαιότερα. Πολλὰ εἶναι τὰ αἷτια, ποὺ ἔχουν ἐπιφέρει αὐξήσιν τῆς ἐγκληματικότητος εἰς τὰς ἡμέρας μας, ἀλλὰ ἐγὼ εἰς τὴν μικρὰν αὐτὴν μελέτην θὰ ἐπιδιώξω μόνον νὰ καθορίσω τὴν σχέσιν, ποὺ ὑπάρχει μεταξὺ τῶν μέσων μαζικῆς ἐπικοινωνίας καὶ τοῦ ἐγκλήματος. Εἰδικώτερα θὰ προσπαθῆσω νὰ δείξω, πῶς τὰ μέσα αὐτά, ποὺ εἶναι ἀσφαλῶς μία θαυμασία ἐπινόησις τοῦ ἀνθρώπου, κατανατοῦν συχνὰ εἰς χεῖρας τοῦ φορεῖς ἐγκληματικῶν πράξεων.

Τὰς σκέψεις μου δὲ διὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ θὰ ἐκθέσω εἰς τέσσερα μικρὰ κεφάλαια, τὰ ἑξῆς: 1. Ἐννοια. 2. Προορισμὸς τῶν μέσων μαζικῆς ἐπικοινωνίας. 3. Ἡ ἀρνητικὴ πλευρὰ τῶν μέσων μαζικῆς ἐπικοινωνίας. 4. Ἡ προσωπικότης ὡς αἷτια ἐγκληματικῶν πράξεων.

I. ENNOIA

Εἰς τὸ κεφάλαιον αὐτὸ θὰ ἐξετάσω κατὰ πρῶτον, τί εἶναι τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας καὶ μετὰ, τί εἶναι τὸ ἐγκλημα ἢ ἡ ἐγκληματικὴ πράξις.

Ὅταν λέγωμεν μαζικὴν ἐπικοινωνίαν, ἐννοοῦμεν τὴν σύγχρονον μετάδοσιν ἀπὸ ἓνα ἢ περισσότερα πρόσωπα εἰς πολλοὺς ἀνθρώπους—δεκάδας, ἑκατοντάδας, χιλιάδας ἢ καὶ ἑκατομμύρια—διαφόρων ἀκουστικῶν ἢ ὀπτικῶν ἐντυπώσεων πρὸς ἐνημέρωσιν αὐτῶν ἐπὶ τῶν συμβαινόντων εἰς ὄρισμέναν κοινωνίαν ἢ καὶ εἰς τὴν ἄψυχον φύσιν, ὅπως καὶ δι' ἄλλους σκοποὺς, τοὺς ὁποίους ὁμως δὲν θὰ ἐξετάσωμεν ἐδῶ, ἀλλὰ εἰς ἄλλο κεφάλαιον τῆς μικρᾶς αὐτῆς μελέτης μας. Ὅταν π.χ. πολλοὶ ἀνθρώποι παρακολουθοῦν μίαν θεατρικὴν παράστασιν ἢ τὴν προβολὴν μιᾶς κινηματογραφικῆς ταινίας, συμβαίνει μαζικὴ ἐπικοινωνία, διότι μία σειρὰ ἀνθρώπων λαμβάνει γνῶσιν—ἐδῶ συγχρόνως—τῶν διαδραματιζομένων εἰς τὴν σκηνήν.

Μαζικὴ ὁμως ἐπικοινωνία δὲν συμβαίνει μόνον, ὅσάκις πολλοὶ ἀνθρώποι εἶναι συγκεντρωμένοι εἰς τὸν ἴδιον χῶρον καὶ συγχρόνως λαμβάνουν γνῶσιν τῶν ἐνώπιον αὐτῶν διαδραματιζομένων, ἀλλὰ καὶ ὅταν ἓνα πλῆθος

άνθρώπων, εύρισκομένων εις διαφορετικούς χώρους, π.χ. εις τὰς οἰκίας των, πληροφορεῖται τὰς σκέψεις ἑνὸς ἢ περισσοτέρων ἀτόμων, διάφορα συμβάντα κ.λπ. συγχρόνως ἢ καὶ κατὰ διαφορετικὸν χρόνον. Ἡ μαζικὴ ἐπικοινωνία σήμερα — καὶ λέγομεν σήμερα, ἐπειδὴ καὶ παλαιότερα δὲν ἦτο ἄγνωστος, καθότι ἐλάμβανε χώραν κατὰ τὰς λαϊκὰς συνελεύσεις, εις τὰ βουλευτήρια, τὰ δικαστήρια κ.λπ. — προκαλεῖται εις εὐρυτάτην κλίμακα μὲ τὰ λεγόμενα μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀναφέρομεν ἐδῶ τὸν τύπον, τὸ βιβλίον καὶ γενικῶς τὸ ἐντυπον, τὸν κινηματογράφον, τὸ ραδιόφωνον καὶ τὴν τηλεόρασιν.

Μὲ τὰ μέσα αὐτὰ τῆς μαζικῆς ἐπικοινωνίας μεταδίδονται ποικιλώταται ἀκουστικαὶ καὶ ὀπτικαὶ ἐντυπώσεις, αἱ ὁποῖαι, ἐφ' ὅσον τύχουν τῆς προσοχῆς τῶν ἀναγνωστῶν, τῶν ἀκροατῶν καὶ τῶν θεατῶν, ἐπιφέρουν μεταβολὰς εις τὴν προσωπικότητά των. Μία πρώτη μεταβολὴ αὐτῶν εἶναι ἡ προσθήκη νέας πείρας εις τὴν ἤδη ὑπάρχουσαν εις αὐτούς, εἶναι δυνατόν ὅμως ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς νέας πείρας νὰ ἀκολουθήσουν καὶ ἄλλαι, ὅπως εἶναι π.χ. ἡ μεταβολὴ εις τὰς ιδέας, τὰς πεποιθήσεις, τὸν τρόπον ζωῆς, τὰς συνηθείας, τὰς ἀνάγκας καὶ τοὺς σκοποὺς κ.λπ. Διὰ τὰς μεταβολὰς αὐτὰς εις τὰς ιδέας, τὰς πεποιθήσεις κ.λπ. ἄλλοτε καταβάλλεται σκόπιμος καὶ συστηματικὴ προσπάθεια, ἄλλοτε ὅμως αἱ μεταβολαὶ αὐταὶ ἐπέρχονται, χωρὶς νὰ ὑπάρχη καμμία πρόθεσις τῶν ὑπευθύνων διὰ τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας.

Καὶ τώρα ἐρωτᾶται, τί εἶναι τὸ ἔγκλημα.

Παρατηροῦμεν κατὰ πρῶτον, ὅτι ἡ ἐξέτασις τῶν ἐγκλημάτων, εἰδικώτερα δὲ ἡ ἀνεύρεσις τῶν αἰτίων, ποὺ τὰ προκαλοῦν, καὶ ὁ καθορισμὸς τῶν μέσων, ποὺ ὀδηγοῦν εις τὴν ἀποτροπὴν των, εἶναι τὸ ἀντικείμενον, μὲ τὸ ὁποῖον ἀσχολεῖται ἡ ἐπιστήμη, ἡ ὁποία φέρει τὴν ὀνομασίαν Ἐγκληματολογία. Ἡ ἐπιστήμη αὐτὴ, ἡ ὁποία μὲ τὴν ἐφαρμοσθεῖσαν μεθοδολογίαν τῆς ἐρεῦνης τῶν ἐγκλημάτων ἐν συσχετισμῷ πρὸς τοὺς διαπράττοντας αὐτὰ καὶ μὲ τὴν στατιστικὴν ἀνάλυσιν αὐτῶν ἐσημείωσε μεγάλην ἐξέλιξιν κατὰ τὸν 20ὸν αἰῶνα, εὐρίσκεται εις ἀμοιβαίαν σχέσιν μὲ πολλὰς ἐπιστήμας, ἀπὸ τὰς ὁποίας αἱ κυριώτεραι εἶναι: Ἡ κοινωνιολογία, ἐφ' ὅσον τὸ ἔγκλημα εἶναι μία διασάλευσις τῆς κοινωνικῆς τάξεως καὶ ἁρμονίας, ἡ ψυχολογία, δεδομένου, ὅτι τοῦτο εἶναι μία ἀπὸ τὰς ἐκδηλώσεις τῆς ψυχικῆς ὑποστάσεως τοῦ ἀτόμου, ἡ οἰκονομολογία, ἀφοῦ ὑπάρχει θετικὴ συνάφεια μεταξὺ τῆς οἰκονομικῆς καταστάσεως μιᾶς κοινωνίας καὶ τῆς συχνότητος εις αὐτὴν τοῦ ἐγκλήματος, ἡ βιολογία, ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὄντοτις ὄχι μόνον ψυχολογικῆ, ἀλλὰ καὶ βιολογικῆ (ψυχοσωματικὸς ὄργανισμὸς) κ.ά.

Κατὰ τὴν Ἐγκληματολογίαν ἔγκλημα γενικῶς εἶναι ἡ ἐκτέλεσις — ἢ καὶ ἡ παράλειψις ἐκτελέσεως — πράξεων κατὰ παράβασιν κοινωνικῶν κανόνων εις βάρος ἄλλου ἢ ἄλλων ἀνθρώπων καὶ ὡς ἐκ τούτου τιμωρουμένη ἀπὸ τὸν ποινικὸν νόμον κάθε πολιτείας. Ἐδῶ ὅμως πρέπει νὰ σημειωθῇ,

ὅτι, ἐπειδὴ αἱ πολιτεῖαι διαφέρουν μεταξύ των ὡς πρὸς τὴν πολιτιστικὴν ἀνάπτυξιν καὶ κάθε μία ἀπὸ αὐτὰς εἶναι διαφορετικὴ ὡς πρὸς ἐαυτὴν ἀπὸ ἐποχῆς εἰς ἐποχὴν, αἱ ἐγκληματικαὶ πράξεις καὶ ἡ τιμωρία αὐτῶν δὲν εἶναι ἀκριβῶς τὰ ἴδια εἰς ὅλας τὰς πολιτείας οὔτε εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν καθ' ὅλας τὰς περιόδους τῆς ἱστορίας τῆς.

Ὡς πρὸς δὲ τὰ αἷτια, ποὺ προκαλοῦν τὰ ἐγκλήματα, θὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι ἡ βαθυτέρα μελέτη τῶν ἐγκληματικῶν πράξεων ἔχει ἀποδείξει, ὅτι αὐτὰ εἶναι πολλὰ. Οἱ ἐγκληματολόγοι τὰ ἀνάγουν εἰς τρεῖς κατηγορίας· εἰς κληρονομικά, εἰς αἷτια ἔχοντα τὴν ἀρχὴν των εἰς τὸ περιβάλλον καὶ κατὰ τρίτον λόγον εἰς ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀτόμου.

Ὡς πρὸς τὰ κληρονομικά ὑπενθυμίζομεν κατὰ πρῶτον τὰ ἑξῆς: Παλαιότερα ἐνομίζετο, ὅτι ταῦτα συνιστοῦν σημαντικὸν ποσοστὸν τῶν διαπραττομένων ἐγκλημάτων. Τοῦτο ἰδιαίτερος ὑπεστήριξεν ὁ Ἴταλὸς καθηγητὴς Cesare Lombroso (1836-1909) εἰς μικρὰν πραγματείαν του τὸ 1876, ἡ ὁποία ἀργότερα διηρῦνθη καὶ ἀπετέλεσε τὸ περίφημον τρίτομον ἔργον του ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὁ ἐγκληματίας ἄνθρωπος» («L'uomo delinquente», 5η ἐκδ. 1897-1900. Βλ. καὶ τὴν ἐπιτομὴν τοῦ ἔργου αὐτοῦ τὴν γενομένην ἀπὸ τὴν θυγατέρα του Gina Lombroso, Torino 1924). Ὁ ἐγκληματίας κατὰ τὸν Lombroso εἶναι ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει ἀταβιστικὰς ροπὰς, δηλ. ροπὰς, τὰς ὁποίας εἶχαν οἱ ἀπομακρυσμένοι πρόγονοὶ του, ὅταν εὐρίσκοντο εἰς χαμηλὸν πολιτιστικὸν ἐπίπεδον, καὶ εὐδιάκριτα σωματικὰ καὶ ψυχικὰ γνωρίσματα. Τέτοια γνωρίσματα εἶναι π.χ. ἡ ἰδιομορφία κεφαλῆς, ὠτων καὶ ὀδόντων, ἡ ἐλαττωματικὴ ὄρασις καὶ ἀκοή, ἡ ἐλαττωματικὴ λειτουργία ὠρισμένων ἀδένων, ἡ ἰδιότυπος εὐαισθησία κ.ἀ. Ἡ θεωρία αὕτη ἔχει βεβαίως σήμερα ἐγκαταλειφθῆ, ἀλλὰ εἰς τὸν Lombroso ἀναγνωρίζεται, ὅτι ἔδωσε σπουδαίαν ὠθησιν εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν μελέτην τοῦ ἐγκλήματος πρὸς ἀνεύρεσιν κυρίως τῶν αἰτίων, τὰ ὁποῖα τὸ προκαλοῦν, καὶ εἰς τὴν ἀνθρωπίνην μεταχείρισιν τῶν ἐγκληματιῶν, ἀκόμη δὲ καὶ εἰς περιορισμὸν τῶν θανατικῶν ποινῶν.

Σήμερα πιστεύεται, ὅτι ὁ ἐγκληματίας δὲν γεννᾶται, ἀλλὰ γίνεται. Ἐν τούτοις τὰ διάφορα σωματικὰ ἐλαττώματα δὲν θεωροῦνται καὶ σήμερα ἐντελῶς ἀνεύθυνα ἐγκληματικῶν πράξεων, ὅχι ὅμως ἐπειδὴ ὑπάρχει ἄμεσος σχέσις μεταξύ σωματικοῦ ἐλαττώματος καὶ ἐγκλήματος, ἀλλὰ ἕμμεσος, ἡ ὁποία νοεῖται ὡς ἑξῆς: Ὁ παρουσιάζων σωματικὸν ἐλάττωμα ἕνεκα τῆς ματαιώσεως σκοπῶν, τῆς ὁποίας γίνεται εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις αἷτιον, καὶ τῶν ἀντιδράσεων τῆς κοινωνίας πρὸς τὰ πρόσωπα, τὰ ὁποῖα ἔχουν τέτοια ἐλαττώματα — ἐκ γενετῆς ἢ ὄχι — ὅπως εἶναι π.χ. ὁ ἐμπατριμὸς, ἡ εἰρωνεία, ἡ ὑποτίμησις, ἡ περιφρόνησις κ.λπ. εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ ἀποκτήσῃ κακὴν τρέχειαν, μοχθηρίαν, σκληρότητα, ζηλοφθονίαν, ἀλλὰ καὶ συναισθημα μειονεξίας, τὸ ὁποῖον, εἰς ἀναπλήρωσιν, ὠθεῖ πολλάκις εἰς ἐπιθετικὴν

συμπεριφοράν κατά μεμονωμένων ατόμων ἢ καὶ κοινωνικῆς ομάδος, ἢ ὁποία ἀπολήγει ἐνίοτε εἰς ἐγκληματικὴν πράξιν, λόγῳ τοῦ φθόνου, τοῦ μίσους καὶ ἄλλων ἀντικοινωνικῶν αἰσθημάτων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα παρακολουθεῖται.

Ὡς πρὸς δὲ τὴν νοημοσύνην, ὁ βαθμὸς τῆς ὁποίας ἐξαρτᾶται ἀπὸ κληρονομικοῦς παράγοντας, καθὼς βεβαίως καὶ ἀπὸ τὰς πνευματικὰς ἀσκήσεις, εἰς τὰς ὁποίας ὑποβάλλεται τὸ ἄτομον μέσα εἰς τὸ περιβάλλον του (οἰκογένεια, σχολεῖον, κοινότης κ.λπ.), ἡ ψυχολογικὴ ἔρευνα ἔχει ἀποδείξει, ὅτι ὁ κατὰ μέσον ὄρον βαθμὸς νοημοσύνης τῶν ἐγκληματιῶν εἶναι ἐλαφρῶς κάτω τοῦ κανονικοῦ, ἀλλ' αὐτὸ δὲν σημαίνει καθόλου, ὅτι ὁ κάθε ὕστερων διανοητικῶς ἔχει προδιάθεσιν πρὸς ἐγκληματικὰς πράξεις ἢ ὅτι τὸ κανονικὸν κατὰ τὴν νοημοσύνην ἄτομον ἢ καὶ τὸ ὑπερέχον ὡς πρὸς αὐτὴν ἀποκλείεται νὰ ἐγκληματήσῃ.

Κατὰ τὴν σύγχρονον ἐπιστήμην ὁ ἐρχόμενος εἰς τὸν κόσμον νέος ἄνθρωπος οὔτε κακὸς εἶναι οὔτε καλὸς καὶ ἐπομένως ὅ,τι πρόκειται νὰ γίνῃ, κακὸς δηλ. ἢ καλός, θὰ ἐξαρτηθῇ ἀπὸ τὰς συνθήκας, ὑπὸ τὰς ὁποίας θὰ ζῆσῃ καὶ ἀπὸ τὰς ἐντυπώσεις, πού θὰ δεχθῇ ἀπὸ τὸ περιβάλλον του, τὸ φυσικόν, ἀλλὰ κυρίως τὸ κοινωνικόν. Αἱ γνώσεις, πού θὰ δεχθῇ ἀπὸ αὐτό, τὰ παραδείγματα, ἡ ἱκανοποίησις ἢ ἡ ματαιώσις ἀναγκῶν καὶ σκοπῶν του, ὁ ὀρθὸς ἢ ὁ ἐσφαλμένος ἐπαγγελματικὸς προσανατολισμὸς, ὁ κατατρεγμὸς ἢ ἡ ἐπίδειξις πρὸς αὐτὸν εὐγενῶν συναισθημάτων, ἡ κακία ἢ ἡ καλωσύνη, ἡ πολιτιστικὴ στάθμη, χαμηλὴ ἢ ὑψηλὴ, τῆς κοινωνίας, ἡ εὐημερία ἢ ἡ δυστυχία, ὁ πόλεμος ἢ ἡ εἰρήνη, αἱ κοινωνικαὶ ροπαὶ καὶ ἰδέαι, αἱ κοινωνικαὶ ἀναστατώσεις καὶ ἀποδιοργανώσεις, ἡ εὐνομία, ἡ χαλάρωσις ἢ ὄχι τῶν ἠθῶν κ.λπ., ὅλα ἔχουν τὴν σημασίαν τῶν διὰ τὴν ἠθικὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἀτόμου, θετικὴν ἢ ἀρνητικὴν.

Ἄλλὰ ἡ κυριώτερα πηγὴ ἐγκληματικῶν πράξεων εἶναι αὐτὴ αὐτὴ ἡ προσωπικότης τοῦ ἀτόμου, ἂν καὶ ἡ πηγὴ αὐτὴ δὲν εἶναι ἄσχετος οὔτε πρὸς τὴν κληρονομικότητα οὔτε πρὸς τὸ περιβάλλον. Λέγομεν δέ, ὅτι δὲν εἶναι ἄσχετος, ἐπειδὴ κατὰ τοὺς ψυχολόγους προσωπικότης εἶναι ἡ ὀργάνωσις εἰς ἐνιαῖον ὅλον τῶν ἐμφύτων καὶ ἐπικτήτων γνωρισμάτων τοῦ ἀνθρώπου, ὡς ὑπάρχει καὶ ὡς ἐκδηλώνεται εἰς κάθε ἄτομον. Ἡ ὀργάνωσις αὐτὴ τῆς προσωπικότητος ἀρχίζει μὲ τὴν γέννησιν καὶ τελειώνει εἰς τὰς περισσοτέρας περιπτώσεις κατὰ τὸν χρόνον, πού ἐπέρχεται καὶ ἡ σωματικὴ καὶ ἡ ψυχικὴ ὀριμότης. Ἡ οἰκογένεια ἔχει τὸν πρῶτον λόγον διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς προσωπικότητος κάθε νέου ἀνθρώπου, διότι ὁ πυρὴν αὐτῆς, ὁ ὁποῖος πολὺ δύσκολα μεταβάλλεται ὕστερα, τίθεται κατὰ τὰ πέντε πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς. Καὶ ἡ σχολικὴ ἀγωγή ἔχει τὴν σημασίαν τῆς πρὸς τοῦτο, καθὼς καὶ τὸ κοινωνικὸν περιβάλλον, στενότερον καὶ εὐρύτερον, ὅπως εἶναι ἡ κοινότης, ὁ δῆμος, ἡ μεγαλυτέρα περιφέρεια, τὸ ἔθνος κ.λπ., ἀλλὰ κατὰ τοὺς ψυχολόγους καὶ τοὺς ψυχοπαθολόγους τὴν πρῶτην ἔχει ἡ οἰκογένεια, ἢ ὁποία ἐξ

ἄλλου εἶναι μία μικρογραφία τῆς κοινωνίας, ἀφοῦ ἔχει ἐγκλωπῶθῃ ὅ,τι ὑπάρχει εἰς τὴν κοινωνίαν καὶ διέπει αὐτήν — γλώσσαν, ἦθη καὶ ἔθιμα, πεποιθήσεις, ιδέας, τάσεις, ἐπιδιώξεις κ.λπ.

Εἶναι δὲ τόση ἡ σημασία, ποῦ ἀποδίδεται σήμερα εἰς τὴν οἰκογένειαν διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς προσωπικότητος, ὥστε ἀπὸ αὐτὴν, καθὼς μᾶς λέγουσιν οἱ εἰδικοί, ἐξαρτᾶται πρὸ παντός ἡ ὁμαλότης ἢ ἡ ἀνωμαλία τῆς προσωπικότητος τῶν τέκνων τῆς. Ἐν τῷ παιδί εὐρίσκη εἰς τὴν οἰκογένειάν του ἀγάπην, κατανόησιν καὶ ἀσφάλειαν, ἂν εἰς αὐτὴν ἐπικρατῆ συναισθηματικὴ σταθερότης, ἡρεμία, σύμπνοια καὶ εὐλικρίνεια, ἂν οἱ γονεῖς δὲν ἔχουν κακὰς ἑξεις ἢ τοῦλάχιστον δὲν τὰς ἐκδηλώνουν ἐμπρὸς εἰς τὰ παιδιὰ των, ἂν εἰς τὴν οἰκογένειαν ἐπικρατῆ τάξις καὶ πειθαρχία, ὄχι δεσποτισμός, καὶ ἡ δέουσα κοινωνικότης, ἂν τὸ παιδί βοηθεῖται μὲ τὸν πρέποντα τρόπον νὰ ἀντιμετωπίζη τὰ ποικίλα προβλήματα τῆς ζωῆς του κ.λπ., τὸ πιθανώτερον εἶναι, ὅτι ἡ προσωπικότης του θὰ ἐξελιχθῆ ὁμαλῶς. Ἀντιθέτως, ἂν τὸ παιδί «ἀπορρίπτεται», δὲν δεικνύεται εἰς αὐτὸ ἡ ἀναγκαία στοργή, ἂν διαρκῶς ὑποτιμᾶται, ἐπιτιμᾶται καὶ ἐξευτελιζεται, ἂν διαρκῶς τρομοκρατεῖται καὶ δεσμεύεται ὑπερβολικὰ ἢ τούναντίον ἂν παρέχεται εἰς αὐτὸ ἀπεριόριστος ἐλευθερία, ἂν οἱ γονεῖς διαρκῶς φιλονεικοῦν, ἂν ὑπάρχη δισπιστία μεταξὺ των καὶ τρέφουν ἐχθρικά αἰσθήματα ὁ ἓνας πρὸς τὸν ἄλλον, ἂν οὔτοι ἐπιτρέπουν εἰς αὐτὰ νὰ συναναστρέφονται πρόσωπα μειωμένης ἠθικῆς ἀντιστάσεως, ἂν τὰ ἐγκαταλείπουν χωρὶς σοβαρὸν λόγον, ἔαν ἐκτρέπωνται εἰς παραβάσεις τοῦ νόμου καὶ τοῦ ὑγιῶς κοινωνικοῦ πνεύματος κ.ο.κ., εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ τεθοῦν εἰς τὸ παιδί τὰ θεμέλια μιᾶς ψυχοπαθικῆς προσωπικότητος, ἡ ὁποία ἢ δυστυχῆς θὰ τὸ κάμη ἢ θὰ τὸ ὀδηγήσῃ ἀργότερα εἰς τὴν φυλακὴν εἴτε τὸ ψυχιατρεῖον.

Θὰ σημειώσωμεν τέλος ἐδῶ, ἐφ' ὅσον μάλιστα ὁμιλοῦμεν διὰ τὴν προσωπικότητα, ὅτι μία καὶ ἡ αὐτὴ ἐγκληματικὴ πράξις, π.χ. ἡ ληστεία, διαπραττομένη ἀπὸ μίαν σειρὰν ἀνθρώπων — συγχρόνως ἢ κατὰ διαφορητικὰ χρονικὰ διαστήματα — εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν προσωπικότητα κάθε παραβάτου τοῦ νόμου. Καθὼς μᾶς διδάσκει ἡ ψυχολογία, κάθε ἄνθρωπος ἔχει τὰ κίνητρά του, τὰ ὁποία, ἐπειδὴ εἶναι δυναμικῆς φύσεως, ἄθουν πρὸς διαφόρους ἐνεργείας διὰ νὰ ἰκανοποιηθοῦν. Ὡς παράδειγμα θὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὸ κίνητρον τῆς οικονομικῆς ἀνεξαρτησίας καὶ ἀσφαλείας. Τὸ κίνητρον αὐτὸ ὀδηγεῖ ἄλλα μὲν ἄτομα εἰς ἐκμάθησιν διαφόρων ἐπαγγελμάτων, ἄλλα εἰς σχεδιασμὸν διαφόρων ἐπιχειρήσεων, ἄλλα εἰς ἀναζήτησιν τύχης μακρὰν τοῦ τόπου γεννήσεως κ.λπ., ἄλλα ἀντιθέτως, λόγῳ τῆς ὀργανώσεως τῆς προσωπικότητός των, τῆς συναισθηματικῆς ἀσταθείας, τῆς ἡλαττωμένης δυνάμεως πρὸς ἀντίστασιν, τῶν ἀντικοινωνικῶν ροπῶν των κ.λπ., εἰς ἐκνόμους ἐνεργείας, κλοπὴν, ληστείαν, ἠθικὴν αὐτουργίαν, ἀπάτην κ.ο.κ.

II. ΠΡΟΟΡΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Κάθε σοβαρόν δημιούργημα τῆς σκέψεως καὶ τῶν χειρῶν τοῦ ἀνθρώπου ἀποβλέπει βασικῶς εἰς ἐξυπηρέτησίν του. Ἡ ἐξυπηρέτησις δὲ αὐτὴ εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὸ κίνητρον, ποῦ ὄθει τὸν ἄνθρωπον εἰς πνευματικὴν καὶ σωματικὴν δραστηριότητα.

Τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας εἶναι ἐπίσης ἀπὸ τὰ ἀξιόλογα δημιουργήματα τοῦ ἀνθρώπου, τὰ ὁποῖα προωρίσθησαν καὶ προορίζονται διὰ τὴν ἐξυπηρέτησίν του.

Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ δημιουργήματα τοῦ ἀνθρώπου ἐχρησιμοποιήθησαν ὄχι μόνον πρὸς ὠφέλειαν, ἀλλὰ καὶ πρὸς βλάβην του. Τὸ γεγονός ὅμως αὐτὸ δὲν αἶρει τὸ ἄλλο, ὅτι δηλ. ἡ ἐξυπηρέτησις τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελεῖ κίνητρον καὶ σκοπὸν τῶν ἐπινοούντων. Ὡς παράδειγμα ἀναφέρομεν τὸν ἠλεκτρισμόν. Πολλὰς ὠφελείας ἔχει ἀποκομίσει ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ αὐτόν, ἀλλὰ καὶ εἰς πολλὰς περιπτώσεις οὗτος μεταβάλλεται, ἀπὸ ἀμέλειαν ἢ ἀπὸ κακὴν χρῆσιν, εἰς μέσον καταστροφῆς.

Καὶ τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας παρ' ὅλας τὰς ὠφελείας, ποῦ προσφέρουν ἢ εἶναι δυνατόν νὰ προσφέρουν εἰς τὸν ἄνθρωπον, γίνονται πολλακτικὰ αἷτια ἐνεργειῶν του κοινωνικῶς ἀπαραδέκτων καὶ ἐπὶ πλεόν καὶ τιμωρητέων ἀπὸ τὴν πολιτείαν.

Τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας, ὡς ἐκ τῆς φύσεώς των, προορίζονται διὰ τὰς ἐξῆς ἐξυπηρετήσεις τοῦ ἀνθρώπου:

- α' Δι' ἐνημέρωσιν.
- β' Διὰ διαφώτισιν.
- γ' Διὰ ψυχαγωγίαν.
- δ' Διὰ πνευματικὴν καὶ κοινωνικὴν ἀνύψωσιν.

1. Ἡ ἐνημέρωσις

Κάθε στιγμήν εἰς τὴν κοινωνίαν καὶ τὴν φύσιν λαμβάνουν χώραν ἀπειράριθμα γεγονότα καὶ φαινόμενα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὠρισμένα μὲν εἶναι ἄξια λόγου, ἄλλα ὅμως ὄχι. Τὰ ἄξια λόγου, ἐφ' ὅσον γίνουν ἀντιληπτά, συγκεντρώνονται εἰς τοὺς ὑπευθύνους τῶν μέσων μαζικῆς ἐπικοινωνίας, οἱ ὁποῖοι μὲ τὴν σειράν των τὰ μεταδίδουν, πρὸς ἐνημέρωσιν, εἰς τὸ εὐρὸ κοινόν. Παραίτησις π.χ. μιᾶς κυβερνήσεως, πολεμικαὶ ἐπιχειρήσεις μεταξὺ δύο ἢ περισσοτέρων κρατῶν, διευθέτησις τῶν διαφορῶν ἄλλων μὲ εἰρηνικὰ μέσα, συμβολὴ σημαίνοντος προσώπου εἰς πρόοδον μιᾶς ἐπιστήμης, φιλοτέχνησις σπουδαίου ἔργου τέχνης, διάσωσις ἀπὸ βέβαιον θάνατον ἐνὸς ἢ

περισσοτέρων ἀνθρώπων, ἰσχυρὰ σεισμικὴ δόνησις, καταστρεπτικὸς τυφὼν κ.λπ. κ.λπ., εἶναι γεγονότα, ἐπὶ τῶν ὁποίων πρέπει νὰ ἐνημερώνεται τὸ κοινὸν διὰ νὰ γνωρίζῃ, τί συμβαίνει εἰς τὴν χώραν του, καθὼς καὶ εἰς τὰς ἄλλας χώρας. Ἡ ἐνημέρωσις αὐτὴ βοηθεῖ τὸν ἄνθρωπον νὰ ζῆ εἰς τὴν ἐποχὴν του καὶ νὰ ἀντιμετωπίσῃ ὀρθῶς πολλὰ προβλήματα του.

2. Ἡ διαφώτισις

Ἡ διαφώτισις εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀπλὴν ἐνημέρωσιν. Διαφωτίζω κάποιον, σημαίνει, ὅτι τὸν κάμνω νὰ ἀντιληφθῆ καλὰ τὴν ἔννοιαν καὶ τὴν σπουδαιότητα ἑνὸς πράγματος. Πρὸς τοῦτο δὲ χρειάζεται νὰ κατέλθῃ κανεὶς εἰς τὸ γλωσσικὸν καὶ πνευματικὸν του ἐπίπεδον, διότι διαφορετικὰ ὀνοῦς του δὲν πρόκειται νὰ φωτισθῆ. Μὲ τὴν διαφώτισιν, ἐφ' ὅσον γίνεται ὀρθῶς καὶ ἀνταποκρίνεται εἰς τὰ πράγματα, ὁ ἄνθρωπος γίνεται πράγματι σοφώτερος ἀπὸ ὅ,τι ἦτο προηγουμένως. Ἡ εἶδησις π.χ., ὅτι εἰς μίαν πόλιν ἐνέσκηπεν ἐπιδημία μιᾶς ἀσθενείας, ἀποβλέπει πρῶτα-πρῶτα εἰς ἐνημέρωσιν τοῦ κοινοῦ διὰ τὴν ἐνσκήψασαν ἐπιδημίαν, αἱ πληροφορίαι ὅμως, ποὺ δίδονται διὰ τὴν φύσιν τῆς ἀσθενείας, τοὺς κινδύνους διὰ τὴν ἐπέκτασίν της, διὰ τὰ μέτρα προφυλάξεως ἀπὸ τὴν ἀσθένειαν κ.λπ. εἶναι διαφώτισις. Ἡ ἀναγγελία ἐξ ἄλλου διὰ τὴν θέσπισιν ὀρισμένου νομοθετικοῦ μέτρου ἀποβλέπει εἰς ἐνημέρωσιν τοῦ κοινοῦ, ἢ ἀνάλυσις ὅμως τῶν σκοπῶν, τοὺς ὁποίους θὰ ἐξυπηρετήσῃ, τῶν ἀγαθῶν, ποὺ θὰ προκύψουν ἀπὸ αὐτό, τῶν ὑποχρεώσεων, ποὺ γεννᾷ εἰς ἕκαστον, εἶναι ἐπίσης διαφώτισις.

3. Ἡ ψυχαγωγία

Ὅλα τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας ἔχουν ὡς ἓνα ἀπὸ τοὺς σκοποὺς τῶν καὶ τὴν ψυχαγωγίαν τῶν ἀνθρώπων, πρὸς τοὺς ὁποίους ἀπευθύνονται, τῶν ἀναγνωστῶν, ἂν πρόκειται περὶ ἐντύπου, τῶν ἀκροατῶν, ἂν πρόκειται περὶ ραδιοφώνου, καὶ τῶν ἀκροατῶν συγχρόνως καὶ θεατῶν, ἂν πρόκειται περὶ θεάτρου, κινηματογράφου καὶ τηλεοράσεως.

Συνίσταται δὲ ὁ ψυχαγωγικὸς σκοπὸς εἰς τὴν παροχὴν ἐντυπώσεων προκαλουσῶν τέρψιν καὶ διασκέδασιν. Εἰς πολλὰς περιπτώσεις, ἐννοεῖται, ἐντυπώσεις ἐκλεγείσαι διὰ τὸν σκοπὸν αὐτὸν δὲν τέρπουν καὶ ἄλλαι, ποὺ δὲν ἐπελέγησαν πρὸς τοῦτο, τέρπουν, κάμνουν δηλ. τοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς νὰ περάσουν εὐχάριστα ἐπὶ ὀρισμένον χρόνον. Ἀλλὰ ἡ παρατήρησις αὐτὴ δὲν αἰρεῖ τὸ γεγονός, ὅτι τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας ὄχι μόνον ἐνημερώνουν καὶ διαφωτίζουν, ἀλλὰ καὶ ψυχαγωγοῦν τὸ κοινόν.

4. Ἡ πνευματικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀνύψωσις

Δὲν εἶναι, νομίζομεν, ὑπερβολή, ἂν ἰσχυρισθῇ κανεῖς, ὅτι ἡ πνευματικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀνύψωσις τοῦ κοινοῦ εἶναι ὄχι μόνον ὁ βασικώτερος σκοπὸς τῶν μέσων μαζικῆς ἐπικοινωνίας, ἀλλὰ ἴσως καὶ ὁ μοναδικός, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι οἱ τρεῖς προηγούμενοι, ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει, εἶναι προβαθμίδες αὐτοῦ ἢ μέσα, ποῦ ὁδηγοῦν εἰς πραγματοποίησίν του.

Λέγομεν συνήθως, ὅτι ὁ ἄνθρωπος διαμορφώνει τὴν προσωπικότητα καὶ τὸν χαρακτήρα του πρῶτα εἰς τὴν οἰκογένειαν καὶ ἔπειτα εἰς τὸ σχολεῖον. Λέγοντες ὁμοῦ αὐτὰ λησμονοῦμεν ἴσως, ὅτι καὶ ἡ κοινωνία εἶναι ἓνα σχολεῖον διὰ τὸ ἄτομον, διότι τοῦτο ζῶν μέσα εἰς αὐτὴν μαθαίνει πλεῖστα ὅσα πράγματα, τὰ ὁποῖα ἐπὶ πλέον φέρουν πολλὰς καὶ ποικίλας μεταβολὰς εἰς τὸ εἶναί του, ἀφοῦ ἡ γνῶσις, καθὼς πιστεύεται, εἶναι δύναμις. Τοιουτοτρόπως, ἂν ἓνα ἄτομον δὲν φοιτήσῃ καθόλου εἰς σχολεῖον, δὲν ἀποβαίνει ἄγριον ἢ ἀνήθικον ὄν, διότι πρῶτα εἰς τὴν οἰκογένειαν καὶ ἔπειτα εἰς τὴν εὐρυτέραν κοινωνίαν, τῆς ὁποίας ἓνας ἀπὸ τοὺς θεσμοὺς εἶναι καὶ τὸ σχολεῖον, μαθαίνει νὰ συμπεριφέρεται, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα ἄτομα, μὲ τὰ ὁποῖα ἔρχεται εἰς ἐπικοινωνίαν. Εἰς τὴν οἰκογένειαν καὶ ἔπειτα εἰς τὸ σχολεῖον καὶ τὴν εὐρῆαν κοινωνίαν ἀσκεῖ τοῦτο τὸ πνεῦμά του, εἰσάγεται εἰς τὰς ἀξίας τῆς ζωῆς, μαθαίνει τὰς ὑποχρεώσεις του καὶ τὰ δικαιώματά του, μαθαίνει νὰ σέβεται τὴν ξένην ἰδιοκτησίαν, ἀποκτᾷ αἰδῶ, πειθαρχίαν εἰς ἀρχὰς καὶ κανόνες καὶ ἄλλα πολλὰ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν οἰκογένειαν, τὸ σχολεῖον καὶ τὴν εὐρυτέραν κοινωνίαν, ὁ ἄνθρωπος δέχεται ἐπίσης πολλὰς ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴν γύρω του φύσιν μέσῳ τῶν ἐντυπώσεων, ποῦ παίρνει ἀπὸ αὐτὴν, ἀλλὰ ἡ κοινωνία μὲ ὅλους τοὺς θεσμοὺς τῆς καὶ τὴν πείραν τῆς εἶναι ἐκείνη, ποῦ τὸν ἀναδεικνύει εἰς ἀληθῆ ἀνθρωπίνην ὑπαρξίν, μὲ συνείδησιν τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ τῶν ἄλλων, μὲ λογικὴν, μὲ ἰκανότητα περιορισμοῦ τῆς δυνάμεως τῶν ἐνστικτῶν του, μὲ πίστιν εἰς ἀξίας καὶ ἰδανικά, μὲ ἀγάπην πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους καὶ ἄλλα πολλὰ.

Ἐν τούτοις δὲν πρέπει νὰ νομίζεται, ὅτι ὅλοι αὐτοὶ οἱ παράγοντες — οἰκογένεια, σχολεῖον, κοινωνία — μόνον καλὰς καὶ ὠφελίμους ἐπιδράσεις ἀσκοῦν ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου. Διὰ τὰς κακὰς ἐπιδράσεις τῆς οἰκογενείας ὠμιλήσαμεν ἀνωτέρω. Προσθέτομεν ἐδῶ τὸ σχολεῖον, τὸ ὁποῖον εἶναι παράγων παρεμφερῆς πρὸς τὴν οἰκογένειαν, καὶ τὴν κοινωνίαν. Ὡς πρὸς τὴν κοινωνίαν παρατηροῦμεν, ὅτι ὠρισμένα ἄτομα, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν αὐτῆς ὡς συνόλου ἢ μεμονωμένων μελῶν τῆς, δὲν φέρονται πρὸς τὸ θεωρούμενον ὡς ὀρθόν, ἀλλὰ πρὸς τὸ καταδικαζόμενον ἀπὸ τὸ δίκαιον καὶ τὴν ἠθικὴν. Τὰ ἄτομα αὐτὰ ἀπὸ ἄγνοιαν, ἄλλοτε ἀπὸ ἀμέλειαν ἰδικὴν τῶν ἢ τῶν συγγενῶν τῶν, ἀπὸ φιλοδοξίαν πολλάκις, ἀπὸ αἴσθημα ἐκδικήσεως, ἀπὸ ἐντυπώσεις, ποῦ ἐρεθίζουν

τὰ ἐνστικτὰ των, ποὺ ἐγείρουν νέα κίνητρα ἢ ποὺ ἐνεργοποιοῦν ὑπάρχοντα ἤδη, ἀπὸ αἰσθημα ἐνοχῆς, ἀπὸ μειονεξίαν, ἀπὸ ἔλλειψιν ψυχικῆς καλλιέργειας, ἀπὸ φθόνον, παραστρατοῦν, ἐρχονται δηλ. εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὸν νόμον.

Τὰ κακὰ, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν κοινωνίαν, προέρχονται δυστυχῶς εἰς ἓνα ὀρισμένον ποσοστὸν καὶ ἀπὸ τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας. Καὶ ἂν μὲν αἱ βλαβεραὶ ἐπιδράσεις τῆς κοινωνίας συγχωροῦνται κατὰ κάποιον τρόπον, ἐπειδὴ μέσα εἰς αὐτὴν ζοῦν κάθε λογῆς ἄνθρωποι, τῶν ὁποίων ἡ συμπεριφορὰ δὲν εἶναι πάντοτε δυνατόν νὰ ἐλέγχεται, πολλαὶ ἀπὸ τὰς προερχομένας ἀπὸ τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας εἶναι ἀσυγχώρητοι, διότι ὅ,τι προσφέρεται ἀπὸ αὐτὰ εἰς τὸ κοινὸν ἠμπορεῖ προηγουμένως νὰ περνᾷ ἀπὸ τὸν ἔλεγχον ἀνθρώπων, ποὺ ἔχουν σπουδάσει τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν καὶ γνωρίζουν τοὺς τρόπους καὶ τὰ μέσα, μετὰ τὰ ὁποῖα μεταβάλλεται ἢ σκέψις καὶ ἡ συμπεριφορὰ πρὸς τὸ καλύτερον ἢ τὸ χειρότερον.

Ἄλλ' ἄς ἴδωμεν, πῶς τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας γίνονται εἰς πολλὰς περιπτώσεις πρόξενον κακοῦ εἰς τοὺς ἀνθρώπους, πῶς δηλαδὴ ὠθοῦν ὀρισμένους πρὸς τὸ κακούργημα, τὸ πλημμέλημα ἢ τὸ πταῖσμα. Ἀνωτέρω ἀνεφέραμεν τοὺς σκοποὺς, τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ ἐξυπηρετοῦν τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας. Ἀπὸ αὐτὰ ὅμως τὸ κοινὸν παίρνει καὶ ἐντυπώσεις, ποὺ δὲν συμβιβάζονται μετὰ τὸ καλῶς νοούμενον συμφέρον τῶν ἀτόμων καὶ τῆς κοινωνίας ὡς συνόλου.

III. Η ΑΡΝΗΤΙΚΗ ΠΛΕΥΡΑ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΜΑΖΙΚΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Τὰ δυσάρεστα ἐπακολουθήματα τῶν μέσων μαζικῆς ἐπικοινωνίας ὀφείλονται εἰς δύο βασικοὺς παράγοντας: Ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὰς ὀπτικές καὶ ἀκουστικὰς ἐντυπώσεις (ἐρεθίσματα), ποὺ προσφέρουν εἰς τὸ κοινὸν, καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν προσωπικότητα, ἢ μᾶλλον εἰς ὀρισμένα γνωρίσματα τῆς προσωπικότητος, τὰ ὁποῖα δέχονται τὰς ἐντυπώσεις, ποὺ μεταδίδουν τὰ μέσα αὐτά. Εἰς τὸ ἐξῆς θὰ ἐξετάσωμεν τὰ σφάλματα, ποὺ διαπράττονται ἀπὸ τοὺς ὑπευθύνους τῶν μέσων μαζικῆς ἐπικοινωνίας. Κατόπιν θὰ ἀναλύσωμεν τὰ γνωρίσματα τῆς προσωπικότητος, ποὺ συντελοῦν, ὥστε ὀρισμένα ἀπὸ τὰ μεταδιδόμενα καὶ ἐκπεμπόμενα νὰ προκαλοῦν ἐγκληματικὰς πράξεις.

Σφάλματα περὶ τὴν μετάδοσιν εἰδήσεων

Τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας ἔχουν μέγα κῦρος εἰς τὴν συνείδησιν πολλῶν ἀνθρώπων, διὰ τὸν λόγον δὲ αὐτὸν ἀσκοῦν βαθείας ἐπιδράσεις ἐπ' αὐτῶν. Αἱ ἐπιδράσεις αὐταὶ συνίστανται εἰς ἐπανάληψιν, ἐν ὄλῳ ἢ ἐν μέρει,

τῶν ἐκπεπομένων ἀπὸ αὐτὰ πληροφοριῶν, εἰς συμμόρφωσιν τῆς συμπεριφορᾶς πρὸς τὰ μεταδοθέντα ἢ κατ' ἐξακολούθησιν μεταδιδόμενα, εἰς μεταβολὴν γνωρισμάτων τῆς προσωπικότητος κ.λπ. Ὅλα ἐν τούτοις τὰ μεταδιδόμενα ἀπὸ τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας οὔτε εἰς τὰ πράγματα ἀνταποκρίνονται οὔτε κατάλληλα διὰ μετάδοσιν εἶναι. Ἐνεκα τῶν λόγων αὐτῶν τὰ μέσα αὐτὰ ἐκφεύγουν συχνὰ ἀπὸ τὸν προορισμὸν των, ἀντὶ δηλ. νὰ ὠθοῦν τὸ κοινόν, μάλιστα δὲ τοὺς νέους, πρὸς τὸ καλύτερον, τοὺς ἐκτρέπουν πρὸς ἐγκληματικὰς πράξεις. Ἀσφαλῶς καὶ ἂν δὲν ὑπῆρχαν τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας, πάλιν θὰ μετεδίδοντο ἀνεξακριβῶτοι ἢ ἀκατάλληλοι εἰδήσεις, ἀλλὰ μὲ αὐτὰ ἡ διάδοσις καλῶν καὶ ἐπιληψίμων εἰδήσεων λαμβάνει τεραστίαν ἔκτασιν.

Ἄλλὰ ποῖα εἶναι τὰ σφάλματα, ποῦ διαπράττονται ἀπὸ τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας; Δυστυχῶς τὰ σφάλματα αὐτὰ εἶναι πολλά, ἀλλὰ ἀπὸ αὐτὰ θὰ ἀναφερθοῦν ἐδῶ μόνον τὰ κυριώτερα.

1. Ἡ λεπτομερῆς περιγραφή ἐγκληματικῶν πράξεων

Δὲν εἶναι σπάνια αἱ περιπτώσεις, κατὰ τὰς ὁποίας ἀπὸ τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας περιγράφονται λεπτομερῶς ἐγκληματικαὶ πράξεις (τύπος) ἢ προβάλλονται εἰκόνας ἀναφερόμεναι εἰς ἐγκλήματα πραγματικὰ ἢ καὶ φανταστικὰ (κινηματογράφος, τηλεόρασις κ.ἄ.). Ἐκ πρώτης ὄψεως δὲν φαίνονται νὰ εἶναι ψεκταὶ αἱ παρουσιάσεις αὐταί, ἂν ὅμως ἐξετάσῃ κανεὶς τὸ πρᾶγμα καλύτερα, θὰ πεισθῇ διὰ τὸ ἀντίθετον.

Ἡ λεπτομερῆς περιγραφή, ἐφ' ὅσον μάλιστα γίνεται μὲ γλαφυρὸν λόγον, ἢ ἡ προβολὴ καὶ παράθεσις πολλῶν ζωηρῶν σκηνῶν, εἶναι φυσικὸν νὰ συγκεντρώνῃ ἐπὶ πολλὴν ὥραν τὴν προσοχὴν ὀλίγων ἢ καὶ πολλῶν ἀναγνωστῶν ἢ θεατῶν. Ἡ ἐντρυφήσις ὅμως εἰς τὰς περιγραφὰς καὶ τὰς εἰκόνας αὐτὰς φέρει καὶ συσχετισμὸν μεταξὺ τῆς προσωπικότητος τοῦ ἐγκληματίου καὶ τῆς ἐγκληματικῆς πράξεως πρὸς τὴν προσωπικότητα καὶ τὰς ἐμπειρίας τοῦ ἀναγνώστου καὶ τοῦ θεατοῦ, ἢ μᾶλλον ὄρισμένων ἀπὸ τοὺς ἀναγνώστας καὶ θεατὰς, ὁ ὁποῖος συσχετισμὸς, καθὼς πληροφοροῦμεθα ἀπὸ σχετικὰς δίκας κ.λπ., ὡθεὶ εἰς ἐπανάληψιν φανταστικὴν καὶ ἐν συνεχείᾳ πραγματικὴν. Ἀπὸ τὰ κοινὰ στοιχεῖα μεταξὺ τῶν ἐν λόγῳ πλευρῶν ἀναφέρομεν ἰδιαιτέρως τὰ κίνητρα, ὅπως εἶναι π.χ. ἡ ἀπόκτησις φήμης, ἡ οἰκονομικὴ ἀποκατάστασις καὶ ἀσφάλεια, ἡ ἐκδίκησις, ὁ φθόνος κ.ἄ.

Ἡ ἀνάδειξις εἰς τὴν κοινωνίαν καὶ ἡ ἀπόκτησις φήμης εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ κίνητρα, τὰ ὁποῖα ρυθμίζουν τὴν συμπεριφορὰν τῶν ἀνθρώπων καὶ μάλιστα τῶν νέων. Οἱ πλεῖστοι δὲ ἀπὸ αὐτοὺς προσπαθοῦν νὰ ἀναδειχθοῦν καὶ νὰ ἀποκτήσουν φήμην ἐντίμως ἐργαζόμενοι καὶ συμπεριφερόμενοι. Μέσα εἰς αὐτοὺς ὅμως ὑπάρχουν καὶ ἐκεῖνοι, τοὺς ὁποίους ἡ γνῶσις μιᾶς ἐγκλημα-

τικῆς πράξεως ὠθεῖ εἰς ἐπανάληψιν αὐτῆς πρὸς ἀπόκτησιν φήμης, ἐφ' ὅσον θὰ μεταδοθῆ ἀπὸ τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας. Πολλὰ παραδείγματα τέτοιων ἀτόμων ὑπάρχουν, τὰ ὁποῖα ἐπεζήτησαν ἱκανοποίησιν τοῦ κινήτρου τῆς ἀναδείξεως παρασυρθέντα ἀπὸ τὴν λεπτομερῆ περιγραφὴν ἐγκληματικῶν πράξεων.

Ἡ οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία καὶ τὸ αἶσθημα ἀσφαλείας, ποῦ γεννᾶ, εἶναι ἄλλο κίνητρον, τὸ ὁποῖον ὠθεῖ τοὺς νέους εἰς πολλὰς ἐνεργείας πρὸς ἱκανοποίησίν του. Ἐκλογὴ ἐπαγγέλματος, ἐργασία ἐπίπονος, σχέδια ἐπὶ σχεδίων, συλλογὴ ποικίλων πληροφοριῶν καὶ ἄλλαι δραστηριότητες ἀναλαμβάνονται πρὸς τοῦτο. Εἰς ὀρισμένας ὁμως περιπτώσεις νέοι ἢ καὶ μεγάλης ἡλικίας ἄνθρωποι ἐντυπωσιάζονται τόσον ἀπὸ τὴν λεπτομερῆ προβολὴν ὀρισμένων ἐγκληματικῶν πράξεων, ὅπως εἶναι π.χ. ἡ ἀρχαιοκαπηλεία, ἡ διάρρηξις, ἡ ληστεία κ.ά., ὥστε ἐκτρέπονται εἰς παρανόμους ἐνεργείας πρὸς ἱκανοποίησιν ὄχι μόνον τοῦ κινήτρου αὐτοῦ εἰς σύντομον χρόνον καὶ σχετικῶς χωρὶς μεγάλους κόπους — πράγματα, τὰ ὁποῖα ἀπαιτεῖ ἀντιθέτως ἡ ἐντιμὸς οἰκονομικὴ ἀποκατάστασις — ἀλλὰ καὶ τοῦ προηγουμένου, δηλ. τῆς κοινωνικῆς ἀναδείξεως.

Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτά, κάθε ἄνθρωπος συχνὰ δοκιμάζει τὸ αἶσθημα τῆς ἀδικίας. Διέξοδοι εἰς τὸ αἶσθημα αὐτὸ εἶναι ἡ φανταστικὴ ἀνάδειξις καὶ ἐπομένως ἡ φανταστικὴ ταπείνωσις ἢ ὑποσκέλισις τοῦ ἀδικήσαντος, ἄλλοτε ἡ συγχώρησις, ἡ ἀνταπόδοσις τῶν ἴσων κ.ο.κ. Ἡ ἀνάγνωσις εἰς τὸν τύπον τῆς περιγραφῆς ἐγκληματικῆς πράξεως ἐχούσης ὡς ἐλατήριον τὴν ἐκδικησιν ἢ ἡ παρακολούθησις σχετικῆς ταινίας κ.λπ. ἔχει ὁδηγήσει ὀρισμένους εἰς ἐκτέλεσιν τέτοιων πράξεων (φόνος, πυρπόλησις ἰδιοκτησίας, ψευδῆς μαρτυρία, συκοφαντία κ.λπ.) πρὸς ἱκανοποίησιν τοῦ αἰσθήματος αὐτοῦ.

Εἰς ἄλλας περιπτώσεις ἡ λεπτομερῆς παρουσίασις ἀπὸ τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας ἐγκληματικῶν πράξεων ἐξωθεῖ φθονοῦντας ὀρισμένον πρόσωπον διὰ τὰς ἱκανότητας καὶ τὰς ἐπιτυχίας του εἰς ἀνάληψιν ἐγκληματικῆς πράξεως πρὸς ταπείνωσιν αὐτοῦ καὶ ἐπομένως πρὸς ἱκανοποίησιν διὰ τὴν μειονεξίαν, τὴν ὁποῖαν αἰσθάνονται. Ἐγκληματικαὶ πράξεις ἔχουσαι ὡς κίνητρον τὸν φθόνον εἶναι ἡ συκοφαντία, ἡ διαβολή, ἡ πρόκλησις βλάβης εἰς τὸν φθονούμενον ἢ εἰς προσφιλῆς εἰς αὐτὸν πρόσωπον καὶ κάθε ἄλλη, ποῦ θὰ φέρῃ εἰς αὐτὸν λύπην καὶ ἀπογοήτευσιν.

Τὸ γενετήσιον ἐνστικτον ἐπίσης πολὺ συχνὰ προκαλεῖται ἀπὸ λεπτομερεῖς περιγραφὰς καὶ εἰς ὀρισμένας περιπτώσεις ὁδηγεῖ καὶ εἰς ἐγκληματικὰς πράξεις. Ἀναφέρω ὡς παράδειγμα τὴν ἐξῆς εἶδησιν, ποῦ ἐδιάβασα εἰς ἑφημερίδα: «Ἅγιος Φραγκίσκος. Τὸ Ἀνώτατον Δικαστήριον τῆς Καλιφορνίας ἐπέτρεψεν εἰς Ἀμερικανίδα μητέρα νὰ ἐγείρῃ ἀγωγὴν ἀποζημιώσεως 22 ἑκατομμυρίων δολλαρίων κατὰ τοῦ τηλεοπτικοῦ δικτύου NBC, τὸ ὁποῖον κατηγορεῖ ὡς ὑπεύθυνον διὰ σεξουαλικὴν ἐπίθεσιν ἐναντίον τῆς 12ετιδος

θυγατρός της υπό ομάδαοσ ἀνηλίκων, οἱ ὁποῖοι ἐχρησιμοποίησαν φιάλην λεμονάδας, τρεῖς ἡμέρας μετὰ τὴν ἐκπομπὴν 'Γεννημένη ἀθῶα'. Εἰς τὴν ἐκπομπὴν αὐτὴν ὑπάρχει σκηνὴ περιγράφουσα τὸν ἴδιον τρόπον ἐπιθέσεως. Κατὰ τὴν ἀνάκρισιν οἱ δρᾶσται ὠμολόγησαν ὅτι ἐνεπνεύσθησαν τὴν πράξιν τῶν ἀπὸ τὴν σκηνὴν αὐτὴν τῆς τηλεοράσεως».

Θὰ παρατηρηθῆ ἴσως, ὅτι, ἐφ' ὅσον αἱ περιγραφόμεναι ἢ προβαλλόμεναι ἐγκληματικαὶ πράξεις κατακρίνονται, οἱ δὲ διαπράξαντες αὐτὰς διώκονται ἢ συλλαμβάνονται καὶ ὀδηγοῦνται πρὸ τῆς Δικαιοσύνης, δὲν ἠμποροῦν νὰ ἀποτελοῦν παραδείγματα πρὸς μίμησιν, διότι ὁ φόβος τῆς τιμωρίας τὰς ἀποτρέπει. Εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις ὁ φόβος αὐτὸς συγκρατεῖ πράγματι ἀπὸ ἐκτροπῆν. Ἀπὸ ἄλλοις ὅμως ἡ τιμωρία δὲν λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν, ἐπειδὴ ἢ ἐσωτερικὴ ὄθησις πρὸς τὴν ἐγκληματικὴν πράξιν εἶναι ἰσχυρά, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ τὰ πρόσωπα αὐτὰ συνήθως νομίζουσι, ὅτι εἶναι ἱκανὰ νὰ διαπράξουν τέλειον ἐγκλημα καὶ ἐπομένως νὰ μὴ ἀνακαλυφθοῦν.

2. Ἡ ἔντονος προβολὴ ἐγκληματικῶν πράξεων

Εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις δὲν γίνεται μόνον λεπτομερὴς περιγραφή ἐγκληματικῶν πράξεων, ἀλλὰ καὶ ἔντονος προβολὴ αὐτῶν ἢ μεγιστοποίησις σχετικῶς ἀσημάντων γεγονότων συνδεομένων με αὐτὰς. Ἡ ἔντονος προβολὴ καὶ ἡ μεγιστοποίησις — πρβλ. π.χ. τὰ μεγάλα στοιχεῖα τῶν ἐφημερίδων, τὴν ἔμφασιν, ποῦ δίδει εἰς τὴν φωνὴν τοῦ ὁ ἐκφωνητῆς, τὴν προβολὴν εἰκόνων δυσαναλόγων κατὰ τὸν ἀριθμὸν καὶ τὸ μέγεθος πρὸς τὰ συμβάντα κ.ἄ. — ἀποτελοῦν κατὰ κάποιον τρόπον δελεαστικὰ ἐρεθίσματα καλοῦντα εἰς ἐπανάληψιν τῶν διαπραχθέντων ἀνομιμάτων. Καθὼς γνωρίζομεν, κάθε ἐρέθισμα, προσβάλλον τὰ αἰσθητήρια τῆς ὄρασεως καὶ τῆς ἀκοῆς, δὲν γίνεται ἀντιληπτὸν με βάσιν μόνον τὰς γνώσεις καὶ τὴν ὄλην ψυχικὴν κατάστασιν τοῦ δεχομένου αὐτό, ἀλλὰ καὶ ἀναλόγως τοῦ βαθμοῦ ἐρεθισμοῦ αὐτῶν καὶ ἐπομένως καὶ τῆς συναισθηματικῆς καταστάσεως, τὴν ὁποῖαν προκαλεῖ. Αἱ οὕτω δὲ προκαλοῦμεναι συναισθηματικαὶ καταστάσεις, αἱ ὁποῖαι εἶναι συνήθως ἔντονοι, ζητοῦν ἐκτόνωσιν, ἢ ὁποῖα γίνεται με πράξεις ἄλλοτε μὲν περιοριζόμενας ἐντὸς τῶν ὀρίων τοῦ γραπτοῦ καὶ ἀγράφου νόμου, ἄλλοτε δὲ ὑπερβαινούσας αὐτόν. Τοιουτοτρόπως ἄλλοτε ἐγείρεται θαυμασμός πρὸς τὸν ἐγκληματῆσαντα καὶ ἀναζητεῖται ἢ κατάλληλος περίστασις πρὸς ἐπανάληψιν με τὸν α ἢ β τρόπον τῆς πράξεώς του, ἄλλοτε ἀγανάκτησις διὰ τὸν δράστην καὶ ἀνάληψις δράσεως πρὸς τιμωρίαν τοῦ με χειροδικίαν καὶ ἄλλα παρεμφερῆ μέσα, ἄλλοτε τὸ μένος στρέφεται κατὰ τῶν ἠθικῶν αὐτουργῶν, ἂν ὑπάρχουν, με διάπραξιν διαφόρων ἐγκληματικῶν πράξεων, εἰς ἄλλας περιπτώσεις κατὰ τοῦ θύματος διὰ νὰ τοῦ ἐπιβληθῆ μεγαλύτερα τιμωρία διὰ τὰς τυχόν καταπιέσεις του, τὴν ἐκμετάλλευσιν, ποῦ δῆθεν διέπραξεν εἰς βάρος ἄλλων

ἀνθρώπων κ.ο.κ. Ἡ ἔντονος ἐπομένως προβολὴ ἐγκληματικῶν πράξεων, μετὰ τὴν λεπτομερῆ περιγραφὴν αὐτῶν ἀπὸ τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας, γίνεται εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις ἀφορμὴ παρανομίας, ἀκόμη δὲ καὶ εἰς πρόσωπα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν θὰ ἐπερίμενε κανεὶς τέτοιαν δραστηριότητα.

3. Ἡ ἡρωποίησις ἐγκληματιῶν

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν λεπτομερῆ περιγραφὴν καὶ τὴν ἔντονον προβολὴν ἐγκληματικῶν πράξεων, εἰς ἐκνόμους ἐνεργείας ὄθει καὶ ἡ ἡρωποίησις ἐγκληματιῶν. Εἰς κινηματογραφικὰς ταινίας, εἰς μυθιστορήματα καὶ ἄλλα παρεμφερῆ ἔργα συχνὰ δυστυχῶς πρωταγωνιστοῦν δρᾶσται ἐγκλημάτων πραγματικῶν ἢ φανταστικῶν. Τοιοῦτοτρόπως ὁ ἐγκληματίας παρουσιάζεται εἰς τοὺς θεατὰς καὶ τοὺς ἀναγνώστας ὡς πρόσωπον, πού τοῦ ἀποδίδεται μεγάλη τιμὴ — καὶ εἶναι πράγματι μεγάλη τιμὴ νὰ παίρνη κανεὶς τέτοιαν θέσιν εἰς τὰ ἔργα αὐτὰ — καὶ ἐπομένως ἄξιον πρὸς μίμησιν.

Ὁ ὄριμος καὶ πεπαιδευμένος ἄνθρωπος εἶναι πολὺ δύσκολον νὰ παρασυρθῆ εἰς τέτοιας πράξεις, ἀλλὰ ὁ νέος μὲ τὴν πλουσίαν φαντασίαν του, μὲ τὴν ροπήν του πρὸς τὴν περιπέτειαν, τὴν προβολὴν του ὡς ἀξιολόγου προσώπου, τὴν ἔντονον συναισθηματικὴν του ζωὴν κ.λπ., δὲν ἤμπορεῖ πάντοτε νὰ ἀποφύγῃ τὸν πειρασμόν καὶ νὰ μὴ ριφθῆ εἰς ἐγκληματικὰς πράξεις διὰ νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ τὴν ἡσυχον ζωὴν, πού κάμνει, καὶ νὰ γίνῃ πρόσωπον τῆς ἡμέρας, ἀφοῦ μὲ αὐτὸν λόγῳ τῆς πράξεώς του πρόκειται νὰ ἀσχοληθοῦν σώματα ἀσφαλείας, μέσα ἐνημερώσεως, γνωστοὶ ἄνθρωποι κ.ἄ.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὑπόμνησιν τῆς κινηματογραφικῆς ταινίας «Ριφιφί» καὶ τῶν ἐγκληματικῶν πράξεων, εἰς τὰς ὁποίας ὄθησε πολλοὺς, ἀναφερόμεν ἐδῶ καὶ τὴν ἐξῆς εἶδησιν, τὴν ὁποίαν ἐδιαβάσαμεν εἰς τὰς ἐφημερίδας: «Κρεάνς, Γαλλία. Ὁ 58ετής Ροζὰν Ρουσέλ ὡμολόγησεν ὅτι ἐμιμήθη περιγραφομένην μέθοδον εἰς ἀστυνομικὸν μυθιστόρημα τῆς Ἁγκάθα Κρίστι διὰ νὰ δηλητηριάσῃ τὸν θεῖον του καὶ δύο ἀκόμη ἄτομα. Ἡ Ἀστυνομία ἐπεβεβαίωσεν, ὅτι ὁ Ρουσέλ ἔρριπεν ἀτροπίνην εἰς τὸν οἶνον τοῦ 80ετοῦς θεοῦ του, ὁ ὁποῖος ἀπέθανεν ἐκ δηλητηριάσεως. Ἡ ἀτροπίνη ἀναφέρεται ὡς ἰσχυρότατον δηλητήριον εἰς ἓνα ἀπὸ τὰ κεφάλαια τοῦ μυθιστορήματος τῆς Ἁγκάθα Κρίστι ὄφονος τοῦ Τιούσνταιη Κλάμπ».

Πολλοὶ ἔχουν ἰσχυρισθῆ, βασισθέντες εἰς ἐρεῦνας ἐπὶ τῆς συμπεριφορᾶς πρωτογόνων φυλῶν, ὅτι ἡ ἐπιθετικὴ συμπεριφορὰ, ὁποία εἶναι καὶ ἡ τοῦ ἐγκληματιῶν, δὲν εἶναι ἔμφυτος, ἀλλὰ ἐπίκτητος. Ἄλλοι ὅμως εἶπαν, ὅτι εἶναι ἔμφυτος καὶ συνδέεται μὲ τὸ ἔνστικτον τῆς αὐτοσυντηρήσεως. Δὲν γνωρίζομεν ἀκόμη, ποία ἀπὸ τὰς δύο αὐτὰς θεωρίας εἶναι ἡ ὀρθή. Τὸ βέβαιον ὅμως εἶναι, ὅτι τὸ παράδειγμα, ἡ κοινωνικὴ ζωὴ, ἡ ἐμπειρία, πού

ἀποκτᾶ κανεῖς μέσα εἰς τὴν κοινωνίαν, ἂν δὲν γεννοῦν, τοῦλάχιστον καθιστοῦν ἀναγκαίαν τὴν ἐπιθετικὴν συμπεριφορὰν.

4. Ἡ μετάδοσις ἐσφαλμένων πληροφοριῶν

Δὲν εἶναι σπάνια αἱ περιπτώσεις, κατὰ τὰς ὁποίας ὁ τύπος, τὸ ραδιόφωνον καὶ ἡ τηλεόρασις μεταδίδουν πληροφορίας, αἱ ὁποῖαι ἀργὰ ἢ γρήγορα ἀποδεικνύονται ἐσφαλμένα. Καὶ ὅσον ἀφορᾷ μὲν ἐκεῖνας, αἱ ὁποῖαι δὲν ἔχουν δυσάρεστα ἐπακολουθήματα, θὰ παρατηρήσωμεν μόνον, ὅτι οἱ ὑπεύθυνοι τῶν μέσων αὐτῶν θὰ πρέπει νὰ ἐλέγχουν τὰς πληροφορίας τῶν πρῶτα καὶ ὕστερα νὰ τὰς μεταδίδουν, διότι ἐν ἐναντίῳ περιπτώσει δὲν ἐξασκοῦν τὸ ἔργον τῶν μὲ εὐσυνειδησίαν καὶ αἰσθημα εὐθύνης.

Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλαι πληροφορίες ἀπὸ τὰς ἀνεξακριβώτους, αἱ ὁποῖαι γίνονται ἀφορμὴ διαφόρων ἐγκληματικῶν πράξεων ἢ ἄλλων δυσαρέστων ἐπακολουθημάτων. Ἡ ἀπόδοσις λ.χ. γενομένου — ἢ καὶ μὴ γενομένου — ἐγκλήματος εἰς ὠρισμένα πρόσωπα εἶναι δυνατόν νὰ προκαλέσῃ τὴν ἀγρίαν τιμωρίαν τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν ἀπὸ συγγενεῖς, φίλους ἢ ὁμοιδέας τοῦ θύματος ἢ τοῦ δῆθεν θύματος, χωρὶς οἱ δῆθεν δρᾶσται νὰ ἔχουν οἰανδὴποτε ἀνάμιξιν εἰς τὸ ἀποδοθὲν εἰς αὐτοὺς ἐγκλημα. Ἀναφέρω ἐπίσης ὡς παράδειγμα τὴν πρὸ ὀλίγων ἐτῶν διαρκῆ μετάδοσιν τῆς πληροφορίας τῆς ἀναφερομένης εἰς τὴν θεραπευτικὴν ιδιότητα τοῦ νεροῦ, τὸ ὁποῖον ἔδιδεν ἓνας νέος δικηγόρος πρὸς καταπολέμησιν τῆς ἐπαράτου νόσου. Πολλοὶ ἀσθενεῖς διέκοψαν τὴν κλινικὴν θεραπείαν τῶν καὶ ἤρχισαν νὰ πίνουν τὸ «θαυματουργὸν νερό», πράγμα, τὸ ὁποῖον ἐπέφερε χειροτέρευσιν τῆς καταστάσεώς των καὶ εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις πιθανὸν καὶ τὸν θάνατον.

5. Ἡ ἔξαρσις τῶν παθῶν

Τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας χρησιμοποιοῦνται πολλὰς φορές, συνειδητῶς ἢ ἀσυνειδήτως, διὰ νὰ ἀναζωπυρώσουν πάθη καὶ νὰ ἐνσταλάξουν τὴν μισαλλοδοξίαν καὶ τὸν φανατισμὸν εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἀγανωστῶν, τῶν ἀκροατῶν καὶ τῶν θεατῶν καὶ μάλιστα τῶν ἀπαιδευτῶν ἀνθρώπων. Πρὸς τοῦτο μεταδίδονται ψευδεῖς εἰδήσεις διὰ δῆθεν ἐγκλήματα διαπραχθέντα εἰς βάρος ὁμοθησέσκων, ὁμοεθνῶν, ὁμοιδεατῶν κ.λπ. ἢ προβάλλονται ἀθῶαι ἐνέργειαι ὡς δῆθεν ἐγκληματικαὶ ἢ ἀποδίδονται εἰς τοὺς ἀποτελοῦντας τὸν στόχον πράξεις, αἱ ὁποῖαι ἔγιναν ἀπὸ ἄλλους κ.ο.κ.

Μὲ τοιαῦτα ψεῦδη ἐρεθιζόμενος καὶ ὑποβαλλόμενος ὁ ὄχλος ἐξεγείρεται ἐναντίον τῶν δῆθεν ἐγκληματησάντων εἰς βάρος του καὶ ἀδυνατῶν πλέον νὰ χαλιναγωγῆσῃ τὰ ἀναβιώσαντα ἄγρια ἐνστικτὰ του διαπράττει φρικτὰ ἐγκλήματα, ὅπως εἶναι π.χ. ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἐτελέσθησαν ἀπὸ τὸν

τουρκικὸν ὄχλον εἰς βάρος τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Σμύρνης πρὸς ἐκδίκησιν διὰ τὰ δῆθεν ἀνομήματά του.

Τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας (τύπος κ.λπ.) δὲν εἶναι πρὸς τούτοις πάντοτε ἀνεύθυνα διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ λεγομένου λυντσειοῦ νόμου (Lynch-law), ἧτοι τῆς ἐκτελέσεως ὑποτιθεμένου ἐγκληματίου χωρὶς δίκην. Ὁ ὄχλος καὶ πάλιν ἐρεθιζόμενος ἀπὸ ἐντυπωσιακῆν εἰδησιν συγκεντρώνεται εἰς ὠρισμένον χώρον, εἰς τὸν ὁποῖον μὲ ἀλληλεπίδρασιν, μὲ συνθήματα, ποῦ ρίπτονται ἀπὸ ὀμιλητὰς ἢ ἀπὸ τοὺς παραφερομένους ἀπὸ τοὺς συγκεντρωθέντας, παίρνει ἀποφάσεις καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐκτρέπεται εἰς ἐγκληματικὰς πράξεις μέχρι φόνου, τὰς ὁποίας ἕνας ἕκαστος — ἐλλεῖπει τοῦ δημιουργηθέντος ὁμαδικοῦ ἐξάλλου πνεύματος — οὐδέποτε θά διέπραττεν.

6. Ἡ μαζοποίησις τοῦ ἀνθρώπου

Εἰς τὰ ἀνωτέρω ἀναφερθέντα μειονεκτήματα τῶν μέσων μαζικῆς ἐπικοινωνίας θά προστεθῇ ἐδῶ καὶ ἓνα ἀκόμη· ἡ μαζοποίησις τοῦ κοινού.

Ὅταν λέγωμεν μαζοποίησιν, ἐννοοῦμεν τὴν προσπάθειαν, συνειδητὴν ἢ καὶ ἀσυνειδητὴν, ποῦ καταβάλλεται ἀπὸ τοὺς χειριζομένους τὰ μέσα αὐτά, ὥστε πολλοὶ ἄνθρωποι νὰ αἰσθάνωνται, νὰ κρίνουν καὶ νὰ συμπεριφέρονται ὄχι ὡς αὐτόνομα καὶ ἀνεξάρτητα ἄτομα, ἀλλὰ ὡς μία ἀγέλη, ὡς μία μᾶζα, κινουμένη πρὸς αὐτὴν ἢ ἐκείνην τὴν κατεύθυνσιν ἀπὸ ἰδέας, πεποιθήσεις, τρόπους σκέψεως καὶ συμπεριφορᾶς, τὰ ὁποῖα ὑπέβαλαν εἰς αὐτὴν ὠρισμένα ἄτομα.

Καθὼς εὐκόλα ἀντιλαμβάνεται κανεὶς, ἄλλο πρᾶγμα εἶναι ἡ μαζοποίησις καὶ ἄλλο αὐτό, ποῦ ὀνομάζομεν κοινὴν γνώμην, ἢ μᾶλλον διαμόρφωσιν κοινῆς γνώμης.

Κοινὴ γνώμη εἶναι τὸ κοινὸν πνεῦμα, ποῦ ἐλευθέρως ἔχει διαμορφωθῆ εἰς μίαν κοινωνίαν. Τὸ κοινὸν αὐτὸ πνεῦμα κάθε κοινωνίας, ποῦ ἔχει προκύψει ἀπὸ τὴν παράδοσιν αὐτῆς, ἀπὸ τὴν ἀλληλεπίδρασιν τῶν μελῶν τῆς, ἀπὸ τὴν παιδείαν, τὴν πολιτείαν, τὴν ἀπόκτησιν νέων γνώσεων, τὰς ἀνάγκας καὶ τοὺς σκοποὺς τῆς, τὰ προβλήματα, ποῦ ἀντιμετωπίζει κ.λπ., εἶναι ἡ λογικὴ τῆς, ἢ ὁποῖα, καθὼς εἶναι εὐνόητον, μεταβάλλεται μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου καὶ διαφέρει, πολὺ ἢ ὀλίγον, ἀπὸ τὴν κοινὴν γνώμην ἄλλων λαῶν καὶ ἄλλων κοινωνιῶν. Λόγω τῆς ὑπάρξεως κοινῆς γνώμης εἰς κάθε κοινωνίαν βλέπομεν συμμόρφωσιν ὄλων ἢ τῶν περισσοτέρων εἰς τὰ ἴδια ἦθη καὶ ἔθιμα, εἰς τὰς αὐτὰς ἀξίας, εἰς τὰς ἰδίας πεποιθήσεις, εἰς τοὺς ἰδίους τρόπους συμπεριφορᾶς, ἐπίσης δὲ σύμπτωσιν ἀντιλήψεων εἰς ζητήματα ἀφορῶντα τὸ σύνολον, κοινούς πόθους κ.ἄ.

Οἱ ἄνθρωποι, ποῦ διαμορφώνουν καὶ ἀκολουθοῦν τὴν κοινὴν γνώμην ἢ τὸ κοινὸν πνεῦμα, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ λέγεται, ὅτι ἔχουν μαζοποιηθῆ, διότι ὁ καθένας ἀπὸ αὐτοὺς ἐλευθέρως συμβάλλει εἰς τὴν ἐμφάνισιν τῆς καὶ χωρὶς

πίσιν συμμορφώνεται εις αὐτήν. Ἐναντιθέτως οἱ ἄνθρωποι, ποὺ ἔχουν μαζοποιηθῆ, ἔχουν χάσει, χωρὶς νὰ τὸ κατανοήσουν, τὴν αὐτόνομον βούλησιν των καὶ ἀνεπιγνώστως ἐνεργοῦν, ὅπως ἄλλοι θέλουν, οἱ ὅποιοι μὲ πολλὰ τεχνάσματα ἔχουν κατορθώσει νὰ ἀλλάξουν τὴν προσωπικότητά των καὶ νὰ τὴν κάμουν νὰ ἀκολουθῆ ὄχι ἐκεῖνα, ποὺ θὰ ἤθελε νὰ ἀκολουθῆ, ἀλλὰ ἐκεῖνα, ποὺ τελευταίως ἐνέβαλαν εἰς αὐτήν.

Χωρὶς ἀμφιβολίαν καὶ τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας συμβάλλουν εἰς διαμόρφωσιν τῆς κοινῆς γνώμης, ἀλλὰ καὶ συχνά, καθὼς ἐλέχθη καὶ προηγουμένως, ἐπιβάλλουν εἰς πολλοὺς μαζοποίησιν.

Ἡ προσπάθεια πρὸς μαζοποίησιν, μάλιστα δὲ ὅταν αὕτη ἀποβλέπη εἰς σκοποὺς μὴ συμβιβαστέους πρὸς τὴν ὑφισταμένην ὑγιᾶ κοινὴν γνώμην, ἀποτελεῖ, τοῦλάχιστον κατὰ τὴν γνώμην μας, ἔγκλημα, ἂν καὶ δὲν τιμωρεῖται ἀπὸ τὸν νόμον, διότι ὑποβιβάζει τὸν ἄνθρωπον εἰς κατώτερον ὄν. Ὁ χάνων τὸ αὐτόνομον ἐγὼ του, τὴν ἀνεξάρτητον βούλησιν του, ὑπακούων δὲ — εἰς πολλὰς περιπτώσεις τυφλῶς — εἰς ἰδέας καὶ πεποιθήσεις, ποὺ ἄλλοι, χωρὶς νὰ τὸ ἀντιληφθῆ, ἔβαλαν εἰς τὸν νοῦν του, δὲν ἠμπορεῖ νὰ λογιζέται ὡς πρόσωπον ἄξιον τοῦ ὀνόματος. Ἐὰν δὲ τὰ νέα στοιχεῖα, μὲ τὰ ὅποια ἡ προσωπικότης ὑπεδουλώθη εἰς τὰ κελεύσματα ἄλλων, εἶναι ἐπιλήψιμα, οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ χάνουν τὴν προηγουμένην των ἀξιοπρέπειαν, τὴν πίστιν των εἰς καθιερωμένας ἀξίας, τὸν σεβασμὸν των ἐναντι τῶν ἄλλων, τὴν αἰδῶ, ἡ ὅποια συνέχει τὰς κοινωνίας, καὶ γίνονται ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις ἐπικίνδυνοι. Καὶ λέγομεν ἐπικίνδυνοι, διότι συνήθως χρησιμοποιοῦν κάθε μέσον, θεμιτὸν ἢ ἀθέμιτον, διὰ νὰ φθάσουν εἰς τοὺς σκοποὺς, τοὺς ὁποίους ἔχουν ἐγκόλπωθῆ.

Ἡ μαζοποίησις τῶν ἀνθρώπων ἐπιδιώκεται σήμερα συστηματικὰ μὲ τὴν λεγομένην προπαγάνδαν, ἡ ὅποια μὲ τὰ σύγχρονα μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας παίρνει μεγάλην ἔκτασιν. Μὲ τὴν προπαγάνδαν, διεξαγομένην μὲ πολλοὺς τρόπους, ἀποσκοπεῖται ἡ μεταβολὴ τῶν στάσεων (attitudes), τῶν πεποιθήσεων, τῆς κοσμοθεωρίας κ.λπ. τοῦ κοινοῦ καὶ ἡ υἰοθέτησις ὑπ' αὐτοῦ νέων. Τὴν μεταβολὴν αὐτήν, ἐφ' ὅσον πράγματι συμβαίνει, ὀνομάζομεν συνήθως σήμερα «πλύσιν ἐγκεφάλου».

Ἡ προπαγάνδα βεβαίως δὲν ἀποβλέπει μόνον εἰς ἀνεπιτρέπτους σκοποὺς, ἀλλὰ καὶ εἰς καλοὺς. Καὶ ἡ καλὴ ὁμως προπαγάνδα λόγω τῆς μειώσεως ἢ τοῦ ἀφανισμοῦ τῆς αὐτονομίας εἰς τὴν προσωπικότητα εἶναι καταδικαστέα. Πολὺ περισσότερον ὁμως ἡ κακὴ, ἐπειδὴ ἔχει καὶ ἄλλα δυσάρεστα, καθὼς ἐλέχθη καὶ ἀνωτέρω, ἐπακολουθήματα.

Κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τῆς κακῆς προπαγάνδας πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ ἐπιθυμητοῦ εἰς τοὺς προπαγανδιστὰς σκοποῦ χρησιμοποιοῦνται πολλοὶ τρόποι, οἱ ὅποιοι δὲν εὐρίσκονται πάντοτε ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς νομιμότητος καὶ τῆς ἠθικότητος. Ἡ περιφρόνησις τῆς ἀληθείας εἶναι ἓνας βασικὸς

τρόπος ἀπὸ τοὺς χρησιμοποιούμενους ἀπὸ τὴν προπαγάνδα, ὅπως καὶ ἡ ἐπανελημμένη παρουσίασις εἰς τὰ ὦτα καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ κοινοῦ τῶν χρησιμοποιουμένων πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ ἐντυπώσεων. Ἐκτὸς αὐτῶν ὁμως συχνὰ χρησιμοποιοῦνται κατὰ τὴν κακὴν προπαγάνδα ἡ διαβολή, ἡ παραπλάνησις, ἡ γελοιοποίησις ἰδεῶν, πεποιθήσεων, θεσμῶν, προσώπων κ.λπ., ἡ ἀνύψωσις προσώπων μὴ ἀξίων πρὸς τοῦτο, ἡ γένεσις ὑποψιῶν διὰ πολλὰς πράξεις, ἡ δῆθεν ἄγνοια τῶν πραγματικῶν γεγονότων, ἡ δῆθεν γνῶσις ἄλλων, ἡ μείωσις ἢ ἀντιθέτως ἡ ἔξαρσις τῆς σπουδαιότητος ὠρισμένων γεγονότων, ἡ ἀπόκρυψις γεγονότων καὶ ἐπιδιώξεων, ἡ χρησιμοποίησις διαφόρων συνθημάτων ἐξυπηρετούντων ὠρισμένους σκοποὺς καὶ ἡ συνεχὴς ἐπὶ μακρὸν μετάδοσις αὐτῶν κ.ἄ.

Τὸν κίνδυνον τῆς ἀλλαγῆς ἀπὸ τὴν προπαγάνδα διατρέχουν κυρίως οἱ νέοι, διότι εἰς αὐτοὺς ὑπάρχει συνήθως ρευστότης ἰδεῶν καὶ πεποιθήσεων, ὅπως καὶ ἐπιθυμία ἀλλαγῆς καὶ μειωμένη δύναμις ἀντιστάσεως, ἀλλὰ ὄχι σπανίως καὶ ὄρμοι ἀνθρώποι λόγῳ τῆς ἰδιοσυγκρασίας των καὶ τῆς ψυχοσυνθέσεώς των, τῶν δυσμενῶν ὄρων, ὑπὸ τοὺς ὁποίους ζοῦν, ὅπως ἦσαν π.χ. ἐκεῖνοι, τοὺς ὁποίους ἐξεμεταλλεύθη κατὰ τὸν μεσοπόλεμον ἡ χιτλερική προπαγάνδα πρὸς προσεταιρισμὸν τῶν Γερμανῶν κ.ἄ.

Κάθε προσωπικότης διαθέτει βεβαίως καὶ ἄμυναν εἰς τὴν ἐπιχειρουμένην μὲ παράνομα καὶ ἀνήθικα μέσα ἀλλαγὴν αὐτῆς, ἀλλὰ πολλὰς φορές κάμπτεται ἢ καὶ ἐξουδετερώνεται καθ' ὀλοκληρίαν κατὰ τὴν πρὸς πλῆσιν ἰδιαιτέρως τοῦ ἐγκεφάλου προσπάθειαν, κατὰ τὴν ὁποίαν χρησιμοποιοῦνται ὄχι μόνον τρόποι ἐπιστημονικῶς τεκμηριωμένοι, ἀλλὰ καὶ μεταχειρίσις τῶν πρὸς ἀλλαγὴν ἀτόμων σκληρὰ ἢ καὶ ἀπάνθρωπος.

IV. Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΣ ΩΣ ΑΙΤΙΑ ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΚΩΝ ΠΡΑΞΕΩΝ

Εἰς τὸ προηγούμενον κεφάλαιον ἐσημειώσαμεν τὰ κυριώτερα ἀπὸ τὰ σφάλματα, ποὺ κάμνουν οἱ ὑπεύθυνοι τῶν μέσων μαζικῆς ἐπικοινωνίας κατὰ τὴν μετάδοσιν πληροφοριῶν. Ἐδῶ θὰ προσθέσωμεν ὀλίγας λέξεις διὰ τὰ γνωρίσματα ἐκεῖνα τῆς προσωπικότητος, τὰ ὁποῖα, λόγῳ τῆς φύσεώς των, τὴν διαθέτουν ἔτσι, ὥστε νὰ δέχεται τὰς ἐπιληψίμους ἐντυπώσεις, νὰ ὑφίσταται τὴν ἐπίδρασίν των καὶ εἰς τὸ τέλος νὰ ἐπαναλαμβάνῃ τὴν συμπεριφορὰν παραβατῶν τοῦ νόμου καὶ τῆς ἠθικῆς.

Προτοῦ ὁμως προχωρήσωμεν εἰς τὴν ἀνάλυσιν τῶν γνωρισμάτων αὐτῶν, θὰ κάμωμεν δύο γενικὰ παρατηρήσεις:

Κατὰ πρῶτον, ὅτι ἡ προσωπικότης κάθε ἀνθρώπου εἶναι τόσον πολυσύνθετος καὶ περίπλοκος, ὥστε εἶναι πολὺ δύσκολον νὰ κατανοηθῇ. Δι' αὐτὸ καὶ πολλὰ ἐγκληματικὰ πράξεις παραμένουν σκοτειναί, ἔστω καὶ ἂν

οί μάρτυρες ή οί ειδικοί ββαιώνουν και οί έγκληματίαι όμολογούν, τί τούς ώθησεν εις την έγκληματικήν πράξιν. Είς πολλές περιπτώσεις ή άποκρύπτουν ή δέν έχουν καταλάβει, τί έγινεν εις την προσωπικότητά των, όταν έπηραν την άπόφασιν να έγκληματήσουν.

Κατά δεύτερον λόγον, ότι πολλοί άνθρωποι άντιλαμβάνονται διαφορετικά τās ίδιās έντυπώσεις και έπομένως ό καθένας δέχεται διαφορετικήν την έπίδρασιν τής ίδιας άκριβώς έντυπώσεως διά τόν λόγον, ότι ή κάθε προσωπικότης διαφέρει από οίανδήποτε άλλην. Όμοιότητες ββαιώς υπάρχουν μεταξύ τών ανθρώπων, αλλά συγχρόνως και άτομικαί διαφοραί, αί όποιαί όφείλονται εις την κληρονομικότητα και εις τόν λόγον, ότι ό καθένας δέχεται διαφορετικά τās έπίδράσεις τοϋ φυσικοϋ και τοϋ κοινωνικοϋ περιβάλλοντος. Αυτόι είναι οί βασικοί λόγοι, διά τούς όποιους αί πληροφορίαί τών μέσων μαζικής έπικοινωνίας και μάλιστα αί άναφερόμεναι εις έγκληματικές πράξεις γίνονται ποικιλοτρόπως δεκταί από τό κοινόν και έπομένως εις άλλους μέν προκαλούν άντιδράσεις χωρίς συνέχειαν, άλλους δέ ώθούν εις τās ίδιās ή παρεμφερείς ένεργείας.

Άπό τά γνωρίσματα τής προσωπικότητος, πού, όπως είπαμεν, κάμνουν την προσωπικότητα ώρισμένων ανθρώπων να έπαναλαμβάνη έγκληματικές ένεργείας προβαλλομένης με τόν ένα ή τόν άλλον τρόπον από τά μέσα μαζικής έπικοινωνίας, θα αναλύσωμεν τά εξής: Τήν διανόησιν, την φαντασίαν, τό συναίσθημα και την μιμητικότητα.

Η διανόησις. Η διανόησις είναι ή σπουδαιότερα ψυχική ικανότης τοϋ ανθρώπου, ή όποία, ως εκ τούτου, δίδει τόν τόνον εις την όλην προσωπικότητα. Η διανόησις είναι εκείνη, με την όποιαν έχει κατορθώσει ό άνθρωπος ό,τι σπουδαίον υπάρχει. Όλοι δέ οί άνθρωποι, πού προσέφεραν κάτι τό ξεχωριστόν, διεκρίνοντο διά την μεγάλην πνευματικήν των ικανότητα. Η προσαρμογή εξ άλλου τοϋ άτομου εις τό φυσικόν, αλλά κυρίως εις τό κοινωνικόν περιβάλλον, ή όποία ίσοδυναμεί με την άπόκτησιν πολλών γνώσεων, την εκμάθησιν τής γλώσσης του, την συμμόρφωσιν εις τά ήθη και έθιμά του και τās αξίας τής ζωής, εις τās όποιās πιστεύει, με την κατανόησιν τών αναγκών του, την άρμονικήν συμβίωσιν με τούς άλλους ανθρώπους κ.λπ. πολύ εξαρτάται από την διανοητικήν ανάπτυξιν αϋτοϋ.

Άλλά όλοι οί άνθρωποι δέν έχουν την ίδιαν διανοητικήν ανάπτυξιν, διότι αϋτή εξαρτάται από την κληρονομικότητα και τās πνευματικές άσκήσεις, εις τās όποιās υποβάλλεται μέσα εις τό κοινωνικόν περιβάλλον.

Άπό αυτά συναγεται, ότι όλοι δέν καταλαβαίνουν εξ ίσου τά ίδια πράγματα, πού διαβάζουν ή άκούουν και βλέπουν. Άλλοι εισχωρούν βαθιά εις τό νόημά των, άλλοι τά άντιλαμβάνονται ολιγώτερον, άλλοι καθόλου, άλλοι τά παρανοούν, άντιλαμβάνονται δηλ. άλλα άντ' άλλων, κ.ο.κ.

Κάθε μία ἀπὸ τὰς περιπτώσεις αὐτὰς ἔμπορεῖ νὰ ἔχη τραγικὰς συνεπειὰς διὰ τὰς ἀντιδράσεις τῆς προσωπικότητος εἰς τὰ μεταδιδόμενα ἀπὸ τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας. Ἰδιαιτέρως δὲ ἐπισημαίνομεν τὴν παρανόησιν, διὰ τὴν ὁποίαν ὁμως καὶ ἡ φαντασία καὶ τὸ συναίσθημα καὶ ἄλλα γνωρίσματα ἔχουν τὴν σημασίαν των. Ἡ παρανόησις τῆς ἐννοίας τῶν λόγων καὶ τῆς συμπεριφορᾶς γενικῶς ἐνὸς ἀνθρώπου ἔμπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ εἰς ἀπροβλέπτους ἐγκληματικὰς πράξεις εἰς βάρος ἀτόμων καὶ λαῶν ὀλοκλήρων.

Ἡ φαντασία. Μία ἄλλη πνευματικὴ ἰκανότης τοῦ ἀνθρώπου εἶναι αὕτη, ποῦ ὀνομάζομεν φαντασίαν. Ἡ φαντασία εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εὐεργετικὴ, ἀλλὰ καὶ εἰς ὀρισμένας περιπτώσεις ὀδηγεῖ τὸν ἀνθρώπον εἰς σκέψεις καὶ πράξεις ἀπαραδέκτους. Μὲ τὴν φαντασίαν τοῦ ὁ ἀνθρώπος συλλαμβάνει λύσεις εἰς τὰ ἀπασχολοῦντα αὐτὸν προβλήματα καὶ ὕστερα μὲ τὴν λογικὴν προκρίνει καὶ ἐφαρμόζει τὴν περισσότερον ὀρθὴν καὶ συμφέρουσαν. Μὲ τὴν βοήθειαν αὐτῆς ἐπίσης τὸ ἄτομον μετατίθεται εἰς καταστάσεις διαφορετικὰς ἀπὸ αὐτὰς ποῦ ζῆ καὶ ἔτσι κατορθώνει μὲ τὰς εὐχαρίστους μὲν νὰ ἀπαλλάσσεται ἀπὸ λύπην, ποῦ τυχὸν τὸν κατέχει, μὲ τὰς δυσάρεστους δὲ νὰ συγκρατεῖται ἀπὸ ἐνεργείας, ποῦ εἶναι βλαβεραὶ εἰς τοὺς ἄλλους καὶ τὸν ἑαυτὸν του. Ἐδῶ ἐννοοῦμεν τὴν ποινήν, τὴν ἀπώλειαν τοῦ καλοῦ ὀνόματος, τὴν περιφρόνησιν κ.ἄ.

Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὰ ὁμως, ὑπάρχει καὶ ἡ ἀρνητικὴ πλευρὰ τῆς φαντασίας. Αὕτη δὲ ἐμφανίζεται, ὅταν ἡ φαντασία ξεφεύγῃ ἀπὸ τὸν ἔλεγχον τῆς λογικῆς. Εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς ὀδηγεῖ εἰς σκέψεις καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς πράξεις ἀπαραδέκτους. Μία εἰδησις π.χ. μεταδιδόμενη ἀπὸ πηγὴν κύρους, ὅπως εἶναι τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας, λόγῳ τῆς φύσεώς της ἢ τοῦ τρόπου, μὲ τὸν ὁποῖον μεταδίδεται, ἀλλὰ καὶ τῆς ψυχοσυνθέσεως ὀρισμένων ἀναγνωστῶν, θεατῶν κ.λπ., ἔμπορεῖ νὰ ἐξάψῃ τὴν φαντασίαν των καὶ νὰ τοὺς ὀδηγήσῃ εἰς κατὰστροφισιν σχεδίων ἐγκληματικῶν πράξεων καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς ἐφαρμογὴν αὐτῶν. Εἰς τὰ πρόσωπα αὐτὰ ἡ φαντασία εἶναι ἢ πολὺ ἀνεπτυγμένη ἢ νοσηρὰ, ἢ δὲ λογικὴ δὲν ἔχει τὴν δύναμιν νὰ συγκρατήσῃ τὴν δραστηριότητα αὐτῶν μέσα εἰς ἐπιτρεπόμενον πλαίσιον, ἐπειδὴ κυρίως κυριαρχεῖται ἀπὸ ἐνστικτα καὶ κίνητρα ζητοῦντα ἐπιμόνως ἰκανοποίησιν «ἀντὶ πάσης θυσίας». Εἰς ἄλλας περιπτώσεις μία εἰδησις ἔμπορεῖ νὰ ἐξάψῃ τὴν φαντασίαν τόσοσ, ὥστε τὸ ἄτομον νὰ διαβλέπῃ κινδύνους ἀπειλοῦντας αὐτό, ἐνῶ εἰς τὴν πραγματικότητα δὲν ὑπάρχουν, καὶ νὰ ὀδηγηθῆ εἰς ἐγκληματικὰς πράξεις πρὸς πρόληψιν αὐτῶν.

Τὸ συναίσθημα. Τὸ συναίσθημα εἶναι μία σπουδαία πλευρὰ τοῦ ψυχικοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς ὀρίζεται τοῦτο ὡς ἡ εὐχάριστος ἢ δυσάρεστος κατάστασις, ποῦ δοκιμάζομεν ἀπὸ ἐρεθίσματα προερχόμενα ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον ἢ καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸν μας.

Τὸ συναίσθημα, ὅπως καὶ ἡ διανόησις καὶ αἱ ἄλλαι, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτῆν, πνευματικαὶ λειτουργίαι, ἐξελίσσεται ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν παραγόντων καὶ εἰς τὸ τέλος φθάνει εἰς μίαν κατάστασιν, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ὡς ὄριμος. Ὁρισμένα ἐν τούτοις ἄτομα ἢ ἀργοῦν νὰ ὀριμάσουν συναισθηματικῶς ἢ ποτὲ δὲν ἀποκτοῦν συναισθηματικὴν ὀριμότητα.

Τὰ ἄωρα συναισθηματικῶς ἄτομα — ἔφηβοι καὶ μεγάλης ἡλικίας ἄνθρωποι — παρουσιάζουν συνήθως μίαν συναισθηματικὴν ἀστάθειαν, εὐκόλα δηλ. δοκιμάζουν συναισθηματικὴν ἔντασιν, ὅπως καὶ κατὰπτωσιν, ἡ ὁποία ἄλλοτε εἶναι φανερά καὶ ἄλλοτε ὄχι. Ἡ συχνὴ συναισθηματικὴ ἔντασις καὶ ἡ συχνὴ συναισθηματικὴ κατὰπτωσις — πολὺ περισσότερον ἢ μόνιμος, καθὼς εἶναι αὐτονόητον — ὑποδηλώνουν, ὅτι ἡ προσωπικότης περνᾷ κρίσιν, ἐπειδὴ τὸ συναίσθημα ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν διὰ τὴν ψυχικὴν ὑγείαν αὐτῆς. Ψυχικὴ ὑγεία καὶ συναισθηματικὴ σταθερότης εὐρισκομένη μέσα εἰς τὰ ὅρια, ποῦ ἀναγνωρίζονται ὡς ἐπιτρεπτά διὰ κάθε ἡλικίαν, εἶναι πράγματα ἀλληλένδετα.

Ἡ συναισθηματικὴ ἀστάθεια ὀφείλεται κυρίως, καθὼς ὑποστηρίζουν οἱ εἰδικοί, εἰς τὴν μὴ ἱκανοποίησιν, πραγματικὴν ἢ φανταστικὴν, μιᾶς ἢ περισσοτέρων βασικῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀτόμου, ὅπως εἶναι ἡ στοργή, ἡ ἀσφάλεια, ἡ κοινωνικὴ ἐπιδοκιμασία, ἡ ἀνεξαρτησία τοῦ ἐγῶ, ἡ ἀπόκτησις δυνάμεως κ.λπ.

Ἡ συναισθηματικὴ ἀστάθεια γενικῶς περικλείει πολλοὺς κινδύνους καὶ δι' αὐτόν, ποῦ πάσχει, καὶ διὰ τοὺς ἄλλους. Καὶ δι' αὐτόν μὲν, ποῦ τὴν ἔχει, ἐπειδὴ γίνεται πολὺ ἢ ὀλίγον δυστυχῆς λόγῳ τῶν συνεχῶν μεταπτώσεων, διὰ δὲ τοὺς ἄλλους, ἐπειδὴ ὁ πάσχων ἀποκτᾷ ἀντικοινωνικὰς τάσεις, αἱ ὁποῖαι συχνὰ ὀδηγοῦν εἰς ἐγκληματικὰς ἐνεργείας.

Διὰ τοὺς ἐφήβους θὰ σημειώσωμεν ἰδιαιτέρως, ὅτι οὗτοι λόγῳ τῆς νέας προσαρμογῆς, ποῦ ὀφείλουν νὰ κάμουν εἰς τὸ περιβάλλον ὕστερα ἀπὸ τὰ νέα σωματικὰ καὶ ψυχικὰ γνωρίσματα, ποῦ τοὺς ἔδωσεν ἡ ἡβη, ζοῦν ἔντονον συναισθηματικὸν βίον καὶ δι' αὐτὸ εὐκόλα εὐρίσκει ἀπήχησιν εἰς τὴν ψυχὴν τῶν κάθε ἐντύπωσης, ποῦ ἀπευθύνεται εἰς τὸ συναίσθημα, καὶ εὐκόλα τοὺς ὠθεῖ εἰς ἐνεργείας, αἱ ὁποῖαι χαρακτηρίζονται ὡς παραστρατήματα. Ἐντυπώσεις τέτοιας φύσεως εἶναι αἱ μεταδιδόμεναι ἀπὸ τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας μὲ τοὺς περιγραφέντας τρόπους.

Εἰς τὰς ἀνωτέρω περιπτώσεις, καθὼς εἶναι εὐνόητον, τὸ αἷτιον διὰ πράξεις ἀπαραδέκτους ὑπάρχει — εἶναι ἡ ψυχοσύνθεσις τοῦ ἀτόμου — ἀπὸ δὲ τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας ἢ ἀπὸ ἄλλους παράγοντας δίδεται ἡ ἀφορμὴ. Εἰς ὀρισμένας ὁμως περιπτώσεις αἱ παρεχόμεναι ἐντυπώσεις εἰσχωροῦν τόσον βαθιὰ εἰς τὴν προσωπικότητα, ὥστε ἀποβαίνουν καὶ αἷτια καὶ ἀφορμαί. Τέτοιαι περιπτώσεις εἶναι π.χ. ἐκεῖναι, ποῦ ἀλλάζουν τὴν κατεύθυνσιν τάσεων, ἐπιθυμιῶν καὶ ἀναγκῶν καὶ τὰς ὀδηγοῦν πρὸς στόχους κοινωνικῶς

καὶ νομικῶς καταδικαζομένους. Τὴν τάσιν λ.χ. πρὸς οἰκονομικὴν ἀνεξαρτησίαν ἀντὶ τῆς ἐργασίας, ποῦ εἶναι ἡ φυσικὴ τῆς ἐκδήλωσις, τὴν ὄθοῦν πρὸς ἐνεργείας, ποῦ φέρουν εὐκολον καὶ σύντομον πλουτισμόν, — ἐμπόριον ναρκωτικῶν, κλοπὰς, ἀπάτας κ.ο.κ.

Τέλος θὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι ἐὰν ἀρθοῦν τὰ αἷτια, — καὶ αἴρονται εὐκολώτερα μὲ ἡπια μέσα — ἐπανερχεται καὶ τὸ ἄτομον εἰς τὸν βίον, ποῦ κἀννοῦν οἱ λογικοὶ καὶ συνετοὶ ἄνθρωποι. Εἶναι ὁμως εὐκολον τὸ ἔργον αὐτό; Καθ' ὅσον τοῦλάχιστον γνωρίζομεν, εἶναι πολὺ δύσκολον, ἀλλὰ, καθὼς λέγουσιν οἱ ἀσχολούμενοι μὲ τὴν σωφρονιστικὴν, ὄχι καὶ ἀδύνατον. Ἴσως λοιπὸν νὰ ἤμπορῇ νὰ λεχθῆ, ὅτι τὸ ζήτημα τῆς ἐπανόδου εἰς τὴν κανονικὴν ζωὴν ἢ ὄχι ἐξαρτᾶται ἀπὸ κάθε περιπτώσιν, ἀπὸ τὴν ὀργάνωσιν δηλ. τῆς προσωπικότητος κάθε παρεκτρεπομένου, εἰς τὴν ὁποίαν τὸ συναίσθημα, λόγῳ τῆς δυναμικῆς φύσεώς του, συμβάλλει πολὺ.

Ἡ μιμητικότης. Ὁρισμένα ἄτομα ἐγκληματοῦν ἐπαναλαμβάνοντα πράξεις παρουσιαζομένας ὀπτικῶς ἢ ἀκουστικῶς ἀπὸ τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας, καθὼς εἶδαμεν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλους, καθὼς εἶναι εὐνόητον, παράγοντας. Ἐδῶ ἔχομεν δηλ. τὸ φαινόμενον τῆς μιμήσεως.

Ἡ μίμησις, ὑπεστηρίζετο παλαιότερα, εἶναι ἐνστικτώδης ἐνέργεια, ἀλλὰ σήμερα πιστεύεται, ὅτι ἔχει ὡς ἀρχὴν ἐξωτερικὰς ἐντυπώσεις καὶ εἰς ὀρισμένας περιπτώσεις καὶ ἐσωτερικὰ ἐρεθίσματα προερχόμενα ἀπὸ τὸν κύκλον τῆς ἐμπειρίας τοῦ ἀτόμου.

Ἡ μίμησις εἶναι ἓνα φαινόμενον παρατηρούμενον εἰς εὐρυτάτην κλίμακα μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Τὴν κοινωνικὴν σημασίαν τῆς μιμήσεως ἔδειξε κυρίως ὁ G. Tarde εἰς τὸ ἔργον του «Les lois de l'imitation» (1890). Γλῶσσα, ἦθη καὶ ἔθιμα, τρόποι συμπεριφορᾶς, σκέψεως καὶ πολλὰ ἄλλα ἐκμανθάνονται ἀπὸ κάθε νέαν γενεάν μὲ τὴν βοήθειαν ἰδίᾳ τῆς μιμήσεως.

Ἡ μίμησις ὀρίζεται ὡς ἐπανάληψις, ἄλλοτε ἀκριβέστερα καὶ ἄλλοτε ὄχι, ἐνεργειῶν, τὰς ὁποίας ἀντιλαμβάνεται τὸ ἄτομον. Ἡ ἐπανάληψις δὲ αὐτὴ ἐνεργειῶν εἰς ὀρισμένας περιπτώσεις εἶναι συνειδητὴ, εἰς ἄλλας ὁμως ἀσυνειδητος. Καὶ εἰς τὴν μίαν καὶ εἰς τὴν ἄλλην περίπτωσιν αὐτό, ποῦ μιμεῖται ἓνα ἄτομον, ἔχει κάποιαν σχέσιν μὲ τὴν προσωπικότητά του, διότι ἀλλιῶς δὲν θὰ ἐπανελαμβάνετο. Τοῦτο ἀποδεικνύει τὸ γεγονός, ὅτι δὲν μιμούμεθα τὰ πάντα, ἀλλὰ μόνον ὅ,τι μᾶς κινεῖ τὸ διαφέρον.

Πρέπει νὰ σημειωθῆ ἐπίσης, ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν μιμεῖται μόνον ἐνεργείας ὀρθὰς, ἀλλὰ καὶ ἐγκληματικὰς καὶ γενικῶς ἀπαραδέκτους. Μὲ τὴν μίμησιν ἐπομένως ἀμέπτων ἐνεργειῶν ὠθεῖται πρὸς τὸ καλόν, μὲ τὴν μίμησιν δὲ ἐπιληψίμων πρὸς τὸ κακόν. Τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας διαπράττουσιν, ὅπως εἶπαμεν, μεγάλο λάθος μὲ τὸ νὰ προσφέρουν εἰς τὸ κοινόν καὶ μάλιστα εἰς τοὺς νέους, εἰς τοὺς ὁποίους ἡ μιμητικότης εἶναι πολὺ ἀνεπτυ-

γμένη, ἐγκληματικὰς πράξεις μὲ τέτοιους τρόπους, ὥστε νὰ προκαλοῦν τὴν ἐπανάληψιν των. Εἰς τὰς περιπτώσεις αὐτὰς τὰ μέσα αὐτὰ διαφθείρουν, ἐνῶ προορισμός των εἶναι ἡ διαπαιδαγώγησις τοῦ κοινοῦ.

Ἡ ὑποβολὴ εἶναι μία ἄλλη ἐκδήλωσις τῆς μιμητικότητος, ἡ ὁποία ὁμως δὲν εἶναι ἀπλῆ μίμησις. Ὁ μιμούμενος ἄλλοτε ἔχει ἐπίγνωσιν τοῦ γεγονότος, ὅτι ἐπαναλαμβάνει κάτι καὶ ἄλλοτε ὄχι, ἐνῶ ὁ ὑποβαλλόμενος δὲν ἀντιλαμβάνεται τὴν ἀσκουμένην ἐπ' αὐτοῦ ὑποβολήν. Ἐξ ἄλλου, ἐνῶ ἡ μίμησις συμβαίνει καὶ εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ εἰς τὸ ζῷον, ἡ ὑποβολὴ μόνον εἰς τὸν ἄνθρωπον.

Ἐπομένως σημαίνει, ὅτι ἐπηρεάζομαι τόσον πολὺ ἀπὸ ἄλλο πρόσωπον μὲ αὐτὰ, ποῦ λέγει ἢ κάμνει, ὥστε ἐπαναλαμβάνω μηχανικῶς καὶ ἀσυναισθήτως ὅ,τι ἤκουσα καὶ εἶδα.

Συνήθως ὑποβάλλουν τὰ πρόσωπα, ποῦ ἔχουν κάποιαν ἐκτίμησιν εἰς τὴν ἀντίληψιν ἄλλων διὰ τὴν θέσιν των, τὴν εἰδικότητα, τὴν εὐφυΐαν των κ.λπ., χωρὶς νὰ ἀποκλείεται καὶ ὑποβολὴ ἀπὸ πρόσωπα, ποῦ δὲν διαθέτουν σπουδαῖα προσόντα.

Ὁ ὑποβάλλων ἄλλοτε ἔχει καὶ ἄλλοτε δὲν ἔχει συνείδησιν τῆς ἐνεργείας του αὐτῆς. Ἐὰν ἔχη, σημαίνει, ὅτι ἀπὸ σκοποῦ προσπαθεῖ νὰ ἐπηρεάσῃ ἄλλον καὶ νὰ τὸν κάμῃ νὰ ἐπαναλάβῃ αὐτὸ ἢ αὐτὰ, ποῦ θέλει. Ἐπομένως, ἐὰν αὐτὰ εἶναι καλὰ, ἡ ὑποβολὴ εἶναι καλὴ καὶ ὠφέλιμος, ἐὰν ὁμως ὄχι, ἡ ὑποβολὴ ὄθει εἰς ἐνεργείας ἀπαραδέκτους.

Ὅπως ὅλοι μιμούμεθα — ἄλλος περισσότερο καὶ ἄλλος ὀλιγότερον — ἔτσι καὶ ὅλοι ὑποβαλλόμεθα. Εἰς τὴν καθημερινὴν ἐπικοινωνίαν μας μὲ ἄλλους ἄνθρώπους, κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἐφημερίδων, τὴν παρακολούθησιν τῆς τηλεοράσεως κ.λπ. πολλὰς φορές, χωρὶς νὰ τὸ ἀντιλαμβανόμεθα, ὑποβαλλόμενοι, ἐπαναλαμβάνομεν ἐνεργείας ἐπιτρεπομένας ἢ ὄχι. Εἰς τὴν προπαγάνδαν καὶ τὴν διαφήμισιν ἡ ὑποβολὴ πρὸς υἰοθέτησιν ἰδεῶν, κειοθήσεων κ.ἄ. εἶναι κάτι, ποῦ μὲ ἐπιμονὴν ἐπιδιώκεται.

Τὰ μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας ἡ προπαγανδίζουσι ἢ διαφημίζουσι, ἀλλὰ καὶ ὅταν δὲν κάμνουν κάτι τέτοιο, τοῦλάχιστον ἀπὸ σκοποῦ, πολὺ συχνὰ ἀσκοῦν ὑποβολὴν καὶ μάλιστα ἐπὶ νέων, καὶ διότι οἱ νέοι ὡς ἀνώριμοι καὶ ἄπειροι ὑπόκεινται εὐκόλα εἰς αὐτὴν καὶ ἐπειδὴ τὰ μέσα αὐτὰ, ὅπως εἶπαμεν, ἔχουν κάποιο κύρος, τὸ ὁποῖον τὴν διευκολύνει. Καὶ ἂν μὲν ὑποβάλλουν πράξεις ὀρθὰς, δὲν ὑπάρχει φόγος ἐκτὸς ἀπὸ τὴν δέσμευσιν τῆς ἐλευθέρως βουλήσεως. Ἄν ὁμως, μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλον τρόπον, προβάλλουν πρὸς ἐπανάληψιν, μέσῳ ὑποβολῆς, ἐνεργείας ἀπαραδέκτους, τότε γίνονται αἰτία ἐκτροπῆς σειρᾶς ἀτόμων. Ὁ καθένας δὲ ἔχει νὰ ἀναφέρῃ παραδείγματα ἀνθρώπων παρανομησάντων λόγῳ ὑποβολῆς ἀσκηθείσης, σκοπίμως ἢ ὄχι, ἀπὸ τὰ μέσα αὐτὰ.

Ἄλλη τέλος ἐκδήλωσις τῆς μιμητικότητος τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία ὀδηγεῖ εἰς ὠφελίμους ἢ βλαβεράς πράξεις, εἶναι ὁ ταυτισμός.

Ταυτισμὸς εἶναι ἡ τάσις νὰ αἰσθάνεται τὸν ἑαυτὸν τοῦ τὸ ἄτομον ὡς ἄλλο καὶ νὰ σκέπτεται καὶ νὰ συμπεριφέρεται, ὅπως θὰ ἐσκέπτετο καὶ θὰ συμπεριεφέρετο τὸ ἄλλο αὐτὸ ἄτομον. Ὁ ταυτισμὸς ἐμφανίζεται κυρίως, ὅταν ἓνα πρόσωπον ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἄλλο, ὅταν τοῦτο θαυμάζη ἢ ἔχη περὶ πολλοῦ τὸ κύρος, τὸ ἀξίωμα, τὴν δύναμιν, τὴν πρωτοβουλίαν κ.λπ. τοῦ ἄλλου προσώπου.

Ὁ ταυτισμὸς μὲ ἄλλα πρόσωπα εἶναι κάτι τὸ συνηθισμένον εἰς τὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου, εἴτε φανερώνεται εἴτε ἀποκρύπτεται. Ἡ ἰδέα, ὅτι ἔτσι θὰ ἡσθάνετο, θὰ ἐσκέπτετο καὶ θὰ ἐνήργει τὸ ἄλλον πρόσωπον, κυριαρχεῖ εἰς τὸν νοῦν τοῦ ταυτιζομένου μὲ αὐτό.

Ὁ ταυτιζόμενος μὲ πρόσωπον, τοῦ ὁποίου ἡ δραστηριότης εἶναι ἄμεμπτος, κατὰ κανόνα παρουσιάζει συμπεριφορὰν μὴ προσκροδούσαν εἰς τὸν νόμον καὶ τὴν ἠθικὴν. Ἄν δὲ τὸ πρόσωπον αὐτὸ εἶναι καὶ θαρραλέον καὶ ἀποφασιστικόν, βοηθεῖται ὁ ταυτιζόμενος νὰ ἀντιμετωπίζη τὰς δυσκολίας τῆς ζωῆς του μὲ τὸν ἴδιον τρόπον.

Ἄν, ἀντιθέτως, τὸ πρόσωπον, μὲ τὸ ὁποῖον ταυτίζεται ἓνα ἄλλο, παρουσιάξη συμπεριφορὰν ἐπιλήψιμον, τὸ πιθανώτερον εἶναι, ὅτι θὰ γίνῃ κακὸν πρότυπον εἰς τὸν ταυτιζόμενον μὲ αὐτὸ μὲ ἀπροβλέπτους συνεπειάς. Ὁ κινηματογράφος, τὸ μυθιστόρημα, ὁ τύπος, ἡ τηλεόρασις κ.λπ. παρουσιάζουν συχνὰ πρόσωπα, μὲ τὰ ὁποῖα ταυτίζονται πολλὰ ἄλλα καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐπαναλαμβάνουν πράξεις των εἴτε νοερῶς εἴτε εἰς τὴν πραγματικότητα. Αἱ περιπέτειαι τῶν προσώπων αὐτῶν, τὰ τεχνάσματα, πὺ χρησιμοποιοῦν διὰ νὰ φθάσουν εἰς τὸν παράνομον σκοπὸν των, τὸ θάρρος των, ἡ ἀσυνήθιστος ἐν γένει συμπεριφορὰ των, προκαλοῦν πολλὰς φοράς τέτοιον θαυμασμόν, ὥστε ὠρισμένοι ταυτίζονται μὲ αὐτὰ καὶ ἀκολουθοῦν ἐν συνεχείᾳ τὰ ἀχνάρια των. Ἐναφέρω ὡς κλασσικὸν παράδειγμα τὸν ταυτισμὸν πολλῶν νέων μὲ τὸν «Βέρθερον» τοῦ Goethe καὶ τὴν αὐτοκτονίαν του.

Τέλος θὰ σημειώσωμεν διὰ τὸν ταυτισμὸν, ὅτι οὗτος δὲν γίνεται μόνον μὲ πρόσωπα ὑπαρκτά, ἀλλὰ καὶ μὲ φανταστικά, διότι καὶ αὐτὰ παρουσιάζονται νὰ δροῦν, ὅπως τὰ πραγματικά, καὶ ἀκόμη ὅτι ὁ ταυτισμὸς παρατηρεῖται καὶ μὲ πρόσωπα, πὺ ἐξῆσαν εἰς ἄλλας ἐποχάς.

Οἱ ὑπεύθυνοι λοιπὸν τῶν μέσων μαζικῆς ἐπικοινωνίας πρέπει πάντοτε νὰ ἔχουν ὑπ' ὄψιν, ὅτι λόγῳ τῆς μιμητικότητος τοῦ ἀνθρώπου πολλὰ ἀπὸ τὰ μεταδιδόμενα εἰς τὸ κοινόν, κατὰ ἢ ἐπιβλαβῆ, εἶναι πιθανὸν νὰ ἐπαναληφθοῦν μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλον τρόπον καὶ νὰ ἀποφεύγουν νὰ προβάλλουν ὅ,τι ἡμπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ εἰς πράξεις ἐγκληματικάς. Τὸ χειρότερον δὲ εἶναι, ὅτι πολλοὶ ἀσυνειδητοὶ, γνωρίζοντες τὴν ψυχοσύνθεσιν τῶν νέων, τὴν τάσιν των διὰ περιπετείας, δι' ἀλλαγὴν, δι' ἀπόκτησιν φήμης, διὰ οἰκονομικὴν ἀνεξαρτησίαν κ.ἄ., ἐκδίδουν ἐντυπα, διὰ κερδοσκοπικοὺς σκοποὺς, τὰ ὁποῖα γίνονται αἰτία ἢ ἀφορμὴ ἐγκληματικῶν πράξεων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Ανδρουλάκη Νικολάου Κ., Ποινικόν Δίκαιον. Γενικόν Μέρος. Πανεπιστημιακαί Παραδόσεις. Τεύχη Α'-Δ'. Αθήναι.
2. Brown J. A., Techniques of persuasion: From propaganda to brainwashing. London, 1972.
3. Γαρδίκια Κ. Γ., Έγκληματολογία, 3 τόμοι. Αθήναι, 1948, 1958, 1961.
4. Γαρδίκια Κ. Γ., Έγχειρίδιον Έγκληματολογίας. Αθήναι, 1957².
5. Deschoux Marcel, Essai sur la personnalité. Paris, 1949.
6. Durrkheim E., Οί κανόνες τής κοινωνικής μεθόδου. Μετάφρασις Κ.Θ. Παπαλεξάνδρου. Αθήναι, 1949.
7. Ήλιοπούλου Τιμολ., Ποινικαί μελέται. Αθήναι, 1898-99.
8. Ήλιοπούλου Τιμολ., Σύστημα του Έλληνικού Ποινικού Δικαίου, τόμ. 1² II, 1919, 1927.
9. Ήλιοπούλου Τιμολ., Ό Λομβρόζο. Αθήναι, 1927.
10. Hilgard E. R. and Atkinson R. C., Introduction to psychology, 4th ed., New York, 1967.
11. Hunt J. McV. (editor), Personality and the behavior disorders, vol. I, II. New York, 1944.
12. Hunter E., Brainwashing in red China. New York, 1951.
13. Κανελλοπούλου Παναγ., Ό 20ός αιώνας. Η πάλη μεταξύ ανθρωπισμού και άπανθρωπίας. Αθήναι, 1951.
14. Καρανίκα Δημ., Τό έγκλημαπροληπτικόν Δίκαιον. Αθήναι, 1933.
15. Καρανίκα Δημ., Σωφρονιστική, 2 τόμ. Θεσσαλονίκη, 1948, 1950.
16. Καρανίκα Δημ., Έγχειρίδιον Ποινικού Δικαίου, τόμ. Α', Β', Γ', 1956-57
17. Καρανίκα Δημ., Έγκληματολογία κατά τās πανεπιστημιακάς παραδόσεις Αθήναι, 1966.
18. Κασιμάτη Γρηγορίου, Εισαγωγή εις τήν Κοινωνιολογίαν. Αθήναι, 1966.
19. Lazarsfeld P. F., Main trends in sociology. London, 1973.
20. Lombroso Cesare, L'uomo delinquente. Riduzione di Gina Lombroso sull' ultima edizione 1897-1900. Torino, 1924.
21. Μιχαηλίδου-Νουάρου Γεωργίου, Εισαγωγή εις τήν Κοινωνιολογίαν. Αθήναι, 1976.
22. Μιχαηλίδου-Νουάρου Γεωργίου, Μαθήματα Γενικής Κοινωνιολογίας, τεύχος Α'. Αθήναι, 1974.
23. Murphy Gardner, Personality. New York, 1947.
24. Παππά Γρηγορίου Ν., Στοιχεία Έγκληματολογίας. Αθήναι, 1975
25. Shaffer L. F., The psychology of adjustment. Boston, 1956².
26. Χωραφά Νικολ., Ποινικόν Δίκαιον, τόμ. Α'. έκδ. 8η, 1966.

Λεξικά

- Osborn's Concise Law Dictionary, 6th edition, by John Burke. London, 1976.
- Trilingual Psychological Dictionary, volume I. Bern, 1975, Unesco.
- Λεξικό Κοινωνικών Έπιστημών υπό τήν αιγίδα τής UNESCO. Έλληνική έκδοσις, 1972-1974.

ΔΗΜΗΤΡΗ ΛΑΖΟΓΕΩΡΓΟΥ -
ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ

ΕΝΑΛΛΑΣΣΟΜΕΝΕΣ ΤΥΧΕΣ
ΤΩΝ ΚΑΤΑΛΟΙΠΩΝ ΦΙΛΕΛΛΗΝΟΣ ΓΕΡΜΑΝΟΦΩΝΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΟΥ
(ΙΔΙΩΤΙΚΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ)

Εἶναι μερικές φορές πού εὐρήματα — σέ κατάλοιπα κείμενα ἢ σέ ἀρχεῖα — μικρῆς φαινομενικά ἀξίας ἀπό πρώτη ὄψη, καταδείχνονται ἐκ τῶν ὑστέρων νᾶχουνε μιὰ βαρύτητα ἀσυγκρίτως μεγαλύτερη ἀπὸ ὅ,τι νόμιζε κανένας ἀρχικά. Ἡ καταξίωση τῆς «καλῆς ἰδέας» (τῆς σωστῆς ἐμπνευσης) τοῦ εὐρέτη ἢ τοῦ κληροδόχου ἢ τοῦ ἀρχαιοδίφου, νά ἐρευνήσει αὐτά τὰ κείμενα, νά τὰ ἐκτιμήσει, νά τὰ προσέξει, νά τὰ ἀξιολογήσει εὐνοϊκά καὶ νά τὰ διαφυλάξει, συντελεῖται συχνά ὕστερα ἀπὸ πάροδο πολλῶν ἐτῶν, κάποτε μάλιστα καὶ κάμποσων δεκαετηρίδων. Εἶναι καὶ φορές πού ἡ «πλήρης δικαίωση» ἔρχεται σ' ἐποχὴ πού δὲν ζοῦν πιά οὔτε ὁ συντάκτης τῶν κειμένων οὔτε ὁ πιστὸς καὶ φανατικὸς λάτρης τῆς μνήμης αὐτοῦ τοῦ τελευταίου.

Ἔτσι ἔγινε καὶ μὲ τὰ «κείμενα τοῦ Ντήναχ», μὲ τὴν πολυσέλιδη κείμενη Ἀφήγηση, πού ὁ ἀείμνηστος κεντροευρωπαῖος γερμανόφωνος ἰδιωτικὸς ἐκπαιδευτικὸς Παῦλος - Ἀμαδέος Ντήναχ (1886-1924) τὴν εἶχε ἐμπιστευθεῖ στὰ μέσα τοῦ 1924, λίγο καιρὸ πρὶν ἀπ' τὸν θάνατό του, στὰ χέρια τοῦ τότε φοιτητῆ τῆς Νομικῆς (καὶ μαθητῆ του σὲ παραδόσεις γερμανικῆς γλώσσας) κ. Γ. Μ. Παπαχατζῆ, τοῦ σημερινοῦ καθηγητῆ καὶ «δασκάλου» σειρᾶς γενεῶν ἀπὸ σπουδαστὲς πολιτικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἐπίσης δημοσιογραφίας. Στὴν ἀρχὴ ἢ σκέψη κι' ἡ ἀπόφαση γιὰ τὴν «διαφύλαξη» κείνης τῆς Ἀφήγησης εἶχε φανεῖ στὸν κ. Παπαχατζῆ σὰν μιὰ ἀπλὴ ἐκδήλωση ἀφειλῆς τιμῆς καὶ σεβασμοῦ στὴ μνήμη τοῦ παλαιοῦ του δασκάλου. Κι αὐτὴ ἡ ἐντύπωση κράτησε πολλὰ χρόνια στοὺς στοχασμοὺς του. Δεκαετίες ὀλόκληρες. Καθὼς ὁ ἴδιος μᾶς διηγεῖται, περιέσωσε τὰ χαρτιά αὐτά (πού εἶχαν τοὺς τίτλους «Πρῶτο Τετράδιο», «Δεύτερο Τετράδιο» καὶ «Σελίδες Ἡμερολογίου») μὲ τὴν ἰδέα καὶ μὲ τὸ συναίσθημα «νά δείξει σεβασμὸ καὶ εὐγνωμοσύνη» στὸν συντάκτη τῶν κειμένων, πού εἶχε σταθεῖ εὐεργέτης του κεῖνα τὰ παλιὰ χρόνια τῆς νιότης του καὶ τῆς σκληρῆς του προσπάθειας γιὰ ὀλοκλήρωση τῶν σπουδῶν του. Μονάχα ὕστερα ἀπὸ ὀλόκληρες δεκαετίες μπόρεσε νά ἀντιληφθεῖ ὅτι κρατοῦσε στὰ χέρια του ἕναν καθαυτὸ πνευματικὸ θησαυρὸ. Δεκάδες χρόνια

είχαν μεσολαβήσει, πού στη διάρκεια τους γινόταν ή μετάφραση (1926 έως 1940), προετοιμαζόταν μιά κριτική έκδοση, συντασσόταν ένα έμπεριστατωμένο «προεισαγωγικό και κριτικό σημείωμα», ετοιμάζονταν οί ύπομνηματισμοί, οί διευκρινήσεις, οί έπεξηγήσεις, τά γλωσσάρια κι οί χρονολογικοί κι ήμερολογιακοί πίνακες.

Άκόμα κι όταν κυκλοφόρησε (1972) ή πρώτη πλήρης* έκδοση τών κειμένων του Πάουλ Ντήναχ με τόν τίτλο «Η Κοιλάδα τών Ρόδων» (σε δύο τόμους), ή προηγουμένη μας γενεά δημοσιογράφων και κριτικών έχαρκτηριζε ως έπί τó πλείστον— οί περισσότεροι δηλαδή από αυτούς — τά κείμενα ως «ένα πολύ έπιτυχημένο λογοτέχνημα, με άπιστευτη ζωνάνια στις άπεικονίσεις περιστατικών», αλλά «περιστατικών προδήλως φανταστικών», ως έναν «δραματισμό μελλοντολόγου με άπίθανη πειστικότητα και με πολυγνωσία και περιγραφική ικανότητα πρωτοφανή», ως ένα «θαυμάσιο έργο έπιστημονικής φαντασίας ύψηλου έπιδέδου», γεμάτο «μεγαλήγορες προβλέψεις και μεγαλόπνη λυρική διάθεση». Λίγοι ήταν εκείνοι πού διαισθάνονταν ότι κάτι πολύ ούσιαστικότερο και πολύ πιο πραγματικό και θετικό κι άληθινό έμπεριείχαν τά έκτεταμένα κείμενα και τόσο ζωντανά κείμενα ταξιδιωτικής πεζογραφίας, οί έντυπωσιακές κείμενες εικόνες άληθινής ζωής, κατάμεστης από βιωμένα περιστατικά. Κι άλήθεια καταδείχθηκαν εκ τών ύστερων ως γεγονότα πού τά έζησε ο συντάκτης εκείνων τών σελίδων μέσα σε μιάν άτμόσφαιρα άνώτερης πνευματικής ζωής, σε περιβάλλον έποχής πού θά τήν ζήσουν κάποτε μελλοντικά οί μακρινοί άπόγονοι τών τωρινών εύρωπαϊών.

Τήν τελευταία οκταετία (1972 έως 1980) ο βαθμός πίστης στα κείμενα (πού κυκλοφορεί τώρα ή νέα τους έκδοση με τόν ίδιο τίτλο πού έχει βάλει ο μεταφραστής: «Η Κοιλάδα τών Ρόδων» και με όλες τις άπαιτούμενες έπεξηγήσεις) έχει έξυψωθεί και τονωθεί σε μέτρο πού θά προκαλούσε έκπληξη — γιατί μάντεις και προφήτες δέν υπάρχουν πιά στην έποχή μας — άν δέν είχαν μεσολαβήσει ορισμένα νέα στοιχεία. Όρισμένα δηλαδή αξιόλογα έπαληθευτικά περιστατικά, συμπορευόμενα με τή ροή τών χρονικών διαστημάτων, πού τά ζούμε όλοι μας. Ήρκεσε νά περάσει μιά τετραετία (1972 έως 1975) και δέν εύρισκε πιά κανείς αντίτυπα άπ' τήν πρώτη δίτομη έκδοση. Δέν είναι όμως μονάχα ή μεγάλη κυκλοφορία και διάδοση τών κειμένων, πού έχει συντελέσει στο νά ύψωθεί σε τόσο ίκανοποιητικό έπίπεδο ή πίστη στην άληθινότητά τους. Είναι κυρίως οί «πραγματοποιήσεις» πού έχουν συντελεσθεί σε τούτα τά τελευταία ιδίως δέκα περίπου χρόνια (ύστερα από τήν έκτύπωση και τήν κυκλοφορία τής πρώτης εκδόσεως, 1972-1980), οί

* «Πλήρης» όχι έντελώς.

θετικές καὶ χειροπιαστὲς «πραγματοποιήσεις», πού καλοῦν τοὺς «ἀπιστοὺς Θωμάδες» νὰ ἐπιθέσουν τὸ χέρι στὸν τύπο τῶν ἤλων.

Κι' ἔτσι κανεῖς πιά τώρα δὲν μιλεῖ γιὰ τὴ «λογοτεχνικὴ ἀξία» τῶν κειμένων καὶ γιὰ κείνες τὶς «εἰκόνες ζωῆς μετὰ τὴν πρωτοφανῆ πειστικότητα». Ἡ φιλολογικὴ καὶ ἡ λογοτεχνικὴ πλευρὰ τῶν κειμένων ἔχει τώρα περάσει σὲ πλάνο ἐντελῶς δευτερότερο. Οἱ ἐκδοχὲς κι οἱ ἀπόψεις στὶς μέρες μας διχάζονται διαφορετικά: Πρόκειται γιὰ ἐξαιρετικὴ ἐνορατικὴ δύναμη ὀφειλόμενη στὸν ἄνευ προηγουμένου ψυχοδυναμισμό τοῦ συντάκτη τῶν κειμένων, πού τὸν ἔχουν τοῦτα - ἐδῶ καταδεικνύει νάναι ἀληθινὸς προφήτης: Ἡ μήπως ἀντιθέτως πρόκειται γιὰ ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ σπάνια σὲ ἀδρότητα καὶ σ' ἐνάργεια «φαινόμενα παραψυχολογίας» πού εἶχε παρατηρηθεῖ σὲ δωδεκάμηνο περίπου χρονικὸ διάστημα (Μάιος 1921 - Μάιος 1922) σὲ μίαν ἀπὸ τὶς πιὸ πολιτισμένες περιοχὲς τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης; Ὁ ἴδιος ὁ Ντήναχ τάσσεται στὰ κείμενά του ὑπὲρ τῆς τελευταίας αὐτῆς ἐκδοχῆς καὶ μᾶς διαβεβαιώνει (ὁμολογώντας το μετὰ μίαν ἀξιοθαύμαστη πραγματικὰ μετριοφροσύνη) ὅτι «δὲν ἔχει δώσει τίποτα δικό του», ὅτι ἀπλῶς δηλαδὴ «ἀφηγεῖται ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα εἶδε καὶ ἔζησε», μὴ προσθέτοντας τὸ παραμικρὸ δημιουργικὸ προσωπικὸ στοιχεῖο στὰ κείμενα.

Οἱ ἀπόψεις λοιπὸν διχάζονται τώρα κι ἐπαμφοτερίζουν σύμφωνα μετὰ τὴν ἀμέσως προηγουμένως ἐδῶ γραφόμενα. Ἐνα τοῦλάχιστον εἶναι βέβαιο: Πῶς ὁ συντάκτης τῶν πρωτότυπων κειμένων ἦταν ὑπαρκτὸ πρόσωπο καὶ πῶς ἔζησε στὴ χώρα μας στὴ διετία 1922-1924 (σελ. 105 ἐπ. τῆς «Κοιλιάδας τῶν Ρόδων»). Γερμανόφωνος ἀπὸ μητρικὴ γλῶσσα (μετὰ προφορὰ Βιεννέζου ἢ ἀκριβέστερα τοῦ Salzburg), φιλέλληνας, πονώντας τὴν ἔθνικὴ μᾶς συμφορὰ τοῦ Αὐγούστου 1922, κάθησε κι ἔγραψε τοὺς μῆνες τοῦ 1923 (ἀπ' τὸν Μάιο καὶ πέρα) κάτω ἀπ' τὴ σκιά τῆς Ἀκροπόλεως, ὅπου ἦταν ἐνοικιαστὴς σὲ δύο φοιτητικὰ δωμάτια στὴν Πλάκα (καὶ μερικὸς μῆνες τοῦ 1924 στὸ Μαρούσι), κάθησε κι ἔγραψε τὰ κείμενα κείνα πού τοὺς ἐπιφύλαγε ἡ μοίρα μιὰ μοναδικὴ κι ἀδευτέρωτη τύχη: Νὰ προσεπικυρώνεται ἡ ἐγκυρότητα τοῦ περιεχομένου τῆς Ἀφηγήσεως ὀλοένα καὶ περισσότερο, ὅσο προχωροῦν οἱ δεκαετίες.

Σχεδὸν ὅλα τὰ ἄλλα βιβλία (εἴτε τὰ σχετιζόμενα μετὰ τὶς φυσικὲς ἐπιστήμες εἴτε τὰ ἱστοριογραφικὰ εἴτε τὰ τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν κ.λπ.) χάνουν κατὰ κανόνα ἓνα μέρος τῆς ἀξίας τους ὅσο περνάει ὁ καιρὸς, καταλήγοντας νὰ εἶναι ἀνεπίκαιρα, νὰ εἶναι «ξεπερασμένα», νὰ καταδείχονται ἐσφαλμένα σὲ ὀρισμένα σημεῖα τους. Ἡ χρονικὰ ἀντίστροφη μοίρα τελεῖ σὲ συνάρτηση μετὰ τὴν ἐγκυρότητα τοῦ περιεχομένου τῆς «Κοιλιάδας τῶν Ρόδων». Στὴν πρώτη ὀκταετία τῆς κυκλοφορίας της (1972 ἕως 1975 μετὰ ἀγορὰς καὶ 1975 ἕως 1979 μετὰ χρησιδάνεια) δὲν εἶχαμε ἰδέα ἐμεῖς οἱ μελετητὲς της γιὰ τὴν ἀληθινότητα τοῦ περιεχομένου ἐκείνων τῶν κειμένων. Τώρα ὅμως ἔχουν μεσολαβήσει κι ἔχουν συντελεσθεῖ κι ἔχουν πραγματοποιηθεῖ ἓνα σημαντικὸ

μέρος από τὰ περιστατικά πού ἐκεῖ μέσα ἀναφέρονταν ἀπό τὸ Μάιο τοῦ 1923. Κι ἐπειδὴ εἶναι πιθανὸ οἱ «ἐπαληθεύσεις» νὰ συνεχίζονται στὴ διάρκεια δεκαετηρίδων κι αἰώνων μελλοντικά, καταλήγουμε στὸ πόρισμα πὼς ἡ «Κοιλιάδα τῶν Ρόδων» εἶναι τὸ μοναδικὸ ἴσως βιβλίον πού στὰ μελλοντικά χρόνια θὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ δυσεύρετο καὶ περιζήτητο, πού μάταια ὁ κάθε μορφωμένος καὶ καλλιεργημένος ἄνθρωπος (φιλαναγνώστης ἢ φιλαναγνώστρια τῶν ἐποχῶν πού θὰ ζοῦν οἱ ἀπόγονοι τῆς σύγχρονης μας γενεᾶς) θὰ προσπαθεῖ νὰ πείσει τοὺς λιγοστοὺς εὐτυχεῖς «κατέχοντες» (κληρονόμους παλαιῶν ἰδιοκτητῶν τοῦ ἀντιτύπου) νὰ τοῦ δώσουν τὸ ἀντίτυπο δανεικὸ γιὰ λίγες τοῦλάχιστον ἐβδομάδες.

Ἐγραψα «ὁ κάθε μορφωμένος καὶ καλλιεργημένος ἄνθρωπος». Καὶ πραγματικὰ κάποιος πού δὲν θὰ ἔχει τὴν ἀπαιτούμενη ἀνώτερη μόρφωση κι ἐσωτερικὴ καλλιέργεια, δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀρχίσει νὰ διαβάσει τὰ κείμενα. Τὸ ἴδιο ἄλλωστε ἰσχύει καὶ τώρα. Δὲν θὰ καταλάβει τίποτε καὶ θὰ τὰ ἀφήσει στὴ μέση. Οἱ ἄλλοι, οἱ πλουτισμένοι πνευματικά καὶ ψυχικά — οἱ ἄνθρωποι μὲ μόρφωση καὶ μὲ ἐσωτερικὴ καλλιέργεια — θὰ πρέπει νὰ ἐνημερωθοῦν πρῶτα διαβάζοντας τις σελ. 745 ἕως 832 κι ὕστερα νὰ ἀρχίσουν νὰ διαβάσουν τοὺς δύο προλόγους τοῦ μεταφραστῆ καὶ ἐν συνεχείᾳ τὰ ἴδια τὰ κείμενα. Προσεχτικὰ ὅμως καὶ μὲ τὴ σειρά. Ὅχι ἀποσπασματικά.

Θὰ ἰδοῦν ἐκεῖ νὰ ἐκτυλίσσονται μπροστὰ στὰ ἐκπληκτὰ μάτια τους — σὰν ἓνα μεγάλο δραματικὸ ἱστορικὸ θέαμα πού ἀκολουθᾷ τὴ ροὴ τοῦ χρόνου ὡσὰν πάνω σὲ μιὰ πανοραμικὴ θόνη — οἱ ἱστορικὲς τύχες τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης γιὰ μεγάλα χρονικὰ διαστήματα (στὸ τελευταῖο πέμπτο τοῦ 20οῦ αἰῶνα, στὸν 21ο καὶ στοὺς ἐπόμενους ἕως τὸ 3906 μ.Χ.) καὶ ἡ παραλληλόδρομη ἰσόχρονη ἐξελικτικὴ πορεία τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Μερικοὶ πού ἔχουν μελετήσει καταβάθος τὴν «Κοιλιάδα τῶν Ρόδων» τοῦ Πάουλ Ντήναχ στὴ νέα ἐκδόσή της (1979) διερωτήθηκαν μὴν τάχα ὁ βαθιὰ φιλέλληνας συντάκτης τῶν σχετικῶν κειμένων εἶχε ἐπηρεασθεῖ ἀπ' τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1923 καὶ πέρα ἀπ' τὰ σύγχρονά του γεγονότα (τὴν κατάρρευση τῆς ἐλληνικώτατης Ἰωνίας, τὸ ἐθνικὸ δράμα τῆς φυλῆς μας) καὶ θέλησε νὰ δώσει στοὺς Ἕλληνες — καὶ μαζί μ' αὐτοὺς σ' ὅλους τοὺς εὐρωπαίους — νέες ἐλπιδοφόρες προοπτικές. Ἄλλοι πάλι μελετητὲς τῶν κειμένων εἶχαν σχηματίσει τὴν ἰδέα πὼς ὁ συντάκτης τους τελοῦσε ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν ἰδεωδῶν τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐνότητος, τῶν ὑψηλῶν ἰδανικῶν τοῦ Coudenhove-Kalergi, πού ἀκριβῶς κείνη τὴ χρονιά (1923) εἶχε κυκλοφορήσει τὸ βιβλίον του «Πανευρώπη». Γιατὶ πραγματικὰ ὁ Ντήναχ ὀραματίζεται στὰ κείμενά του μιὰ νέα «μεγάλῃ ἰδέα», μιὰ νέα ὑψηλοῦ ἐπιπέδου ἀκμὴ τοῦ πολιτισμοῦ, σὲ διαμέτρημα πανευρωπαϊκὸ καὶ μάλιστα σὲ πλαίσια οἰκουμενικότητας.

Καθὼς ὅμως περνοῦσαν οἱ δεκαετίες (ἤδη πενήντα ἔξι χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ντήναχ τὸ 1924), οἱ ὁπαδοὶ κι οἱ θαυμαστὲς τῆς μεγάλης αὐτῆς

πνευματικῆς φυσιογνωμίας βλέπουν νά προκύπτει ἀπ' τὴν μελέτη τῶν κειμένων τῆς κάτι πολὺ - πολὺ περισσότερο κι ἀνώτερο κι ὑψηλότερο ἀπ' τὸ κήρυγμα τῆς πανευρωπαϊκῆς ἐνότητος τοῦ Κουντενχόβε - Καλέργη. Ὁ Ντήναχ στὴν «Κοιλάδα τῶν Ρόδων» μᾶς ἀπεικονίζει μιὰν ὀλόκληρη ἐποχὴ μεγάλης ἀκμῆς τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ στὴν Εὐρώπη, καὶ μάλιστα στὴν οἰκουμένη ὀλόκληρη, ποὺ μᾶς τὴν ἐμφανίζει ἐπηρεασμένη ἀπ' τὴν ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ ἀκτινοβολία τῆς μεγαλάνουμης τούτης γηραιᾶς καὶ σεβάσμιας εὐρωπαϊκῆς περιοχῆς. Μᾶς ἀπεικονίζει μιὰν ὀλόκληρη ἐποχὴ μεγάλης ἀκμῆς τοῦ πολιτισμοῦ, μιὰ φωτεινὴ «ώρα» τῆς ἀνθρωπότητος, ποὺ θὰ διαρκέσει, λέει, ὀλόκληρους αἰῶνες καὶ θὰ ὑπερακοντίσει σὲ πολιτιστικὴ ἀκμὴ τὸν 5ο αἰῶνα τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὴν Ἰταλικὴ Ἀναγέννηση, καθὼς καὶ τὸν 19ο, τὸν «μεγάλον αἰῶνα» τῶν κεντροευρωπαϊῶν καὶ τῶν δυτικοευρωπαϊῶν.

Ὁ Ντήναχ στὰ κείμενά του ζεῖ κυριολεκτικὰ μέσα στὸ πνευματικὸ καὶ κοινωνικὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς μετὰ τὴν τόσο ὑψηλὴ στάθμη πολιτισμοῦ. Τὰ κείμενα ἔχουν ἐκδοθεῖ μετὰ τὸν τίτλον «Ἡ Κοιλάδα τῶν Ρόδων» ἀπὸ τὸν μεταφραστὴ τους — τὸν ἐπιζῶντα ἕως σήμερον μαθητὴ τοῦ συγγραφέα, τὸν κ. Γ. Παπαχατζῆ — καὶ κυκλοφοροῦν τώρα σὲ νέα «κριτικὴ» ἐκδοσὴ μετὰ ἐπεξηγήσεις, κρίσεις, ὑποσημειώσεις καὶ διευκρινήσεις τοῦ μεταφραστῆ. Καὶ οἱ μὲν λεπτομέρειες τῶν περιγραφῶν (στὸ περιβάλλον κοινωνικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς κείνου τοῦ πολιτισμοῦ τῆς τόσο ὑψηλῆς κλάσεως) εἶναι στ' ἀλήθεια ἐκπληκτικῆς. Θάλεγε κανεὶς ὅτι θὰ ἦταν ἀδύνατον ὁ συντάκτης τῶν κειμένων νὰ δώσει μιὰ τόσο πιστὴ εἰκόνα ὄλων ἐκείνων τῶν περιστατικῶν, ἂν δὲν τὰ εἶχε ζήσει πραγματικά. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἐντυπωσιάζει ἀκόμη περισσότερο εἶναι τὸ ὅτι βλέπουμε σήμερον νὰ ἐπαληθεύουν ἕνα-ἕνα κείνα ποὺ εἶχαν προλεχθεῖ καὶ γραφεῖ πρὶν πενήντα ἐπτὰ χρόνια.

Ποιὰ ἀκριβῶς εἶναι λοιπὸν ἡ νέα «μεγάλον ἰδέον» ποὺ ἀπεικονίζεται σὲ ἐκεῖνα τὰ κείμενα; Θὰ μπορούσε κανεὶς μετὰ λίγες λέξεις νὰ πεῖ: Μιὰ Πανευρώπη (καὶ μιὰ ὁμόσπονδον πανοικουμένη σὲ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ὀργάνωση καὶ ἐνότητα), μιὰ πανοικουμένη ἰδιότυπα σοσιαλιστικὴ, κατοικοῦμενη ἀπὸ τοὺς μακρινοὺς ἀπόγονους τῶν τωρινῶν εὐρωπαϊῶν, ποὺ ἔχουν βρεῖ μιὰ μορφὴ εὐτυχίας μετὰ ὑψηλὰ βιώματα. Δὲν ἀρκοῦνται σὲ ἀπλῆς τεχνολογικῆς ἐπιτεύξεις καὶ σὲ ὑψηλὴν στάθμην ὑλικῆς ζωῆς καὶ ἱκανοποιητικοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου. Ἐχουν κυρίως βιώματα ἐσωτερικῆς καλλιέργειας κι ἐσωτερικοῦ πολιτισμοῦ καὶ εὐημεροῦνε ζώντας ἔτσι μιὰν ἀνώτερον πνευματικὴν ζωὴν. Ἐχουν διαμορφώσει ἕνα κοινωνικὸ σύστημα ἰδεώδους δομῆς, συνδυασμένο μετὰ μιὰ μορφὴν πολιτιστικῆς ἀκμῆς ποὺ ἦταν μόνο μέσα στὰ ὄνειρα τῆς καρδιάς τῶν παλαιότερων ἐποχῶν. Κι' αὐτὸ σὲ κάθε τομέον πνευματικοῦ πολιτισμοῦ: Καλλιτεχνικὴ δημιουργία, μεταφυσικὴ πίστη, ἰδεώδη, ἀνθρωπισμός, κοινωνικὴ δικαιοσύνη, λυρικός λόγος, ἐπιτεύγματα στίς ἐπιστῆμες

κ.λπ. Ίδίως στον τομέα τής μεταφυσικής πίστης εμφανίζεται μιὰ πολύ αισιόδοξη προοπτική, πού θέτει τέρμα στον μεταφυσικό πόνο του ανθρώπου και χαρίζει τή λύτρωση στις άλλοτινά τόσο «πεφορτισμένες» από άγχος ανθρώπινες ψυχές.

Όχι λοιπόν «ή Εύρώπη τών δέκα», όπως λέμε σήμερα, αλλά «ή Οικουμένη τών εκατόν δέκα» (σε συμβατικό αριθμό, πού είναι μάλλον «σχήμα λόγου»). Όχι μονόπλευρος τεχνικοοικονομικός πολιτισμός με τή σημερινή άφόρητη μονομέρεια τής τεchnικοκρατίας, αλλά πολιτισμός τεχνικός και πνευματικός συνάμα, πολύ ύψηλου επιπέδου, για πρώτη φορά στην ιστορική πορεία τών ανθρώπινων.

Έκείνο όμως πού αξίζει ίσως περισσότερο απ' όλα νά τονισθεί για τὰ κείμενα αυτά, είναι οί «όλοφάνερες έπαληθεύσεις», πού στα πρώτα χρόνια τής κυκλοφορίας τους (1972 έπ.) δέν είχαν παρατηρηθεί, έπειδή άπλούστατα δέν είχαν ακόμα συντελεσθεί (πραγματοποιηθεί). Και έδώ διερωτάται ό καθένας πολύ εύλογα και πολύ φυσικά: Τί θα γίνει (δηλαδή με πόσο ύψηλό μέτρο θα κριθεί ό βαθμός ένορατικότητας του συντάκτη τών κειμένων), αν οί τόσο χαρακτηριστικές αυτές έπαληθεύσεις συνεχισθούν; Έως τώρα έχουμε τες έπαληθεύσεις του μισού περίπου αυτού αιώνα (1924 έως 1980) ή έστω τής τελευταίας όκταετίας (1972-1980), αν πάρει κανείς ως άφετηρία τες μέρες τής πρώτης κυκλοφορίας του βιβλίου. Κι ό καθένας μπορεί νά τες έλέγξει στις σελίδες τής «Κοιλιάδας τών Ρόδων»: Μεταξύ άλλων π.χ. σελ. 271 (τεχνολογικά έπιτεύγματα με άπίστευτη άκρίβεια), 275 έως 276 (πρόρρηση τών αξιολογικών πεποιθήσεων τών βορειών ευρωπαίων πάνω σε θέματα έρωτικής και συναισθηματικής ζωής, πού τὰ βλέπουμε όλοφάνερα σήμερα), 427 (τεχνολογικά θαύματα πού έχουν αρχίσει νά πραγματοποιούνται στα χρόνια μας), 479 έως 480 (ύποσημείωση άστερισκού, πού δίνει ονόματα πρωτουργών κι ύπευθύνων του δευτέρου παγκόσμιου πολέμου), 485 έως 491 (όλοζώντανη ή εικόνα πορείας του δυτικού πολιτισμού στο τελευταίο πέμπτο του είκοστου αιώνα) (μιλεί για τήν έποχή 1980 έως 2.000), 498 (μιλεί για τήν «πλημμυρίδα του οικισμού», τήν urbanization, τή μόλυνση του περιβάλλοντος [pollution], τήν αίθαλομίχλη, τήν άναγκαία χρησιμοποίηση προσωπίδας για τήν κυκλοφορία εξαιτίας τής μόλυνσης τής άτμόσφαιρας κ.λπ. τών έτών γύρω στο 1980 κι ακόμα πιο πολύ στα έπόμενα χρόνια), 585 έως 587 (σμήνη από ιπτάμενους δίσκους με προέλευση κατασκευής τής δικής μας γήινης τεχνολογίας) κ.λπ. Τό κείμενο κατά λέξη είναι τό έξης: «Σκοτείνιασε ό ουρανός. Τά κοπάδια οί δίσκοι πηγαίνανε στα τεχνητά τώρα - έδώ φεγγάρια, χιλιάδες μίλια ψηλά, στα ουρανοδρόμα έδώ νησιά τους, ανθρώπινης τεχνολογίας έπιτεύγματα, στις πυκνοκατοικημένες άποικίες τών έπιστημόνων τους, πού δορυφορούνε από εκεί πάνω τήν υδρόγειό μας, άκολουθώντας στην έντέλεια τήν περιστροφή της και τήν τροχιά της

καὶ κουβαλώντας στὴ ράχη τους τὰ θρυλικά κείνα ἐργαστήρια καὶ τοὺς δόκτορες καὶ τίς ἐναλλασσόμενες κάθε ἐξάμηνο βάρδιες ἐπιστημόνων καὶ τεχνικῶν καὶ τοὺς καταπληκτικούς τοῦ τωρινοῦ homo faber αἰθεροβάμονες οἰκισμούς».

Ἐπίσης σελ. 592 (ὀλοζώντανη ἀπεικόνιση τεχνολογικῶν ἐπιτευγμάτων, ποὺ κινεῖ σὲ ἀπορία καὶ σὲ θαυμασμό), 633 (πρόβλεψη ἐφαρμογῆς τῆς τεχνολογίας τῶν χόβερκράφτ σὲ ἀρθρωτὲς τεράστιες σὲ μῆκος καὶ σὲ βάρος τροχοπόλεις, κινούμενες μὲ τὴν ἀτομικὴ ἐνέργεια, μὲ ταχύτητες ἀπίστευτες σὲ παλαιότερα χρόνια κ.λπ.). Κατὰ λέξη στὸ κείμενο: «Σ' ὀλάκερη τῇ διαδρομῇ ἢ γιγαντιαία ἀρθρωτὴ τροχόπολη δὲν ἀγγίζει τῇ γῆ. Κυλάει σάν ἀστραπὴ πάνω σ' ἓνα τρισπιθαμίτικο στρώμα ἀέρος. Ἀπαλλαγμένη ἔτσι ἀπὸ κάθε τριβῆ, πετυχαίνει ἐξαιρετικὰ μεγάλες ταχύτητες, πάνω ἀπ' τὴν τροχαία μαγνητικὴ ἐπικάλυψη τοῦ αὐτοκινητόδρομου». Τέτοιας μορφῆς τεχνολογία φαίνεται καὶ σὲ μᾶς ἀκόμα ἀπίστευτη, καθὼς ἀπίστευτα θὰ φαίνονταν στὸ παρελθὸν τὰ σημερινὰ μας μπόινγκ, ἀπίστευτα στὸν καιρὸ τῶν ἀδελφῶν Μονγκολφιέρου.

Ἐπίσης βλ. σελ. 641 (ὀλόκληρη τῇ σελίδα), σελ. 803 ἕως 804 (στὴν ὑποσημείωση), 521 (στὴν ἀρχὴ τῆς σελίδας) (πρόρρηση — πρὶν ἐξήντα σχεδὸν χρόνια — τῆς προσπάθειας τῶν σημερινῶν ἀμερικανῶν καὶ ρώσων ἐπιστημόνων νὰ ἐπικοινωνήσουν μὲ ἐξωγήινους πολιτισμούς μὲ τὸ μέσο τῶν ραδιοτηλεσκοπιῶν καὶ τῶν ραδιοσημάτων) καὶ τόσα ἄλλα.

Σήμερα θεωροῦνε οἱ μελετητὲς τῆς «Κοιλιάδας τῶν Ρόδων» τὸν Πάουλ Ντήναχ σάν ἓναν Τοῦλιο Βέρν ἢ σάν ἓναν Wells τῶν νεωτέρων ἐποχῶν. Ὅχι ὅμως ὅλοι. Οἱ λίγοι, οἱ πιὸ προσεχτικοί, οἱ ἀναγνώστες μὲ τὴν ὕψηλὴ ἐπιπέδου μόρφωση, ἔχουν ἀντιληφθεῖ ὅτι — παράλληλα μὲ τὴν τεχνολογικὴ ὄψη τοῦ μεγάλου κείνου πολιτισμοῦ ποὺ ἐξιστορεῖ — ἀπεικονίζει ἰδίως ὁ Ντήναχ καὶ τὴν ἄλλη πλευρὰ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τῆς πολιτιστικῆς ἀκμῆς, τὴν πλευρὰ ποὺ τελεῖ σὲ συνάρτηση μὲ πολιτιστικὰ ἐπιτεύγματα πνευματικὰ (ἠθικὲς ἀξίες, καλλιτεχνικὴ δημιουργία, μεταφυσικὴ πίστη, ὕψηλὰ ἰδεώδη). Καὶ μάλιστα ὁ συγγραφέας μας δίνει πολὺ μεγαλύτερη βαρῦτητα στὶς πνευματικὲς αὐτὲς ἀξίες τοῦ πολιτισμοῦ ποὺ ἐξιστορεῖ. Ὑποστηρίζει ὅτι ἀληθινὸς πολιτισμὸς δὲν εἶναι τόσο ἡ τεχνολογία, ὅσο ἰδίως ἡ ἐσωτερικὴ καλλιέργεια τοῦ ἀνθρώπου κι ἐν γένει οἱ πολιτιστικὲς ἀξίες ποὺ ἐμπεριέχονται στὸν πνευματικὸ τομέα τῆς προόδου.

Αὐτὸς ὁ συγκερασμὸς τῆς τεχνολογίας μὲ τὴν πολιτιστικὴ ἄνοδο «ἐσωτερικοῦ» καὶ ψυχικοῦ βίου — ὅπου ἡ ὑστέρηση εἶναι ὀλοφάνερη στὴν διάρκεια αἰῶνων ἕως τὰ τώρα, ὑστέρηση ποὺ καθιστᾷ τὸν κάθε στοχαστὴ πολὺ δύσπιστο γιὰ τὴν ἐκδοχὴ τοῦ Ρουσώ περὶ «φυσικῆς καλωσύνης» τοῦ ἀνθρώπου — αὐτὸς λοιπὸν ὁ συγκερασμὸς παράλληλης ἀνόδου τεχνικοοικονομικοῦ καὶ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, λυτρώνει στ' ἀλήθεια τὴν ἀνθρώ-

πινη ψυχική διάθεση από το τωρινό «άγχος» της μονόπλευρης τεχνικοκρατίας και απ' τον καημό της ύλιστικής γύρω μας βιοθεώρησης. Άνοίγει αισιόδοξες προοπτικές για την εξελικτική πορεία του δυτικού πολιτισμού και μās έμποτιζεί όλους μας με μιάν «νέας μορφής μεγάλη ιδέα» στα πλαίσια μιας Ένωμένης Εϋρώπης: Τη μεγάλη ιδέα της ιστορικής τώρα κι εμπρός πορείας προς υψηλότερες ολοένα μορφές πολιτισμού.

Όχι τόσο ή πλευρά της τεχνολογίας, όσο ιδίως αυτή ή πολύ αισιόδοξη προοπτική για ήθικό έπανοπλισμό και για πνευματική άνοδο, καθιστούν τον Πάουλ Ντήναχ έναν «μεγάλο του πνεύματος», που είχε περάσει απ' την Άθήνα στη διετία 1922-1924 (απ' τα μέσα του 1922 έως τα μέσα περίπου του 1924), τον καθιστούν «μιά εξαιρετική πνευματική μορφή ύψηλου επιπέδου», έναν «μεγάλο Εϋρωπαίο» και έναν «προφήτη προϊόντος εκπολιτισμού», από κείνους που τόσο τους έχει ανάγκη ή ύλόφρονη τωρινή έποχή της μονόπλευρης μηχανοκρατίας. Ίούλιος Βέρν λοιπόν δεν είναι ο Ντήναχ. Είαι κατά τι πολύ άνωτερο.

Και διερωτάται πολύ εύλογα ο κάθε στοχαζόμενος άνθρωπος, ο κάθε άνθρωπος με πνευματικά ενδιαφέροντα, ο λυτρωμένος από τη ρουτίνα του καθημερινού μονόπλευρου «μόχθου για επιβίωση» κι απ' τους έξουθενωτικούς περισπασμούς της βιοπάλης: Τι θα γίνει ύστερ' από τριάντα ή πενήντα χρόνια, αν συνεχίζονται οί τόσο χαρακτηριστικές ως άνω έπαληθεύσεις του συγγραφέα της «Κοιλάδας των Ρόδων» σε θέματα ιστορικής πορείας του πολιτισμού των Εϋρωπαίων; Με πόσο ύψηλό μέτρο θα κριθεί ή «ένορατική» και «προφητική» αξία των κειμένων; Ο ίδιος ο Ντήναχ ισχυρίζεται ότι «δεν έχει δώσει τίποτα δικό του» κι ότι όλα όσα μπόρεσε κι έγραψε οφείλονται σ' ένα από τα σπάνια φαινόμενα παραψυχολογίας — σχεδόν μοναδικό κι άδευτέρωτο σε «καθαρότητα» και σε «ήδρότητα» — που έτυχε νά συνδεθεί μ' αυτό ή προσωπική του ζωή. Άν θέλομε, τον πιστεύομε. Άν όμως όχι, τότε θα πρέπει νά πρόκειται για μιá πνευματική προσωπικότητα εξαιρετικά ύψηλης στάθμης, με άπίστευτη πολυγλωσσία και με θαυμαστές ένορατικές ικανότητες.

Άν λοιπόν — περνώντας τα χρόνια — οί «έπαληθεύσεις» συνεχισθούν, όπως έχει γίνει έως τα σήμερα, είναι σαν νά έχει στα χέρια του ο κάθε τωρινός αναγνώστης των κειμένων (και προσεχτικός μελετητής των) ένα συγγραφικό έργο ιστοριογραφίας, που αρχινάει απ' τον 20ό αιώνα και συνεχίζεται, άπεικονίζοντας την εξελικτική πορεία του δυτικού πολιτισμού και τις ιστορικές τύχες των λαών της Εϋρώπης, για πολύμακρα μελλοντικά χρονικά διαστήματα. Άν τύχει και συνεχισθούν οί «έπαληθεύσεις», σημαίνει πως δεν είναι δίχως βάση, πως δεν στεροούνται από θεμέλιο, οί «ένορατικές ικανότητες» του συγγραφέα μας. Κι όλοι έμείς, που έχομε διαβάσει π.χ. την Ίστορία του Πολιτισμού της Άνθρωπότητας της Ούνέσκο, ή την Ίστο-

ρία τοῦ Πολιτισμοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ὁξφόρδης (1954) (με τὸν πρόλογο τοῦ μακαρίτη ἀκαδημαϊκοῦ Νίκου Βέη) ἢ τὴν Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πνεύματος τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου ἢ τὴν ἐπτάτομη ἑλληνικὴ ἔκδοση τῆς Ἱστορίας τοῦ Πολιτισμοῦ τοῦ Will Durant, ὅλοι ἐμεῖς ποῦ ἔχομε διαβάσει τὰ ἱστορικὰ αὐτὰ ἔργα, εἶναι ὡς νὰ μποροῦμε τώρα νὰ προσθέσουμε κι ἓναν νέο ἀκόμα τόμο στὸ καθένα ἀπ' τὰ ἀνωτέρω ἔργα, ἓναν τόμο ποῦ τελεῖ σὲ συνάρτηση μετὰ τὴ συνεχιζόμενη στὸ ἐξῆς — ἀπ' τὸ τελευταῖο πέμπτο τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα καὶ πέρα — ἱστορία τῆς Εὐρώπης. Γιατὶ ὅλα τὰ ἀνωτέρω τόσο ἀξιόλογα ἔργα δὲν προχωροῦν βέβαια παραπέρα ἀπὸ τὸν 20ὸ αἰῶνα. Μὲ μόνη τὴ διαφορὰ ὅτι ὁ νέος αὐτὸς τόμος δὲν χρησιμοποιεῖ τὴν «ἱστορικὴ μέθοδο», ἀλλὰ διαπνέεται ἀπὸ τὴν τεχντροπία τοῦ «περιηγητῆ - ἀφηγητῆ».

Σύμφωνα μετὰ τὰ γραφόμενα τοῦ Ντήναχ, ὅπως ἐδαφικὴ κοιτίδα τοῦ «χρυσοῦ αἰῶνα», τοῦ 5ου π.Χ., ἦταν ἡ Ἀττικὴ, ὅπως ἐδαφικὴ κοιτίδα τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγέννησης ἦταν οἱ περιοχὲς τῆς Ρώμης καὶ τῆς Φλωρεντίας, ὅπως ἐδαφικὴ κοιτίδα τῆς τρίτης ἐποχῆς μεγάλης ἀκμῆς — στὸ πρῶτο ἡμῖσιν τοῦ 19ου αἰῶνα — ἦταν ἡ δυτικὴ καὶ ἡ κεντρικὴ Εὐρώπη, ἔτσι καὶ γιὰ τὴν ἄλλη, τὴν τέταρτη ἐποχὴ τῆς μεγάλης ἀκμῆς τοῦ πολιτισμοῦ, τοῦ «οἰκουμενικοῦ» αὐτὴ τὴ φορά, θὰ ἀποτελέσουν οἱ περιοχὲς τῆς «Ἐνωμένης Εὐρώπης» τὴν ἐδαφικὴν τοῦ κοιτίδα. Ἡ ἀκτινοβολία (σὲ πολιτιστικὰς ἀξίες, ἠθικὰς καὶ πνευματικὰς) τῆς γηραιῆς καὶ ἐνδοξῆς καὶ πάντα νέας σὲ ζωτικότητα τούτης ἡπείρου μας θὰ ἀπλωθεῖ σ' ὅλα κερῆ τὴν οἰκουμένη. Θὰ ἐπαναληφθεῖ, λέει, τὸ «θαῦμα» τῆς ἐποχῆς τοῦ 19ου αἰῶνα μετὰ τὴν ὑψηλῆς κλάσεως καλλιτεχνικὴ στίς εἰκαστικὰς τέχνες δημιουργία τοῦ Παρισιοῦ καὶ τοῦ Μονάχου (Delacroix, Γύζης κ.λπ.), μετὰ τὸ ὀλόκληρο σύμπαν στὸν τομέα τῆς δημιουργίας συμφωνικῆς μουσικῆς, μετὰ τοὺς μεγάλους κεντροευρωπαίους συνθέτες, μετὰ τὴν ἀκμὴ τῆς ποιητικῆς δημιουργίας στὸν λυρικό λόγο, μετὰ τὸν Γκαίτε καὶ μετὰ τὸν Σίλλερ, μετὰ τὸν Ἑρρίκο Ντυνάν, μετὰ τὰ ἱδρύματα, μετὰ τὶς ἱεραποστολὰς, μετὰ τὸν Ἀλβέρτο Σβάϊτσερ κ.λπ.

Φαίνεται καθαρὰ πὼς ὁ καιρὸς τοῦ συγγραφέα μας εἶναι ἡ κάμψις καὶ ἡ ὑποχώρησις καὶ ἡ πτώσις τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ τῶν δυτικοευρωπαίων καὶ τῶν κεντροευρωπαίων, ὕστερα ἀπὸ τὰ τρομαχτικὰ κατὰ τοῦ ἀνθρωπισμοῦ πλῆγματα τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου, ποῦ ὁ Ντήναχ τὸν χαρακτηρίζει «ἐμφύλιον» καὶ «ἀδελφοκτόνον». Καὶ ἡ δίψα τῆς καρδιᾶς του εἶναι νὰ ξανάβρει ἡ Ἐνωμένη Εὐρώπη τὴν καλιὰ ἡγετικὴ τῆς θέσεως ἐπὶ τὴν πολιτιστικὴ πορεία τῶν λαῶν τῆς οἰκουμένης, ὕστερα ἀπὸ τὸν παραμερισμὸ τῆς — ποῦ τὸν θεωρεῖ πρόσκαιρο — ἐξαιτίας τῆς ἐπικράτησεως μιᾶς ὑλόφρονος καὶ μονόπλευρης μηχανιστικῆς ἐποχῆς καὶ ἰδίως ἐξαιτίας τῆς διείσδυσεως τῆς ἀνώριμης ἀμερικάνικης κουλτούρας ἐπὶ τὴν εὐρωπαϊκὰς περιοχὰς, τὶς ἀλλοτινὰ

κατάφορτες από πνευματική άρχοντιά και από μακροχρόνια παράδοση, από περγαμηνές, από αιώνες.

Από διαβεβαιώσεις του μετέπειτα μεταφραστή (1926-1940) των κειμένων του, γνωρίζουμε πώς ο Ντήναχ άρνιόταν κατηγορηματικά και πεισματικά να παραδώσει σ' όποιονδήποτε το σύνολο των κειμένων όσον καιρό ζούσε. Κι' όταν ύστερα άπ' τόν θάνατό του (1924) ο κ. Γ. Παπαχατζής έλαβε μέσω τρίτου προσώπου τά κείμενα, παρατήρησε πώς δέν ήταν πλήρη. "Ένας όρισμένος αριθμός σελίδων έλειπαν. "Υστερα από πολλά χρόνια (κι' όταν ή μετάφραση είχε πιά άποπερατωθεί), μιá περίεργη σκέψη δέν έβγαине άπ' τόν νοΰ του μεταφραστή, ιδίως από τό 1946 και πέρα: ότι οί έλλειπουσες σελίδες αναφέρονταν σέ περιστατικά του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου. Οί σελίδες αυτές — πού τις είχε φαίνεται σχίσει ο ίδιος ο Ντήναχ — δέν βρέθηκαν πουθενά έως τό τέλος.

Στις προφορικές του ανακοινώσεις (έκφράσεις) έξωτερικευε ο Ντήναχ έντελώς άκαθόριστα και με έξαιρετική περίσκεψη («κλεισμένος στον έαυτό του») τις σκέψεις του για μιάν «έπικείμενη» φοβερή παγκόσμια σύρραξη. Στα μέσα του Νοέμβρη 1923 — ή συγγραφή των κειμένων ήταν στην άκμή της κείνη την έποχή κι είχε φτάσει περίπου στα μισά — συναντήθηκε ο Ντήναχ ένα βράδυ με τόν φοιτητή της Νομικής τότε κ. Γ.Π. (τόν μετέπειτα μεταφραστή του) και του είπε πώς είχε λάβει γερμανικές έφημερίδες πρόσφατες, καθώς και τό τελευταίο φύλλο της Zürcher Zeitung άπ' τη Ζυρίχη* πού του τά ταχυδρομοΰσε τακτικά άπ' τη γερμανόφωνη εκείνη πόλη κάποιον φιλικό του πρόσωπο. Έκει είχε, λέει, διαβάσει πώς ο ίδρυτής (1923) των «ταγμάτων έφόδου» στη Βαυαρία είχε έπιχειρήσει στις 8 του Νοέμβρη την κατάληψη της έξουσίας, αλλά είχε αποτύχει. Την έπόμενη μέρα τά κυβερνητικά στρατεύματα «άνοιξαν πύρ» ενάντια στην οργανωθείσα άπ' τους Χίτλερ και Λούντεντορφ διαδήλωση.

Στόν τότε φοιτητή της Νομικής δέν είχε κάνει καμιά ιδιαίτερη έντύπωση τό έπώνυμο Χίτλερ. Τό άκουσε ως «κενό έννοιας». Άκριβώς όπως και σέ μās σήμερα (1980) δέν κάνουν καμιά ιδιαίτερη έντύπωση τά όνόματα Κλάρισα Λαίητον και Τέμπριεφ («Κοιλάδα των Ρόδων» σελ. 479), πού είναι έξίσου κενά έννοιας για την τωρινή έποχή. Ο Ντήναχ όμως, πού ήταν σέ θέση να γνωρίζει πολλά για τη μετέπειτα πορεία του έθνικού κινήματος των ναζί, έμενε κείνη τη βραδυά «κουμπωμένος» και «κλεισμένος στον έαυτό του».

Άλλη μιá μέρα ο Ντήναχ είχε μιλήσει στον ίδιο ως άνω μαθητή του για την «Πανευρώπη» (1923) του Coudenhove - Kalergi (ό R. N. Couden-

* Τώρα (1980) ή «Neue Zürcher Zeitung», ίδρυμένη από τό 1780, είναι διπλά αιωνόβια, σέ άνελλιπή έκδοση.

hove - Kalergi εἶχε δημοσιεύσει κείνη τὴ χρονιά τὸ φερώνυμο βιβλίο του). Κι ἄλλοτε πάλι τοῦ ἔλεγε τίς ἐντυπώσεις του γιὰ τὴν «Κοινωνία τῶν Ἑθνῶν» (1919 ἐπ.) «Τὸν Δούρειο Ἴππο τὸν ἔχετε κιόλα βάλει μέσα στὸν περίβολο τῶν ὀχυρωμάτων σας» τοῦ εἶπε, σὰ νὰ ἀπευθυνόταν σ' ὀλόκληρη τὴ διάδοχη τοῦ Ντήναχ γενεά. Τὸν Woodrow Wilson τὸν εἶχε ὁ Ντήναχ χαρακτηρίσει «ἀφελῆ θεωρητικό», «κατάλληλο μόνο γιὰ μιὰ πανεπιστημιακὴ ἔδρα», ἐξαιτίας τῆς φανατικῆς του πίστεως στὴν ἀξία τῆς «ἀρχῆς τῶν ἐθνότητων».

Ἄπ' τὴ σύνολη νοοτροπία τοῦ Ντήναχ θὰ μπορούσε κανένας νὰ βγάλει τὸ πόρισμα πὼς ἂν εἶχε ζήσει ἔντεκα ἀκόμα χρόνια, ἂν ἦταν δηλαδὴ ἐν ζωῇ στὴν διεθνή κρίση τοῦ 1935 καὶ στὴν ἄμυνα τῆς Αἰθιοπίας κατὰ τῆς ἰταλικῆς εἰσβολῆς, θάλεγε — ἀκούγοντας πὼς γίνεται λόγος γιὰ ἐπιβολὴ «οἰκονομικῶν κυρώσεων» κατὰ τοῦ Μουσολίνι — πὼς «αὐτὸ τώρα ἔλειπε, νὰ πλήξει ἡ Γαλλία ἐκ τῶν νῶτων τὴ λατινικὴ ἀδελφὴ τῆς χάριν τῆς ἱστορίας τῶν μαύρων».

Ἄλλες του παρόμοιες σκέψεις — σὲ προφορικὲς του ἀνακοινώσεις στὸν μετέπειτα μεταφραστὴ του — σκέψεις ποὺ τόσο πολὺ μᾶς ξενίζουν σήμερα, βλ. στὴν «Κοιλιάδα τῶν Ρόδων», σελ. 803-804, στὴν ἐκτεταμένη ἐκεῖ ὑποσημείωση. Π.χ.: τοὺς μπολσεβίκους τοῦ 1917 τοὺς εἶχε χαρακτηρίσει «ἀδελφοὺς εὐρωπαϊοὺς». Κι ἀδημονοῦσε γιὰτὶ οἱ νικητὲς τοῦ 1918 καθυστεροῦν τὴν ἀναγνώριση τοῦ νέου καθεστώτος στὴ Ρωσία, «ἀφοῦ», ἔλεγε, «οὕτως ἢ ἄλλως θὰ γίνῃ κάποια μέρα αὐτὴ ἡ ἀναγνώριση». Καὶ γιὰτὶ οἱ πανίσχυροι ἀγγλογάλλοι τοῦ 1919 δὲν ἐγκαθιδρύουν «ἓνα καθεστῶς Λιβάνου» («Mandat») σ' ὀλόκληρη τὴν περιοχὴ τῆς Μέσης Ἀνατολῆς μὲ τίς πετρελαιοπηγές. Κατέκρινε τὴν παράλειψη νὰ ἀποτελέσουν αἱ περιοχὲς τῆς Οὐαλλίας (τοῦ Κάρντιφ) καὶ τῆς Ρηνανίας (μὲ τὰ πλούσια κοιτάσματα γαιάνθρακος) ἀντικείμενο μιᾶς πανευρωπαϊκῆς «Κοινοπραξίας ἄνθρακος». Εἶχε προβλέψει μίαν Εὐρωπαϊκὴ Οἰκονομικὴ Κοινότητα πρὶν ἂπ' τὴν πολιτικὴν ὁμοσπονδίωση. Θεωροῦσε στὰ 1923 «μεγάλον ὄνομα» τὸν Κουντενχόβε-Καλέργη.

Στὸν μετέπειτα μεταφραστὴ του μιλοῦσε τὴν ἴδια χρονιά (1923) μ' ἓνα πνεῦμα ἐντελῶς ἀποικιοκρατικό. Θεωροῦσε τὴν παλαιὰ «Βρετανικὴ Ἐταιρεία τῶν Ἰνδιῶν» σὰν ἓνα «κατάλληλον πρότυπον» γιὰ τὸ ἀγγλογαλλικὸ καθεστῶς στὸ Σουεὶ καὶ στὸ Ἰράκ καὶ στὸ Κουβέιτ καὶ σ' ὅλες ἐν γένει τίς πετρελαιοφόρες περιοχὲς τῆς δυτικῆς Ἀσίας. Κι ἐπίσης τὴ Νοτιοαφρικανικὴ Ἐνωσις καὶ τὴν Ἀλγερία — καὶ τὸ ἐν Μαρόκῳ δημιουργικὸ πολιτιστικὸ ἔργον τῶν Γάλλων μὲ τὸν Λωατὲ κ.λπ. — τὰ θεωροῦσε ὡς «κατάλληλα πρότυπα» γιὰ τὴν διανομὴ ὀλόκληρης τῆς ἀφρικανικῆς ἡπείρου μεταξὺ τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης, «ἄσχετα — εἶπε — ἂν αὐτοὶ οἱ τελευταῖοι ἦσαν νικητὲς ἢ ἡττημένοι» στὴ φοβερὴ σύρραξη τῆς τετραετίας 1914-1918 ἢ ἀκόμα κι' οὐδέτεροι (Ἴσπανοί, Ὀλλανδοὶ κ.λπ.). Πίστευε πὼς αὐτὴ ἡ «ἰκανοποίηση»,

μ' έναν τέτοιο «ἀποικιοκρατικής ἀποκατάστασης» τρόπο τῶν «ἀδελφῶν λαῶν» τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης, τῶν μεγάλων δηλαδή ἡττημένων τοῦ 1918, θὰ μπορούσε νὰ καταλήξει νὰ ἀποβεῖ ἓνα ἀποτελεσματικό προληπτικό μέτρο, ἓνα ἀνασταλτικό μὲ ὀριστικότητα μέτρο, μιᾶς ἐνδεχόμενης νέας πανευρωπαϊκῆς σύρραξης. Ἐπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη κατηγοροῦσε γιὰ «ἐλλειψη προβλεπτικότητας» τοὺς πανίσχυρους ἀγγλογάλλους τοῦ 1918-1920.

Μὲ τὴ μετάφραση τῆς πολυσέλιδης κείνης Ἐφήγησής — τῶν ἐκτεταμένων δύο τόμων τῆς «Κοιλιάδας τῶν Ρόδων» — δὲν ἀσχολήθηκε ὁ μεταφραστής ἐπειδὴ συμφωνοῦσε μὲ τὶς ἰδέες τοῦ Ντήναχ. Κανένας συνετὸς ἄνθρωπος κι ἀληθινὸς δημοκράτης καὶ χριστιανὸς δὲν μπορεῖ σήμερὰ (στὴ γενεά μας) νὰ συμμερισθεῖ τὴ ρατσιστικὴ κι ἀποικιοκρατικὴ νοοτροπία τοῦ πονεμένου κείνου διανοητῆ, τοῦ συγχωρεμένου ἴσως ἐξαιτίας τοῦ πολλοῦ συμπτκνωμένου πόνου, ποῦ εἶχε μ' αὐτὸν ἐμποτιστεῖ ἡ ζωὴ του. Τὸ κίνητρο γιὰ τὴ μετάφραση δὲν ἦταν λοιπὸν ἡ ἰδεολογικὴ συγγένεια — πράγμα ἀνύπαρκτο — ἀλλὰ μονάχα ἡ περιέργεια καὶ τὸ ἐνδιαφέρον περὶ τοῦ ἂν θὰ ἐπακολουθήσουν «ἐπαληθεύσεις τῶν περιστατικῶν τῆς Ἐφήγησής», παρόλη τὴν ἀποδοκιμασία ποῦ αὐτὰ τὰ περιστατικά προκαλοῦν σὲ ὀρισμένα τοὺς ἐντοπιζόμενα σημεῖα.

Οἱ «ἐπαληθεύσεις» αὐτὲς ἔχουν τώρα ἀρχίσει — ἰδίως ἀπ' τὴν κυκλοφορία τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ 1972 καὶ πέρα — κι ὑπάρχουν οἱ πιθανότητες ὅτι θὰ συνεχίζονται ὅσο περνοῦν οἱ δεκαετίες.

Καὶ δὲν εἶναι μόνο οἱ «ἀνέσεις στὰ διαστημόπλοια», οἱ «ἰπτάμενες πόλεις» («Κοιλιάδα τῶν Ρόδων» σελ. 271), οἱ «ἀξιολογικὲς πεποιθήσεις τῶν βορείων εὐρωπαϊῶν σὲ θέματα ἡθῶν» (σελ. 275 ἕως 276), τὰ «τεχνολογικά θαύματα» (σελ. 427 ἐπ.), ἡ εἰκόνα πολιτισμοῦ τοῦ τελευταίου πέμπτου τοῦ τρέχοντος αἰῶνα (σελ. 485 ἕως 491) καὶ οἱ προρρήσεις γιὰ τὴν πλημμύρα τοῦ οἰκισμοῦ (urbanization) (σελ. 498), γιὰ τὴ μόλυνση τοῦ περιβάλλοντος (pollution) (πάλι σελ. 498), γιὰ τὰ τεχνητὰ πλωτὰ ποτάμια στὴ νότια Εὐρώπη, ποῦ διψᾷ γιὰ ἀρδευτικά ἔργα (σελ. 641), γιὰ τὶς προσπάθειες τοῦ 1980 ἐκ μέρους ρώσων καὶ ἀμερικανῶν ἐπιστημόνων νὰ ἐπικοινωνήσουν μὲ τὸ μέσο ραδιοτηλεσκοπίων καὶ ραδιοσημάτων μὲ ἐξωγήινους πολιτισμούς), (ἀρχὴ τῆς σελ. 521) γιὰ τὴν ἐνεργειακὴ κρίση (ἀπαραίτητη, λέει, ἡ ἀξιοποίηση τῆς ἡλιακῆς ἐνέργειας) (σελ. 573 καὶ σελ. 492, οἱ πρώτες δέκα ἀράδες).

Στὶς προσπάθειες τῶν Ἐκκλησιῶν, τόσο τῆς προτεσταντικῆς ὅσο καὶ τῆς ρωμαιοκαθολικῆς, νὰ στηλιτευθεῖ κάθε μέτρο περιορισμοῦ τῶν γεννήσεων εἶναι ἐντελῶς ἀντίθετος ὁ Ντήναχ. Ὁ τρόμος του γιὰ τὸν «ἐφιάλητ τοῦ ἀριθμοῦ», ποῦ τὸν προλέγει πρὶν δλόκληρους αἰῶνες, τὸν καθιστᾷ ὑπέρμαχο τῆς ἰδέας γιὰ τὴν «παρακολούθηση τοῦ δημογραφικοῦ δείκτη» μὲ τρόπο ἀποτελεσματικό, ὅσο εἶναι καιρὸς ἀκόμα. Πιστεύει πῶς μόλις

ἔξαρκεῖ ὁ χρόνος γιὰ κανονιστικὲς προληπτικὲς ἐπεμβάσεις σὲ θέματα ὑπερπληθυσμοῦ. Χωρὶς νὰ γνωρίζει ὁ Ντήναχ τίποτε γιὰ τὸ κήρυγμα τοῦ πολωνοῦ ποντίφηκα Ἰωάννη-Παύλου τοῦ Νοέμβρη 1980 στοὺς δυτικογερμανοὺς ὅτι «εἶναι ἁμαρτία νὰ ἐμποδίζουν οἱ χριστιανικὲς οἰκογένειες τὶς γεννήσεις παιδιῶν», γράφει στὰ κείμενά του γιὰ τὰ φοβερὰ κι ἀναπάντεχα κι «αἰφνιδιαστικά» ἐπακόλουθα τῆς ἐπιρροῆς καὶ τῆς ἐπικράτησης τέτοιου εἶδους κηρυγμάτων. Καὶ γράφει κατὰ λέξη («Κοιλιάδα τῶν Ρόδων», σελ. 493): «Κανένας δὲν θὰ μπορούσε νὰ φανταστεῖ σὲ ποῖο βαθμὸ Ἐπιμηθεῖς εἶχανε καταδειχθεῖ οἱ ἄνθρωποι — κι οἱ πιὸ σοφοὶ κι οἱ πιὸ διορατικοὶ ἀνάμεσα στοὺς ἐπιστήμονες καὶ στοὺς πολιτικοὺς ἡγέτες τῶν λαῶν καὶ στοὺς στατιστικολόγους καὶ στοὺς κληρικοὺς — ἀντίκρουσθι φοβερὴ κεινὴ ἀπειλή, τὸν ἑφιάλτη τοῦ ἀριθμοῦ». Δὲν μπορούμε ἐμεῖς τοῦ 19ου καὶ τοῦ 20ου αἰῶνα νὰ συλλάβουμε μὲ τὴν φαντασία μας πόσο μεγάλο καὶ δύσλυτο πρόβλημα θὰ γενεῖ νᾶβρει κανένας μιὰν ὀργανικὴ θέση ἀδειανὴ καὶ διαθέσιμη μέσα στὸν κολοσσιαῖο τοῦτο ζωντανὸ ὀργανισμὸ τοῦ γένους, γιὰ νὰ μπορέσει κι αὐτὸς νᾶρθεῖ νὰ ἐνταχθεῖ κειμέσα νὰ περάσει μιὰ ζωὴ».

«Τὸ μεγάλο κακὸ εἶχε ἐρθεῖ σὰν κάτι αἰφνίδιο — λὲς καὶ σὰν κάτι νὰ πλημμύρισε ξαφνικά — εἶχε ἐρθεῖ σὰν ἓνας κατακλυσμὸς, σὰν μιὰ ἀνάγκη ἀδήριτη, σκληρὴ, ποὺ κανένας δὲν τὴν εἶχε προῖδει σὲ τέτοιο βαθμὸ καὶ σὲ τέτοια ἔκταση. Κάθε φραγμὸς ποὺ ἀποφασίζόταν κάθε φορὰ, ἔδινε τὴν ἐντύπωση πὼς εἶχε ἐρθεῖ πάρα πολὺ ἀργά, πὼς ἦτανε κιόλα ἓνα ἄκαυτε-ρημένο» κανονιστικὸ μέτρο. Καὶ κατηγορήθηκαν τότε καὶ κατακρίθηκαν κάμποσο αὐστηρὰ οἱ ἑιδικοί ἐπιστήμονες, οἱ ταγμένοι ὑπεύθυνοι διορατικοὶ τῆς δημογραφικῆς προοπτικῆς, γι' ἀνεπάρκεια καὶ γιὰ ἔλλειψη προβλεπτικότητας. Κι' ὄνειδίστηκαν σκληρὰ κι οἱ Ἐκκλησίες, τόσο ἡ ρωμαιοκαθολικὴ ὅσο καὶ ἡ προτεσταντικὴ, γιὰ τὴν ζώντας ἔξω ἀπ' τὴν πραγματικότητα» κι ἐμμένοντας στὶς παλαιῆς ἀντιλήψεις, εἶχανε κι ἐκεῖνες συντελέσει, μὲ τὴν ἀρνητικὴ τους στάση, στὴν παράλειψη τῆς ἔγκαιρης νομοθέτησης θεσμῶν γιὰ τὸν ἀποτελεσματικὸ ἔλεγχο τῶν γεννήσεων καὶ γιὰ τὴν παρακολούθηση τοῦ δημογραφικοῦ δείκτη. Καὶ φαίνονταν τώρα σὰν ὄνειρο οἱ παλαιοὶ ὠραῖοι καιροὶ τῶν μέσων τοῦ δεκάτου ἐνάτου, ποὺ οἱ λευκοὶ ἦτανε χωρισμένοι σὲ ἀντίμαχα ἰδεολογικὰ στρατόπεδα πάνω στὸ θέμα τῆς φυλετικῆς διάκρισης καὶ βλέπανε στὸν νέγρο καὶ στὸν κίτρινο τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν χριστιανὸ μονάχα, κι' ἔλεγαν πὼς ἑοῖ ἄνθρωποι ἔχουνε πλαστεῖ ἴσοι ἀπ' τὴ Δημιουργία», κι εἶχανε μάλιστα φτάσει καὶ σὲ πολέμους ἐμφύλιους κι ἀδελφοκτόνους κάποτε οἱ λευκοὶ ἀναμεταξὺ τους γιὰ νὰ ἐπιβάλουνε τὶς ἀρχὲς τοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ τὸ σεβασμὸ τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἐγχρωμοῦ συνανθρώπου τους. . . ».

Στὸ τελευταῖο πέμπτο τοῦ 20ου μας αἰῶνα γνωρίζουμε γιὰ τὴν ἐντελῶς ἀντίθετη μεταξὺ τους κατεύθυνση ποὺ ἔχουν πάρει τὰ σχετικὰ προληπτικά

νομοθετικά μέτρα στις δυο «κολοσσιαίες ολότητες», δηλαδή στη λευκή φυλή και στην κίτρινη: Στους ευρωπαίους και στους βορειοαμερικανούς ή νομοθεσία ενθαρρύνει τις πολύτεκνες οικογένειες και παρέχει σ' αυτές οικονομικά προνόμια και φορολογικές διευκολύνσεις. Αντιθέτως στους κινέζους τα νομοθετικά μέτρα τείνουν να περιορίζουν τους ανώριμους σε ηλικία γάμου και την τεκνογονία εν γένει. Δεν γνωρίζουμε όμως άκόμα εμείς του 1980 κάτι άλλο, πού ο Ντήναχ τό προέλεγε, μιλώντας για τήν «σύγκριτη αριθμητική υπεροχή των εγχρώμων»: "Οτι τά άποτελέσματα των νομοθετικών μέτρων των δύο άνω πλευρών θά είναι αντίστροφα. "Οτι δηλαδή οί λευκοί — παρ' όλα τά ενθαρρυντικά για γεννήσεις μέτρα τής νομοθεσίας τους — θά έχουν άνοδο του δημογραφικού δείκτη μειωμένο σε σύγκριση με τους κίτρινους. Οί τελευταίοι θά αύξηθοῦν σε πολλά δεσκατομμύρια όσο περνούν οί δεκαετίες, και τούτο παρ' όλη τήν προσπάθεια τής δικής τους κρατικής εξουσίας νά τεθοῦν περιορισμοί στην δημογραφική αὐτή πλημμυρίδα.

Ἄξιοσημείωτο είναι και τό άλλο, πού διηγόταν ο Ντήναχ (και τό γράφει και στην ύποσημείωσή του στην «Κοιλάδα των Ρόδων», σελ. 479 με λίγες λέξεις): "Οτι ο Λαίν είχε αναφέρει μιá μέρα στο άκροατήριό του — στη σχολική τάξη του δηλαδή, όπου παρακολουθοῦσε κι ο Ἄντρέας Νόρθαμ — πώς ο «άγαπημένος μαθητής» του Ἰησοῦ, ο Ἰωάννης, στην Πάτμο, τό 93 ἕως 96 μ.Χ., ἐπί Δομιτιανού, ἐγνώριζε πολλά πράγματα για τή σύμπτωση πού ἐμφανιζόταν στον ἀριθμό «ἔξι» τρεῖς συνολικά φορές: «Ἐξι» στά ἑκατομμύρια θυμάτων τής τρομερῆς γενοκτονίας (ἕως τό 1945), κι ἐπίσης «ἔξι» στά ἔτη τής χρονικῆς διάρκειας του τρομαχτικοῦ κείνου πολέμου και πάλι «ἔξι» στο σύνολο λατινικῶν γραμμάτων πού ἐμπεριέχει τό ὄνομα του φοβεροῦ γερμανοῦ πολιτικοῦ, του ἀνελέητου διώκτη τής φυλῆς του Εὐαγγελιστή. Γιατί και τά ἔξι αὐτά λατινικά γράμματα τά ἐγνώριζε ο Εὐαγγελιστής (κατά τά λεγόμενα του Λαίν) στην κανονική τους μάλιστα σειρά.

Ἐντυπωσιασμένος — λέει ο Λαίν — ἀπό τήν τριπλή αὐτή σύμπτωση του «ἔξι», ἔβαλε ο Ἰωάννης τόν ἀριθμό ρ' (τόν μετέπειτα πρῶτο τριψήφιο τῶν ἀραβικῶν συμβόλων) δίπλα στο πρῶτο γράμμα του λατινικοῦ ἀλφαβήτου κι ὕστερα συμπλήρωσε ὁλόκληρο τόν πίνακα γραμμάτων του λατινικοῦ ἀλφαβήτου προσθέτοντας ἀπό μιá μονάδα σε κάθε ἐπόμενο λατινικό γράμμα (b = ρα' κ.λπ.). Κάνοντας ὕστερα τήν ἄθροιση τῶν ἀριθμῶν πού ἀντιστοιχοῦσαν στά ἔξι (ἤδη γνωστά του) λατινικά γράμματα του ἐπωνύμου του τρομεροῦ διώκτη τής φυλῆς του, βρῆκε («Κοιλάδα των Ρόδων», σελ. 479 ἕως 480) τόν ἀριθμό ἑξακόσια ἐξήντα ἔξι (δηλαδή πάλι ἡ τριπλή σύμπτωση στο ἔξι) πού τόν ἀναφέρει στην «Ἀποκάλυψη» (κεφ. ΙΓ' ἐδ. 18), ἀντί νά γράφει τό ἴδιο τό ἐπώνυμο, μή θέλοντας νά κάνει ἐξαίρεση στην τεχνοτροπία του τῶν «αἰνιγματωδῶν εἰκόνων» πού διαπνέει ὁλόκληρο κείνο

τὸ κείμενο. Οἱ παλαιοὶ ἑρμηνευτὲς ὑποστήριζαν ἐσφαλμένα πῶς ὁ Εὐαγγελιστὴς ἐννοεῖ τὸν ἐχθρὸ τῆς Ἐκκλησίας, τὸν Ἀντίχριστο.

Εἶτε συμπώσεις εἶναι εἶτε «ἐπαληθεύσεις», ὅλα τὰ ἀνωτέρω σημειῶνουν πάντως στὸ περιεχόμενο τῶν κειμένων τὶς διαφορετικὲς — σὲ κάθε στάδιο, σὲ κάθε φάση, σὲ κάθε ἐπὶ τοῦ παρόντος δεκαετία — ἐναλλασσόμενες τύχες αὐτῶν τῶν κειμένων. Τοὺς ἐπιθέτουν μιὰ χωριστὴ, σὲ καθένα ἀπ' τὰ χρονικὰ ὡς ἄνω διαστήματα, σφραγίδα. Τὸ πρῶτο στάδιο τὸ χαρακτήριζε μιὰ ἐξοχὴ εὐχέρεια καὶ ταχύτητα (Μάιος τοῦ 1923 ἕως τὰ μέσα τοῦ 1924) τοῦ συντάκτη τῶν πρωτότυπων κειμένων. Σὲ δεκατέσσαρις περίπου μῆνες γράφτηκαν τὰ κείμενα στὸ σύνολό τους. Τὸ δεύτερο στάδιο ἦταν μιὰ δισταχτικὴ καὶ προσεχτικὴ μετάφραση, ποὺ κράτησε πολλὰ χρόνια (1926 ἕως 1940). Τὸ τρίτο στάδιο (1941 ἕως 1971) ἦταν μιὰ τριαντάχρονη χρονικὴ περίοδος ἀναμονῆς μὲ τὸν μεταφραστὴ ἀσχολούμενο κυρίως στὶς ἐπαγγελματικὲς του ἐργασίες, μὲ παράλληλη σύνταξη — ἐκ μέρους του — προεισαγωγικῶν σημειωμάτων, ὑπομνηματισμῶν, ἐπεξηγήσεων, ὑποσημειώσεων, πινάκων γιὰ κύρια ὀνόματα καὶ τοπωνύμια κ.λπ. Τὸ τέταρτο στάδιο (1972 ἐπ.) ἦταν καὶ εἶναι μιὰ κυκλοφορία καὶ διάδοση τῶν κειμένων πολὺ χαρακτηριστικὴ. Ἄν στὸ πέμπτο στάδιο (1980 ἐπ.) οἱ «ἐπαληθεύσεις» συνεχισθοῦν, θὰ βρεθοῦμε νὰ ἔχουμε στὶς προσεχεῖς δεκαετίες (τῆς ὀριστικῆς δικαίωσης κι ἐπαλήθευσης καὶ γενικῆς παραδοχῆς κι ἀναγνώρισης) ἕναν συμπληρωματικὸ τόμο ἱστορίας τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ γιὰ μεγάλα χρονικὰ διαστήματα. Μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι στὴ συγγραφὴ του δὲν ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἡ μέθοδος τοῦ ἱστορικοῦ ἐρευνητῆ, ἀλλ' ἔχουν συνταχθεῖ τὰ κείμενά του στὸ στυλ, στὴν τεχντροπία, ἐνὸς περιηγητῆ-ἀφηγητῆ, ἐνὸς εἶδους δηλαδὴ Πausanias τῶν νεωτέρων ἐποχῶν. Καὶ θὰ αἰσθάνονται τότε κείνοι ποὺ θὰ μᾶς διαδεχθοῦν πάνω σ' αὐτὴ τὴ γῆ, πῶς ὁ Παῦλος Ἀμαδέος Ντήναχ δὲν ἔχει πεθάνει. Παρόλο τὸν βιολογικὸ του θάνατο, στὰ 1924, ἡ σκέψη του, ὁ στοχασμὸς του, θὰ ἐπιζεῖ μέσα στὰ θαυμάσια κείμενά του.

Βιέννη, 1980.

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Δ. ΤΖΟΥΓΑΝΑΤΟΥ

Η ΝΑΥΜΑΧΙΑ ΤΗΣ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ ΚΑΙ Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΕΠΤΑΝΗΣΙΩΝ

Ύστερα από 410 χρόνια

Έχουν ήδη κλείσει 410 χρόνια από τη χρονολογία της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου. Πριν ασχοληθούμε με τη διεξαγωγή και τη σημασία της σκόπιμο και συντελεστικό θεωρούμε να εξετάσουμε το περίγραμμα της κρίσιμης εκείνης για το μεσογειακό χώρο εποχής. Η Δύση από τον 5ο μ.Χ. αιώνα είχε απαλλαχθεί από τη ρωμαϊκή κυριαρχία. Ήδη από την εποχή εκείνη ο ρωμαϊκός κόσμος είχε αρχίσει να καταρρέει και να εκβαρβαρώνεται, ενώ το ρεύμα του χριστιανισμού είχε αρχίσει να κατακλύζει τον κόσμο. Από την ίδια εποχή κύματα βαρβάρων πλημμύρισαν την Ευρώπη. Ο φοβερός Άττίλας, ή «Ιερή μάλιστα», όπως τον αποκάλεσαν, προχώρησε προς τη βόρειο Ίταλία λεηλατώντας και καταστρέφοντας. Οι κάτοικοι της περιοχής του Πάδου αναζήτησαν καταφύγιο στα πολυάριθμα νησάκια των εκβολών του ποταμού. Ποιός θα μπορούσε τότε να φανταστεί πως μέσα από τα βαλτονέρια εκείνα θ' αναδυόταν μια πανίσχυρη άριστοκρατική δημοκρατία, που θα κυριαρχούσε σ' όλη την έκταση της Μεσογείου επί μία χιλιετηρίδα.

Μετά την κατάλυση του Δυτικού Ρωμαϊκού κράτους (476 μ.Χ.) ή διάρθρωση της κοσμικής εξουσίας πήρε άλλη μορφή. Εκτός από τη θρησκευτικοπολιτική δύναμη του αρχηγού της Καθολικής Έκκλησίας δημιουργήθηκαν άλλες άριστοκρατικές δημοκρατίες σε κάθε μία από τις μεγάλες Ιταλικές πόλεις και μετέβαλαν την Ιταλική χερσόνησο σε μωσαϊκό κρατών.

Και στην Ανατολή το Βυζάντιο μετά το σχίσμα των δύο Έκκλησιών (1054 μ.Χ.) παρουσιάστηκαν επικίνδυνα σημεία παρακμής, ιδιαίτερα μάλιστα μετά την εμφάνιση των Τούρκων επιδρομέων. Ο κίνδυνος της τουρκικής κατάκτησης έκαμε τη Δύση να ενδιαφερθεί για τη διάσωση του Χριστιανισμού. Έτσι οργανώθηκαν οι Σταυροφορίες, αλλά πίσω από την επίφαση της προστασίας του Χριστιανισμού και του Βυζαντίου φάνηκε καθαρά ή κατακτητική βουλμία των ήγεμόνων της Δύσεως.

Ιδιαίτερη σημασία έχει η τέταρτη Σταυροφορία (1202-1206 μ.Χ.). Τα γεγονότα απέδειξαν, πως το πραγματικό κίνητρο για την οργάνωση της εκ-

στρατείας ἐκείνης ἦταν ἡ ἀπληστία τῶν Δυτικῶν γιὰ τὴν κατάκτηση τοῦ Ἀνατολικοῦ κόσμου. Ἡ Κωνσταντινούπολη, ἡ μεγάλη πρωτεύουσα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἐγίνε ἡ βορὰ τῆς φράγκικης κατακτητικῆς ἀδηφαγίας. Οἱ χώρες τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας διαμοιράστηκαν στοὺς Φράγκους ἡγεμόνες.

Τώρα ὁμως ἡ Δύση εἶχε ν' ἀντιμετωπίσει «κατὰ μέτωπον» τὴν ὀθωμανικὴ λαίλαπα. Κυριότερος Δυτικὸς ἀντίπαλος ἦταν ἡ Βενετία. Τὸ 1463 κηρύχθηκε ὁ πρῶτος Τουρκοβενετικὸς πόλεμος (1463-1469). Οἱ Βενετοὶ δὲν κατόρθωσαν ν' ἀντιμετωπίσουν μ' ἐπιτυχία τοὺς Τούρκους. Οἱ πεζικοὶ στρατοὶ τῆς Βενετίας, μισθοφορικοὶ κι ἀνοργάνωτοι, ὕστεροῦσαν σὲ ἰκανότητα καὶ φανατισμὸ ἀπὸ τοὺς ἐμπειροπόλεμους ὀθωμανικοὺς. Τισ βενετικὲς δυνάμεις ἀποτελοῦσαν οἱ λεγόμενοι «στρατιῶται» (Stratioti ἢ strateoti). Ἡ ὀνομασία αὐτὴ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν ἑλληνικὴ λέξη «στρατός», ἀλλὰ μὲ τὸ strada, ποὺ σημαίνει «δρόμος», γιὰτὶ ὁ στρατός ἐκεῖνος βρισκόταν σὲ πορεία («ὀδίτες»-Marcheurs ἢ «περιπλανώμενοι»-errants)¹.

Τέτοιου εἶδους στρατιωτικὰ σώματα ἀποτελοῦσαν τὴ βάση τῶν πεζικῶν δυνάμεων τῆς Βενετίας. Ἡ πειθαρχία τους ἦταν πολὺ χαλαρὴ, ὁ ὄπλισμός τους κατώτερος, ἀλλὰ καὶ ἡ διοίκησή τους εἶχε τὸ μειονέκτημα τῆς συχνῆς ἐναλλαγῆς. Ἡ συχνὴ αὐτὴ ἀλλαγὴ τῶν ἀρχηγῶν τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου καὶ ἡ μειονεκτικὴ ὀργάνωση τῶν φρουρῶν ἀποδείχθηκε σοβαρὸς παράγων γιὰ τὴν ἀδυναμία τῆς Βενετίας ν' ἀντιμετωπίσει τοὺς Τούρκους.

* * *

Στὰ Ἑπτάνησα, ποὺ εἶναι πλησιέστερα πρὸς τὴ Δύση, ἐμφανίστηκαν Δυτικοὶ κατακτητὲς ἤδη ἀπὸ τὸν 11ο μ.Χ. αἰῶνα. Ὁ Νορμανδὸς Ροβέρτος Γυῖσκάρδος κατέλαβε τὴν Κέρκυρα κι ὕστερα πάτησε κατακτητικὸ ποδᾶρι

1. Κατὰ τὸν ἱστορικὸ τῆς Κεφαλονιάς Ἡλία Τσιτσέλη «Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα», τ. Α', Ἀθήναι 1904 (σ.σ. 259, 293, 348, 611, 612 καὶ 821) οἱ «στρατιῶται» ἦταν κυρίως τάγμα τοῦ ἐλαφροῦ ἵππικοῦ. Οἱ Βενετοὶ ἐγκατέστησαν στὰ Ἑπτάνησα πολλὰς τέτοιες «στρατιωτικὲς» οἰκογένειες ἀπὸ τὴν Ἠπειρο, τὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν ἄλλη Ἑλλάδα, γιὰ νὰ ἐπανδρώσουν τὰ ἀραιοκατοικημένα νησιά. Στους ἀρχηγούς τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν δόθηκαν κτήματα κι ἄλλα πλεονεκτήματα. Πολλὰ χωρία τῆς Κεφαλονιάς ὀφείλουν τὴν ὀνομασίαν τους στὸ ὄνομα τῶν ἀρχηγῶν αὐτῶν τῶν οἰκογενειῶν. Καθὼς σημειώνει ὁ Ἡ. Τσιτσέλης: «εἰς τὰ τάγματα τῶν Stradeoti (Gernidi καὶ Ἀλβανέζοι) ἀπενεμήθησαν γαῖαι, κατοικίαι καὶ συντάξεις». Ἀκόμη καὶ στὸ Libro d'oro (Χρυσὴ Βίβλος) γράφτηκαν μερικοί.

Σχετικὰ μὲ τοὺς «στρατιῶτες» βλ. καὶ Διονυσίου Ζακυθηνοῦ «Ἡ Τουρκοκρατία», Ἀθήναι 1957, σ.σ. 63-64. Ἐπίσης Ἰωσήφ Πάρτρς «Κεφαλληνία καὶ Ἰθάκη», Ἀθήναι 1892, σ. 115, καθὼς καὶ Ἰωάννου Λοβέρδου Κωστή «Κεφαλληνία», 1888, σ.σ. 148 καὶ 150. Ἐπίσης Γεωργίου Φίνλεϋ «Ἱστορία τῆς Τουρκοκρατίας καὶ Ἑνετοκρατίας στὴν Ἑλλάδα», Ἀθήναι 1958, σ. 93.

στην Κεφαλονιά, όπου και πέθανε (1085 μ.Χ.). Τ' όνομά του έχει μείνει στην όνομασία του χωριού Φισκάρδο.

Άλλοι πολλοί Φράγκοι κατακτητές έκαμαν φέουδό τους τὰ Έπτάνησα. Από τὸ 1357 πήρε στην κατοχή της τὴν Κεφαλονιά ἡ Φλωρεντινὴ οἰκογένεια τῶν Τόκκων μέχρι τὸ 1479, ὅταν οἱ Τούρκοι πάτησαν κατακτητικὸ ποδᾶρι στὸ νησί². Ἡ κατάκτησή τους ἐκεῖνη δὲν κράτησε πολὺ. Τὸ 1483 οἱ Βενετοί, μὲ τὴ δικαιολογία πὼς ἡ Κεφαλονιά εἶχε κατανήσει φωλιὰ ἐπικίνδυνων πειρατῶν, ἔστειλαν στόλο καὶ κατέλαβαν τὸ νησί, ἀλλὰ ὕστερα ἀπὸ διαπραγματεύσεις ἀναγκάστηκαν νὰ τὸ ἐπιστρέψουν στοὺς Τούρκους. Ἡ τούρκικη κατοχὴ συνεχίστηκε μέχρι τὸ 1499, ὅταν κηρύχθηκε νέος Τουρκοβενετικὸς πόλεμος (1499-1503) καὶ τὸ νησί ἔγινε κτήση τῶν Βενετῶν³.

Ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς ἐκεῖνες τῶν Τούρκων, τὶς λεηλασίες καὶ τοὺς ἐξανδραποδισμοὺς ἡ Κεφαλονιά ἔπαθε μεγάλες συμφορές. Ὁ πληθυσμὸς της ἀραίωσε πολὺ καὶ γιὰ τοῦτο οἱ Βενετοί, γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τὴν ἄμυνα τοῦ νησιοῦ καὶ νὰ διασφαλίσουν μιὰ στρατιωτικὴ βάση γιὰ τὴ θαλασσοκρατία τους, μετέφεραν ἐκεῖ ἀπὸ τὴ Μεθώνη καὶ τὴν Κορώνη πολλοὺς «στρατιῶτες» ἐποίκους.

Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Τουρκοβενετικοῦ αὐτοῦ πολέμου οἱ Τούρκοι ἀποφάσισαν νὰ καταλάβουν τὴ Ναύπακτο, ποὺ ἦταν τὸ τελευταῖο ἔρεισμα τῆς Βενετίας στὴν εἴσοδο τοῦ Κορινθιακοῦ. Τελικὰ, ὕστερα ἀπὸ τρεῖς ἐπιθέσεις, καὶ ἡ Ναύπακτος καὶ ἄλλα τέσσερα μικρότερα κάστρα, ὅλα σὲ κακὴ κατάσταση, παραδόθηκαν στοὺς Τούρκους. Ἀπὸ τὸ 1500 ἡ σημαία τοῦ Ἁγίου Μάρκου κατεβάστηκε ἀπὸ τὸ κάστρο τῆς Ναυπάκτου. Ὁ σουλτάνος Βαγιαζήτ Β' εἶχε τῶρα στὰ χέρια του τὸ κλειδὶ τοῦ Κορινθιακοῦ καὶ τὴν κατοχὴ του αὐτὴ διασφάλισε μὲ τὴν ἴδρυση δύο φρουριῶν, τοῦ Ρίου καὶ τοῦ Ἄντιρριου. Ἐτσι ὀχυρώθηκε ὁ Κόλπος τῆς Ναυπάκτου (Golfo di Lepanto).

2. Γιὰ τὸν «ἱπποτικὸ Οἶκο τῶν Τόκκων», ἐκτὸς τῶν ἄλλων, βλ. καὶ Λεωνίδου Χ. Ζώη «Ἱστορία τῆς Ζακύνθου», Ἀθῆναι 1955, σ.σ. 103-111. Βλ. ἐπίσης καὶ Νικολάου Φωκᾶ - Κοσμετάτου «Τὸ Κάστρο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Κεφαλληνίας», Ἀθῆναι 1966, σ.σ. 15 κ.ἔ.

3. Ἀπὸ τὸ πέρασμα τῶν Τούρκων κατακτητῶν ἀπὸ τὴν Κεφαλονιά διασώθηκαν μερικὰ τοπωνύμια. Τὸ μέρος, ποὺ κατὰ τὴν παράδοση πάτησαν τὸ ποδᾶρι τους, ὀνομάστηκε «Τοῦ Τούρκου τὸ ποδᾶρι» ἢ «Τουρκοπόδαρο» (στὸν Πλατὺ Γιαλό). Σὲ μιὰ τοποθεσία, ὅπου σήμερα ἡ μητρόπολις τοῦ Ἀργοστολίου, ὑπῆρχε προσεισμικὰ ὁ ναὸς τοῦ Φουσατοῦ. Ἐκεῖ στρατωνίσθηκε στρατιωτικὸ στίφος. Ἦταν στρατόπεδο τῶν Τούρκων, καὶ ἐκεῖ κοντὰ, ὅπου τὸ σημερινὸ «λιθόστρατο» (ἀπρὸ τῆς οἰκίας Μεταξῆ εἰς τὴν ὁδὸν Κράνης), τὸ «Πλατὺ Πηγᾶδι», ποὺ ἀνοίχθηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους, «οἷτινες εἶχον ἐγείρει ἐκεῖ καὶ στρατῶνα, γνωστὸν δὲ ὅτι 'Φουσατά' ὀνομάζοντο χυδαῖστί τότε οἱ στρατοί» (βλ. Ἡλίαν Τσιτσέλην, ὅ.π., σ. 258). Ὑπῆρχε ἐπίσης τὸ «Κοντὸ Πηγᾶδι» στοὺς Ἁγίους Θεοδώρους, στὴν περιοχὴ, ὅπου σήμερα τὸ Φανάρι. Σχετικὰ μὲ τὸ Φισκάρδο βλ. καὶ Ἡλίαν Τσιτσέλην, ὅ.π., σ. 205. Βλ. καὶ Νικ. Φωκᾶν Κοσμετάτου, ὅ.π., σ.σ. 29 κ.ἔ.

Σὲ λίγο εἶχαν τὴν ἴδια τύχη ἡ Μεθώνη, ἡ Κορώνη καὶ τὸ Ναυαρίνο, ποὺ γιὰ τοὺς Βενετοὺς ἦταν τὰ κλειδιά γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς Μεσογείου. Μόνο τῇ Ζάκυνθο καὶ τῇ Κεφαλονιά στὸ χῶρο αὐτὸ κατάφεραν οἱ Βενετοὶ νὰ διατηρήσουν στήν ἐξουσία τους. Πολλὲς προσφυγικὲς οἰκογένειες καὶ στρατιωτικοὶ ἔποικοι μεταφέρθηκαν τότε στὰ νησιά, γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τὴν ἄμυνά τους. Ἔτσι ἡ μέχρι τότε ἐρημωμένη Κεφαλονιά ἀπέκτησε περισσότερους ἀπὸ 15.000 κατοίκους. Οἱ στρατιωτικὲς ἐκεῖνες οἰκογένειες, καθὼς γράφει ὁ Ἰωάννης Λοβέρδος Κωστής, ἦταν ὑποχρεωμένες «νὰ ὑπηρετῶσι τοὺς Ἐνετοὺς ἐν τῷ ἱππικῷ καὶ ἰδία ἐν στρατῷ καλουμένῳ stratia». Βεβαιώνει ἐπίσης ὁ ἱστορικὸς ὅτι ὄλοι οἱ ἱστορικοὶ ἐξαίρουν «τὴν θαυμαστὴν ἀνδρείαν τῶν καὶ τὰς λαμπρὰς ὑπηρεσίας, τὰς ὁποίας παρέσχον εἰς τοὺς Ἐνετοὺς»⁴.

* * *

Ἐκεῖνο ὅμως τὸ γεγονός, ποὺ ἔκαμε τοὺς Βενετοὺς, καὶ γενικότερα τὴ Δύση, ν' ἀναμετρήσουν τὸ μέγεθος τοῦ κινδύνου, ποὺ ἀπειλοῦσε τὴν Εὐρώπη καὶ τὸ Χριστιανισμό, ἦταν ἡ κατάληψη τῆς Κύπρου ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Καθὼς εὐστοχα γράφει ὁ Κων. Καιροφύλας: «Ἐπρεπε νὰ πέσῃ ἡ Κύπρος εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων, διὰ ν' ἀντιληφθοῦν οἱ χριστιανοὶ ὅποιον κίνδυνον διέτρεχεν ἡ Εὐρώπη. . . Ἡ κατάκτησις τῆς Κύπρου ἀφύπνισε τοὺς ἡγεμόνας τῆς Δύσεως, τῶν ὁποίων τὰ συμφέροντα ἐθίγοντο διὰ τῆς ἀυξήσεως τῆς δυνάμεως τῆς Τουρκίας»⁵.

Ἀπὸ χρόνια στόχος τῶν σουλτάνων ἦταν ἡ κατάκτηση τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ νησιοῦ. Ἀπὸ χρόνια διεκδικοῦσαν τὴν κατάκτησή του παρουσιάζοντας τὸν ἑαυτὸ τους σὰν διάδοχο τῶν σουλτάνων τῆς Αἰγύπτου. Πολὺ ἀργὰ διαίσθανθηκαὶ τὸν κίνδυνο οἱ Βενετοὶ κι ἀποφάσισαν νὰ ὀχυρώσουν τὸ νησι καὶ μάλιστα τὴ Λεμεσό, τὴν Κυρήνεια καὶ τὴν Ἀμμόχωστο. Μάταιες ὅμως ἀποδείχθηκαν οἱ καθυστερημένες ἐκεῖνες προσπάθειες! Τὴν 1η Ἰουλίου τοῦ 1570 τουρκικὸς στρατὸς ἀποβιβάστηκε στὴ Λεμεσό. Τὸ φρούριο παραδόθηκε κι ἐπακολούθησαν σφαγὲς καὶ λεηλασίες! Τὸ Σεπτέμβρη τοῦ 1570 κυριεύθηκε ἡ Λευκωσία ὕστερα ἀπὸ γενναία ἀντίσταση. Ἡ ἄμυνα τῶν

4. Βλ. Ἰωάννην Λοβέρδον Κωστήν, ὀ.π., σ. 129. Ὁ μεταφραστὴς τῆς Ἱστορίας τοῦ Λοβέρδου Παύλος Γρατσιᾶτος (γιατὶ ἡ Ἱστορία ἐκεῖνη ἦταν γραμμένη στὰ ἰταλικά) σὲ ὑποσημειώσεις ἀναφέρει πὺς οἱ στρατιοὶ «ἀπετέλουν ἐλαφρὸν ἱππικὸν τῶν Ἐνετῶν διακρινόμενοι διὰ τὴν ἑλληνικὴν αὐτῶν ἐθνότητα καὶ μόνοι αὐτοὶ ἐξαιρετικῶς διοικούμενοι παρ' εὐγενοῦς Ἐνετοῦ. . .». Γιὰ τὴ λέξη *stratioti* σημειώνει ἐπίσης, πὺς ἡ χρησιμοποίησις τοῦ ὀρου αὐτοῦ ἀποδεικνύει «πὺσον ἐπεκράτει ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἥτις ἐν Κεφαλληνίᾳ ὑπερίσχυεν ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΕ' αἰῶνος». Βλ. σχετικὰ καὶ William Miller «Ἡ Φραγκοκρατία στὴν Ἑλλάδα, 1204-1566», Ἀθῆνα 1960, σ. 621.

5. Βλ. Κώστα Καιροφύλα «Ἡ Ἑπτάνησος ὑπὸ τοὺς Βενετοὺς», Ἀθῆνα 1942, σ.σ. 65 κ.ἑ.

Βενετών δὲν μπόρεσε ν' ἀναχαιτίσει τοὺς Τούρκους. Σὲ 50 ἡμέρες ἔπασαν οἱ πύργοι κι ἐπακολούθησε τραγικὸ θέαμα συμφορᾶς, ποὺ φέρνει στὸ νοῦ μας σύγχρονα τραγικὰ γεγονότα.

Στὰ χέρια τῶν Βενετῶν ἔμενε τώρα μόνο τὸ φρούριο τῆς Ἀμμοχώστου. Ἡ πολιορκία του ἀντιμέτωπισε ἐπίμονη ἀντίσταση· τελικὰ ὅμως ἡ βενετσιάνικη φρουρὰ ὑποχρεώθηκε νὰ παραδοθεῖ (1η Αὐγούστου 1571). Καθὼς γράφει ὁ ἱστορικὸς Φίνλεϋ: «Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ἡ ὀθωμανικὴ ἀλαζονεία, αὐθάδεια καὶ δύναμη φθάνουν στὸ μεγαλύτερο ὕψος τους. Οἱ σκηνές ποὺ ἀκολούθησαν τὴ συνθηκολόγηση τῆς Ἀμμοχώστου κηλιδώνουν τὰ χρονικά τῆς αὐτοκρατορίας τους μὲ ἀνεξάλειπτη ἀτίμωση...»⁶.

Καὶ ὁ Κάρολος Ντὴλ ὑπογραμμίζει πὼς «ἡ πῶσις τῆς Φαμαγούστας προκάλεσε εἰς τὴν Εὐρώπην βαθυτάτην συγκίνησιν. Μεταξὺ τοῦ πάπα, τῆς Ἰσπανίας καὶ τῆς Βενετίας ἕνας συνασπισμὸς ἐσχηματίσθη, διὰ νὰ πληγῇ ὁ ἄπιστος»⁷.

Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ κρίσιμου ἐκείνου πολέμου ὁ πάπας Πίος Ε' προσπάθησε νὰ συμβιβᾶσει τὶς διαφορὲς τῶν Ἰσπανῶν καὶ τῶν Βενετῶν καὶ νὰ συγκροτήσῃ Ἰερὸ Ἀντιτουρκικὸ Συνασπισμὸ (Sacra liga antiturca). Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Ἰσπανοὺς καὶ τοὺς Βενετοὺς πρόσφεραν τὴ βοήθειά τους ἡ Νεάπολη, ἡ Σαρδηνία, ἡ Μάλτα καὶ ἡ Γένοβα. Ἐτσι συγκροτήθηκε συμμαχικὸς στόλος ἀπὸ 77 ἰσπανικὰ πλοῖα μὲ ἀρχηγὸ τὸν Δὸν Χουάν τὸν Αὐστριακὸ, 12 πλοῖα τοῦ Πάπα μὲ ἀρχηγὸ τὸν Μάρκο Ἀντώνιο Κολόννα, 114 βενετικὰ μὲ ἀρχηγὸ τὸν Σεβαστιανὸ Βενιέρ καὶ γενουάτικα πλοῖα μὲ ἀρχηγὸ τὸν Ἰωάννη Ἀνδρέα Δόρια. Κατὰ γενικὴ συμφωνία ὅλος ὁ συμμαχικὸς στόλος ἀναγνώρισε ἀρχηγὸ τὸν Δὸν Χουάν (ἢ Δὸν Ζουάν)⁸.

Ὁ στόλος μετέφερε καὶ πεζικὲς δυνάμεις ἀπὸ 28.000 ἄνδρες, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ὑπολογίζονται 8.000 Ἕλληνες. Συγκεντρώθηκε στὴ Μεσσηνί τῆς Σικελίας καὶ ἀπὸ κεῖ ξεκίνησε γιὰ τὴν περιοχὴ τοῦ Ἰονίου Πελάγους (Κερκυρα, Ἠγουμενίτσα, Πρέβεζα, Λευκάδα, μέχρι σχεδὸν τῆς εἰσόδου στὸν Κορινθιακὸ). Πρέπει νὰ μὴ παραλειφθεῖ ἡ ἐνίσχυση τοῦ στόλου ἀπὸ Ἕλληνες. Καθὼς ἀναφέρει ὁ Κων. Καιροφύλας: «Οἱ Ἑπτανήσιοι ἔλαβον σημαντικὸν μέρος εἰς τὴν περίφημον ναυμαχίαν. Ἡ κοινότης Κερκύρας ἐξώπλισε 4 κάτερρα, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐπέβησαν 300 Κερκυραῖοι ὑπὸ κατεργοκύρας τὸν Πέτρον Μπούαν, Χριστόφορον Κονδοκάλην, Γεώργιον Κοκκίνην καὶ Στυλιανὸν Χαλκιόπουλον. Ἡ Κεφαλληνία ἐξώπλισεν ἓν κάτεργον μὲ κυβερνή-

6. Βλ. Γεωργ. Φίνλεϋ, ὁ.π., σ. 116.

7. Βλ. Καρόλου Ντὴλ, «ΒΕΝΕΤΙΑ», 1947, σ. 183.

8. Τὰ συμμαχικὰ σκάφη, ἀνάλογα μὲ τὴ μαχητικότητά τους, ὑπολογίζονται σὲ 209 γαλέρες, 6 γαλεάσσης (Galeazza), ἰσχυρότερες καὶ βαρύτερες ἀπὸ τὶς γαλέρες, μὲ πανιά καὶ κουπιὰ, 70 φρεγάτες καὶ ἄλλα διάφορα κυράβια.

την τὸν Μιχαὴλ Πιτσαμάνον. Ἐτερος Κεφαλλῆν, ὁ εὐγενὴς Ἀντώνιος Τσιμάρας, ἐξώπλισε δι' ἰδίας αὐτοῦ δαπάνης μίαν γαλέαν (μικρὸ ἱστιοφόρο πολεμικὸ μὲ κουριά), εἰς τὴν ὁποίαν ἐπέβη αὐτὸς μὲ τὸν υἱὸν τοῦ Ἰωάννην καὶ μὲ πλήρωμα ἀπὸ ναυτικούς Κεφαλλῆνας. Ἡ κοινότης Ζακύνθου ἐξώπλισε μίαν γαλέαν, τῆς ὁποίας ἐπέβη ὡς κυβερνήτης ὁ Ἀντώνιος Κουτούβαλης...»⁹.

Ὁ Καιροφύλας ἐπικαλεῖται τὸ Γάλλο ἱστορικὸ Alexandre Blanchet, κατὰ τὸν ὁποῖο: «Οἱ Βενετοὶ... συνετέλεσαν κατὰ μέγιστον μέρος εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τῆς ἡμέρας ἐκείνης χάρις εἰς τὴν γενναιότητα καὶ ἐπιδεξιότητα τῶν Ἑλλήνων νησιωτῶν, οἱ ὁποῖοι ἀπετέλουν σχεδὸν ὁλόκληρα τὰ πληρώματά των».

Ὁ ἀντίπαλος τουρκικὸς στόλος, ἐνισχυμένος καὶ ἀπὸ ἀλγερίνικα πειρατικά καράβια, ἦταν ἰσάριθμος περίπου μὲ τὸ συμμαχικὸ καὶ εἶχε γιὰ ἀρχιναύαρχο (καπουδὰν πασᾶ) τὸν Ἀλῆ Ζαδὲ Μουεζίν.

Στὶς 5 Ὀκτωβρίου 1571 ὁ συμμαχικὸς στόλος ἀγκυροβόλησε στὴν Κεφαλονιά. Κατὰ τὸν Ἰωάννη Λοβέρδο: «Οἱ Χριστιανοὶ ὤρμουν ἐν τῷ λιμένι τῆς Σάμης, ὄτε ἔμαθον ὅτι ὁ τουρκικὸς στόλος ἐξήρχετο ἐκ τοῦ κόλπου τῆς Ναυπάκτου...». Οἱ τρεῖς ναύαρχοι τῶν συμμαχικῶν δυνάμεων σχεδίασαν ἀμέσως τὴν ἀποφασιστικὴ ἀναμέτρηση. Εἶχε «ἤδη γίνεαι γνωστὴ στοὺς ἡγέτες τῶν συμμάχων ἡ πτώση τῆς Ἀμμοχώστου... Τὸ γεγονός» αὐτό, «ποὺ κρατήθηκε μυστικὸ ἀπὸ τοὺς ἄνδρες τῶν τριῶν στόλων, ἐπεισε τελικὰ τοὺς τρεῖς ναύαρχους καὶ τὸν ἀρχιστράτηγο νὰ ἀναβάλουν τὶς προγραμματισμένες ἀποβατικὲς ἐπιχειρήσεις καὶ νὰ ἐπιζητήσουν χωρὶς καθυστέρηση μετωπικὴ ἀναμέτρηση μὲ τὸν ὀθωμανικὸ στόλο...»¹⁰.

9. Στὴ συνέχεια ὁ Κω ν. Καιροφύλας (δ.π., σ. 66) ἀναφέρει λεπτομερῶς ὅτι «πολεμικὰ πλοῖα ἐξώπλισαν ἐξ ἰδίων των οἱ Ζακύνθιοι Νικόλαος Μονδίνος, Ν. Φωσκάργης καὶ Μάρκος Σιγούρος. Μαζὶ μὲ τὰ ἑπτανησιακὰ πρέπει νὰ ἀναφέρωμεν καὶ 4 πλοῖα ἐξοπλισθέντα ἀπὸ τοὺς Κρήτας Ἀνδρέαν Καλέγγαν, Φραγκίσκον Βομβίκην, Γεώργιον Καλλέργην καὶ Δανιὴλ Καλαφάτην...».

10. Βλ. «Ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους» τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν, τ. Γ', σ. 317. Ἐκεῖ ἀναφέρεται λεπτομερῶς πῶς «οἱ δυνάμεις τοῦ συμμαχικοῦ στόλου περιλάμβαναν 210 περίπου γαλέρες, ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ μισὲς βενετικὲς, 30 ἰσπανικὲς φρεγάτες καὶ 24 μεταφορικὰ σκάφη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ 22 ἰσπανικὰ. Στὰ βενετικὰ πολεμικὰ περιλαμβάνονταν καὶ ἀρκετὰ πλοῖα, ποὺ τὰ ἐξώπλισαν καὶ τὰ κυβερνοῦσαν Ἕλληνες ὑπῆκοοι τῆς Βενετίας...». Στὴ συνέχεια ἀναφέρεται λεπτομερῶς ἡ συμβολὴ τῶν ἐθελοντῶν Ἑλλήνων καὶ ὑπογραμμίζεται ἡ συμβολὴ τῆς Κρήτης: «Κυβέρνησαν γαλέρες στὴ Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου 22 Κρητικοὶ εὐγενεῖς βενετικῆς καταγωγῆς καὶ ἕξι ἑλληνικῆς...». Ὁ Ἐρ μ ᾶ ν ο ς Λ ο ῦ ν τ ζ η ς («Ἡ Ἐνετοκρατία στὰ Ἐπτάνησα», σ. 131) σημειώνει πῶς «οἱ Κερκυραῖοι κατὰ τὸ 1470 ἐζήτησαν παρὰ τῆς Ἐνετικῆς Συγκλήτου νὰ ἐκλέγουν κυβερνήτας τῶν κερκυραϊκῶν κατέργων. Τῆς αἰτήσεως ταύτης γενομένης δεκτικῆς τὸ Συμβούλιον διὰ τῆς ἐκλογῆς ἀπένευμεν ἕκτοτε τὸ ἀξίωμα τοῦτο προχειρίζον τριηράρχην (sopracomito di gallera) εὐγενῆ τινα Κερκυραῖον ἐκ τῶν μελῶν τοῦ συμβουλίου...».

Τὰ χαράματα τῆς 7ης Ὀκτωβρίου φάνηκε ὁ τουρκικὸς στόλος νὰ πλέει πρὸς τὰ δυτικὰ τοῦ Κορινθιακοῦ. Μόλις τὸν ἀντίκρυσαν οἱ σύμμαχοι, ὑψωσαν τὴ σημαία τοῦ σταυροῦ, ἐνῶ τὰ ἑλληνικὰ σκάφη σήκωσαν «τὰ λάβαρα φέροντα τὴν εἰκόνα τῶν προστατῶν ἁγίων. . .». Τὴν ἀριστερὴ πτέρυγα κατεῖχαν οἱ Βενετοί. Σὲ λίγο οἱ στόλοι ἤρθαν σ' ἐπαφὴ κι ὁ κρίσιμος ἀγώνας δὲν ἄργησε νὰ ἐπιδεινωθεῖ. Οἱ Βενετοὶ κατόρθωσαν νὰ διασπάσουν τὴν τούρκικη γραμμὴ καὶ ἄρχισαν νὰ συντρίβουν τούρκικα σκάφη. Σχεδὸν ἀμέσως ὁ ἀγώνας πῆρε τὴ μορφὴ ἀνθρωποσφαγῆς. Καθὼς σημειώνει ὁ Κων. Καιροφύλας: «Οἱ πελέκεις ἔκοπτον χεῖρας καὶ κεφαλὰς καὶ ἐπὶ τῶν καταστρωμάτων καὶ εἰς τὴν γύρω θάλασσαν ἀναρίθμητα ἦσαν τὰ πτώματα. Εἰς τὸν ἐκ τοῦ συστάδην τοῦτον ἀγῶνα διεκρίθησαν κυρίως οἱ Ἕλληνες ριπτόμενοι μὲ λύσσαν ἐπάνω εἰς τὰ καταστρώματα τῶν ἐχθρικῶν πλοίων καὶ σφάζοντες τοὺς ἐχθροὺς»¹¹.

Στὴν κρίσιμη ἐκείνη στιγμή ὁ Τοῦρκος καπετὰν πασὰς μὲ τὴν ναυαρχίδα του ὄρμησε ἐναντίον τῆς ναυαρχίδας τοῦ Δὸν Ζουάν, ἀλλὰ ἡ ὄρμητικὴ του ἐκείνη ἐπιθεσὴ ἀπέτυχε· ὁ Τοῦρκος ναύαρχος σκοτώθηκε καὶ τὸ κεφάλι του κρεμάστηκε στὸ κατάρτι τῆς τούρκικης ναυαρχίδας, στὴν ὁποία «τώρα κυμάτιζε ἡ σημαία τοῦ σταυροῦ»!

Μόλις ἔγινε ἀντιληπτὴ ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἡ φοβερὴ ἐκείνη συμφορὰ, ἄρχισαν νὰ ὑποχωροῦν καὶ τὰ καράβια τους προσπαθοῦσαν νὰ ξεφύγουν, «ἐνῶ μέγα μέρος τῶν πληρωμάτων ἐρρίπτετο εἰς τὴν θάλασσαν, διὰ νὰ σωθῆ εἰς τὰς γύρω νησίδας. . . Τριάκοντα ἐχθρικά πλοῖα παρεδόθησαν. . . Ἄπὸ ὅλα τὰ χριστιανικὰ σκάφη ἠκούοντο ἀλαλαγμοὶ θριάμβου. . . Κομμάτια ἀπὸ κατάρτια, συντρίμματα πλοίων, πτώματα, ὅπλα, ἐνδύματα ἐπλημμύριζαν τὸ πέλαγος. . .».

«Μέσα σὲ πέντε περίπου ὥρες ὁ ἀγώνας εἶχε κριθεῖ. Ἄπὸ τὶς 230 τούρκικες γαλέρες διέφυγαν μόνο 35 περίπου μαζί μὲ 15 ἄλλα μικρότερα σκάφη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἄλλα ἐπέστρεψαν στὴ Ναύπακτο καὶ ἄλλα, ὑπὸ τὴν ἐπιδέξια κυβέρνησιν τοῦ ἀλγερίνου ἀρχιπειρατῆ Οὐλοῦτζ' Ἀλῆ, διασώθηκαν πρὸς τὴν Πρέβεζα. Οἱ νεκροὶ μεταξὺ τῶν Ὀθωμανῶν ξεπερνοῦσαν τὶς 20.000. . . Οἱ αἰχμάλωτοι Τούρκοι στρατιῶτες ἔφθαναν τὶς 3.500, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς 10.000 περίπου τοὺς χριστιανοὺς (Ἕλληνες στὴν πλειονότητα) κωπηλάτες, πὸν πέρασαν, μαζί μὲ τὶς 117 τούρκικες γαλέρες, στὰ χέρια τῶν συμμάχων. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς αἰχμαλώτους κωπηλάτες ξανακέρδισαν τὴν ἐλευθερίαν τους· ἄλλωστε ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ αὐτοὺς εἶχε κρατήσῃ ἐπίτηδες παθητικὴ στάση κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς ναυμαχίας. . .»¹².

11. Τὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Κων. Καιροφύλα, ὀ.π., σ.σ. 70-73.

12. Βλ. «Ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους», ὀ.π., σ. 319.

* * *

Πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὴ Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου μᾶς δίνει τὸ «Χρονικὸν Ἀνέκδοτον Γαλαξειδίου», ποῦ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν ἱστοριοδίφην Κωνσταντῖνο Σάθα. Στὸ χρονικὸ ἐκεῖνο περιγράφεται ἡ Ἱστορία τῆς Ναυπάκτου καὶ μὲ τὴν εὐκαιρία ἀναφέρεται μὲ λεπτομέρειες ἡ Ναυμαχία¹³.

Μεταφέρω ἐδῶ αὐτοῦσια τὰ παρακάτω ἀποσπάσματα:

«Κατὰ τὸ ἔτος 1571 ἐν τῷ κόλπῳ τῆς Ναυπάκτου ὁ Δὸν Ζουάν ὁ Αὐστριακὸς ἀφήρεσεν ἀπὸ τὰς χεῖρας τῶν Μουσουλμάνων τὸ σκῆπτρον τῶν θαλασσῶν καὶ ἡ φήμη τῆς μεγάλης ἐκείνης νίκης ἀντήχησεν ἀπὸ τῆς Ναυπάκτου μέχρι τῶν ἐσχατιῶν τῆς ὑψηλίου».

«Ἦρχισε πλέον ἡ Εὐρώπη νὰ τρέμη τὸ τουρκικὸν ὄνομα. Οἱ Τοῦρκοι, πανταχοῦ νικηταί, καθ' ἐκάστην διέθετον νέας δυνάμεις, νέους θησαυροὺς, δι' ὧν ἠπειλεῖτο ἡ ὑποδούλωσις τοῦ κόσμου· οὐδεὶς ἐσκέπτετο περὶ κατακτήσεως καὶ περὶ τῆς ἰδίας ὑπάρξεως ἕκαστος ἐφοβεῖτο. Ἡ Δύσις δὲν εἶχε λεγεῶνας, ἴν' ἀντιτάξῃ πρὸς τὰ τροπαιοφόρα σμήνη τῶν γιανιτσάρων, ἅτινα ἠπειλοῦν ὅσημέραι, ἵνα τὴν κατακλύσωσι καὶ καθυποτάξωσι. Οἱ ὀθωμανικοὶ στόλοι, πολυαριθμότεροι πάντων τῶν μεγαλυτέρων ναυτικῶν ἐθνῶν, ἐφαίνοντο ἐπιβεβαιοῦντες τὴν κυριαρχίαν τῆς Μεσογείου. Ἦδη ἐπρόκειτο πλέον πάλῃ μεταξὺ δύο θρησκευτῶν, τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τῆς ἡμισελήνου, μεταξὺ δύο κόσμων, τοῦ γεγηρακότος εὐρωπαϊκοῦ καὶ τοῦ νεάζοντος ἀσιατικοῦ. Ἡ Βενετία ἐκλίνε πρὸς τὴν παρακμὴν. Τὰ τέως νικηφόρα ὄπλα τῆς ὑπεχώρου ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἀπέναντι τοῦ Σουλτάνου. Ἡ πνευματικὴ κυριαρχία τοῦ Πάπα ἐκινδύνευεν, ἡ δὲ κοσμικὴ ἐκλονεῖτο ἐκ θεμελιῶν. Ἡ λοιπὴ Εὐρῶπη μετὰ τρόμου ἀπήγγελλε τὸ ὄνομα τοῦ μεγάλου δεσπότη. Πίος ὁ Ἐκατεῖχε τὸν ποντιφικὸν θρόνον. Ἐκήρυξε σταυροφορίαν κατὰ τῶν Μουσουλμάνων ἐν ὀνόματι τοῦ κινδυνεύοντος Χριστοῦ καὶ τῆς ἀγωνιώσης ἐλευθερίας. Ὅλοι οἱ βασιλεῖς τῆς Εὐρώπης, ἀσχολούμενοι εἰς ἐσωτερικοὺς σπαραγμοὺς, ἐκώφευσαν εἰς τὴν φωνὴν του. Μόνος ὁ βασιλεὺς τῆς Ἰσπανίας Φίλιππος ὁ Β' ἔδραμε πρὸς βοήθειαν τῆς κινδυνευούσης Εὐρώπης».

Στὴ συνέχεια ἀναφέρονται στὸ «Πρακτικὸ» οἱ ἐνέργειες τοῦ Πάπα γιὰ «συνθήκη συμμάχιας καὶ ἐπιμαχίας», τὴ συγκέντρωση τῶν δυνάμεων, τὶς ὑποχρεώσεις τῶν συμμάχων, καθὼς καὶ οἱ ἀρχηγοὶ τοῦ στόλου. Προχωρώντας στὴν ἀφήγησιν τῶν γεγονότων ἀναφέρει:

«Ὁ στόλος μετέβη εἰς Γουμηνίτσαν, λιμένα ἀντικρὺ τῆς Κερκύρας· πληροφορηθέντες ὁμῶς περὶ τῆς προσεγγίσεως τοῦ ὀθωμανικοῦ στόλου

13. Βλ. «Χρονικὸν Ἀνέκδοτον Γαλαξειδίου...» μετὰ προλεγομένων καὶ ἄλλων ἱστορικῶν σημειώσεων νῦν πρῶτον ἐκδίδοντος, Κωνσταντοῦ, Ν. Σάθα, φοιτητοῦ ἰατρικῆς... (Ἀνατύπωση: Ἀθῆναι 1962, σ.σ. 21 κ.ε.).

ἀνεχώρησαν διὰ Κεφαλληνίαν... Ὁ ὀθωμανικὸς στόλος συγκείμενος ἐκ... 300 ἐν ὄλῳ πλοίων ἐστάθμευεν ἐν τῷ κόλῳ τῆς Ναυπάκτου ὑπὸ τὴν γενικὴν διεύθυνσιν τοῦ ναυάρχου Μουεζίν Ζαδὲ-Ἀλῆ ἔχοντος ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ τὸν Οὐλοῦτζ-Ἀλῆ, βεηλέρβεην τοῦ Ἀλγερίου, Τζάφερ-Πασάν, βεηλέρβεην τῆς Τριπόλεως, καὶ 15 ἑτέρους διοικητὰς ἔχοντας δικαίωμα ὡς ἡγεμόνας τῆς θαλάσσης, ἵνα θέτωσι φανούς ἐπὶ τῆς πρῶμης τῶν γαλερῶν των...».

«Τὴν νύκτα τῆς 6 πρὸς τὴν 7 Ὀκτωβρίου 1571 ὁ χριστιανικὸς στόλος ἤγειρε τὴν ἄγκυραν καὶ τὴν ἐπομένην, ἡμέραν Σάββατον, μίαν καὶ ἡμίσειαν ὥραν Μ.Μ. ἐφάνη ἄνωθεν πέντε μικρῶν νήσων καλουμένων Ἐχινάδων (Curzolari)...»¹⁴.

Στὴ συνέχεια ὁ χρονικογράφος περιγράφει μὲ κάθε λεπτομέρεια τὴ διάταξη τῶν στόλων καὶ σὲ κάποια στιγμή μὲ λυρική ἐξαρση ὑπογραμμίζει:

«Οἱ δύο ναυτικοὶ στρατοὶ παρετήρησαν ἀλλήλους μετ' ἀμοιβαίου θαυμασμοῦ. Ὁ ἥλιος ἔλαμπεν ἐν πάσῃ τῇ μαρμαρυγῇ του. Ἐνῶ οἱ Τούρκοι κατεθαμβοῦντο ἐκ τῆς ἀντανακλάσεως τῶν περικεφαλαίων, τῶν θωράκων καὶ τῶν ἀσπίδων τῶν συμμάχων, οὗτοι ἀφ' ἑτέρου ἐθαύμαζον τὰ ζωηρά καὶ ποικίλα χρώματα τῶν τουρκικῶν πλοίων, τοὺς χρυσοὺς φανούς των, τὰς ἐν γράμμασι χρυσοῖς πεποικιλμένας πορφυροχρόους σημαίας τῶν τουρκικῶν ναυαρχίδων, ἐξεικονίζουσας τὴν δίστομον ρομφαίαν τοῦ Ἀλῆ, τὴν σελήνην, τοὺς ἀστέρας καὶ τὴν περιπεπλεγμένην ὑπογραφὴν τοῦ Σουλτάνου».

Ἀκολουθεῖ ἡ περιγραφή τῆς ναυμαχίας καὶ στὸ τέλος ἀναφέρεται ἡ διαφυγὴ τοῦ Οὐλοῦτζ-Ἀλῆ, ὁ «ὁποῖος φθάσας εἰς Κωνσταντινούπολιν ἀνήγγειλε πρῶτος ἐν μέσῳ μεγάλης ἀπελπισίας τὸ λυπηρὸν διὰ τοὺς Τούρκους συμβάν».

Γιὰ τὶς ἀπώλειες τῶν Τούρκων γράφει: «Οἱ Τούρκοι ἀπώλεσαν 234 πλοῖα, ἐκ τῶν ὁποίων 94 συνετρίβησαν ἐπὶ τῶν παραλίων ἢ ἐπυρπολήθησαν, τὰ δ' ἕτερα διενεμήθησαν μεταξὺ τῶν συμμάχων· πρὸς δὲ 107 κανόνια μεγάλης ὀκλῆς καὶ 256 κατωτέρας καὶ 3468 αἰχμαλώτους. Δούλοι χριστιανοὶ

14. Ευστάδα νήσων κοντὰ στὶς ἐκβολές τοῦ Ἀχελώου στὰ δυτικὰ παράλια τῆς Αἰτωλίας κοντὰ στὸ ἀκρωτήριο Σκρόφα.

Βλ. σχετικὰ Ἀ ν τ ω ν ἰ ο υ Μ η λ ι α ρ ά κ η «Γεωγραφία τοῦ Νομοῦ Κεφαλληνίας», Ἀθήνησιν 1890, σ.σ. 163-166, ὅπου τὸ κεφάλαιο «Ἐχινάδες» (Νῆσοι Κουρτζολάρι). Καὶ στὴ σ.235, ὅπου περιγράφονται «αἱ νῆσοι Ὁξεῖαι, εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ Κορινθιακοῦ», σημειώνει: «Τὸ νεώτερον ὄνομα τῶν νήσων Κουρτζολάρι (Curzolari, Kurzolaires) ἄγνωστον πόθεν καθιερώθη. Κατὰ τὴν 16ην ἑκατονταετηρίδα τὸ ὄνομα ὑπῆρχεν ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς τῆς ἀναθηματικῆς τῆς περὶ τὰς νήσους ταύτης ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου». Ἡ ναυμαχία ἐπικράτησε νὰ λέγεται «Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου», ὄχι γιατί ἐγινε μάχη στὴ Ναύπακτο, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ὀνομασίαν τοῦ κόλπου (Golfo di Lepanto).

15.000 εὐρισκόμενοι ἐπὶ τοῦ Ὀθωμανικοῦ στόλου ἠλευθερώθησαν, 30.000 ὀθωμανοὶ ἀπολέσθησαν...».

Γιὰ τὴ σημασία τῆς περιλαμπρῆς ἐκείνης νίκης τονίζει:

«Ἡ ἐπιτυχία τῆς τόσο ἀξιωματιοῦ ταύτης μάχης ἀποδοθῆτω εἰς τὴν ἀνδρείαν τοῦ χριστιανικοῦ στρατοῦ καὶ πρὸ πάντων τὴν ὑπερέχουσαν δραστηριότητα, μεθ' ἧς αἱ ἐνετικά μαῶναι¹⁵ διήθονον τὸ καταστρεπτικὸν πῦρ τῶν τηλεβίων των. Ὑπὲρ τῆς νίκης συνετέλεσαν τὰ μάλιστα καὶ οἱ ἐπὶ τοῦ συμμαχικοῦ στόλου Ἕλληνες. Τὴν τότε ἀναδειχθεῖσαν ἀπαραδειγμάτιστον ἀνδρείαν καὶ ἐμπειρίαν των θεωρεῖ ὁ Ἑνετὸς ἱστορικὸς Σαγγρέδος μίαν τῶν κυριωτέρων αἰτιῶν τῆς ἐπιτυχίας».

«Μετὰ τὴν τρομερὰν ταύτην ναυμαχίαν ὁ κόλπος τῆς Ναυπάκτου παρίστα θέαμα φρικῶδες! Ἡ θάλασσα κατέστη ἐρυθρὰ ἐκ τοῦ ἀφθόνως χυθέντος αἵματος καὶ ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας ἡ ἐπιφάνεια ἐκαλύπτετο ἐκ στιβάδων πτωμάτων καὶ ναυαγίων!»

«Ἡ χαρὰ τῶν χριστιανῶν ὑπῆρξεν ἀπερίγραπτος. Πανταχοῦ δοξολογίαι ἐπίσημοι, κωδωνοκρουσίαι, κανονιοβολισμοί, εὐθυμία, ἄσματα καὶ ἐνθουσιασμοὶ φρενήρης...»!

Τὸ ἀντίθετο, καθὼς ἀναφέρεται, εἶχε συμβεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅταν ὁ Οὐλοῦτζ-Ἀλῆς ἔφερε τὴν εἶδηση. Ὁ πανικός γενικεῖθηκε. «Ἐπιστεύετο ὅτι μετ' ὀλίγον οἱ τροπαιοῦχοι χριστιανοὶ ἤθελον ἐμφανισθῆ πρὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως... Οἱ Ὀθωμανοὶ ἱστορικοὶ διηγοῦνται ὅτι ἅμα ὁ σουλτάνος ἔμαθε τὴν ἐν Ναυπάκτῳ συμφορὰν, ἔμεινε κεραυνόπληκτος, ἀρνηθεὶς ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας νὰ λάβῃ τροφήν... Ὁ ἱστορικὸς Paulo Paguta λέγει ὅτι ἡ ἐν Ναυπάκτῳ μάχη ὑπῆρξε σπάνιον φαινόμενον ὄλων τῶν αἰῶνων. Ἐθεωρήθη ὡς ἔργον τῆς θείας χειρὸς διὰ τὴν ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν συναρῶγην καὶ τῶν φυσικῶν στοιχείων, γεγονός ἀπρόοπτον σῶσαν τὸν κόσμον καὶ τὸν πολιτισμὸν. Καὶ ὅμως ἡ τόσο πολὺκροτος εἰς τὰ Χρονικά ἐν Ναυπάκτῳ ναυμαχία ἀπέβη ἄγονος ἐνεκα τῆς νοθρότητος τῶν χριστιανῶν...».

* * *

Ὁ χριστιανικὸς κόσμος πανηγύρισε τὸ θρίαμβο ἐκεῖνο τῆς Ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου. Παντοῦ δοξολογίαι καὶ πανηγυρισμοί. Ποιητὲς καὶ καλλιτέχνες ἀπαθανάτισαν τὸ βαρυσήμαντο ἐκεῖνο γεγονός. Ὁ μέγας Ἰσπανὸς συγγραφεὴς Μιχαὴλ Θερβάντες, ποὺ πῆρε μέρος στὴ Ναυμαχία σὰν ἀπλὸς στρατιώτης καὶ τραυματίσθηκε μάλιστα σ' αὐτὴ, στὸ πρῶτο μέρος

15. Μαῶναι (Galeasse) μεσαιωνικὰ πλοῖα μὲ παννιά καὶ κουπιά.

του «Δὸν Κιχάτη» του υπογραμμίζει ὅτι ἡ νίκη ἐκείνη ἐγινε ἀφορμὴ νὰ διαλυθεῖ ἡ πλανερὴ ἰδέα γιὰ τὸ ἀήττητο τῶν Τούρκων στὴ θάλασσα.

Καθὼς παρατηρεῖ ὁ Ἑρμάνος Λούντζης: «Μετὰ τὴν λαμπρὰν νίκην κατὰ τὰς Ἑχινάδας, εὐρισκομένου ἐν Κερκὺρα τοῦ ἐνετικοῦ στόλου καὶ ἐπαυξηθέντος ἐκ τῶν νεωστὶ ἐλθόντων πλοίων, τὰ ὁποῖα δὲν ἔλαβον μέρος εἰς τὴν ναυμαχίαν, ἐπροτάθησαν διάφοροι ἐπιχειρήσεις, διότι τὸ ἐν ἀργίᾳ διαμένειν δὲν ἦτο δυνατόν νὰ μὴ προξενήσῃ ἐλάττωσιν τῆς κεκτημένης ὑπολήψεως. Ὅθεν μεταξὺ τῶν ἄλλων ἐπροτάθη καὶ ἡ κατάκτησις τῆς Λευκάδος...», ἀλλὰ ἀπὸ ἔλλειψη συνεννόησης καὶ συνεργασίας ἡ ἐπιχείρησις τελικὰ ἀπέτυχε ἐξ αἰτίας μάλιστα τῆς ἔγκαιρης ἐνίσχυσης τῶν τουρκικῶν φρουρίων τῆς Λευκάδος. Τελικὰ οἱ σύμμαχοι ἐπιβιβάστηκαν στὰ καράβια τους κι ἀναχώρησαν γιὰ τὴν Κρήτη.

Ἡ Ἱερὴ Συμμαχία, ποὺ τόσες ἐλπίδες ἔδωσε ἡ ὀργάνωσή της, σὲ λίγο διαλύθηκε. Ὅταν μάλιστα πέθανε κι ὁ πάπας Πίος Ε', οἱ ἀντιθέσεις ἀνάμεσα στὴ Βενετία, τὴν Ἰσπανία καὶ τὴ Γαλλία ὀξύνθηκαν. Μὲ τὴ μεσολάβησι τῆς Γαλλίας ἡ Βενετία υπέγραψε τὴν 7η Μαρτίου 1573 συνθήκη μὲ τοὺς Τούρκους «ἀποδεχόμενῃ ὅλους τοὺς δυσβάστακτους ὄρους τοῦ σουλτάνου»: Ἐναγνώρισε ἐπίσημα τὴν τουρκικὴν κατάκτηση τῆς Κύπρου, ἐπέστρεψε ὀχυρὰς θέσεις στοὺς Τούρκους, ἀποδεχόταν νὰ μὴ μετέχει σὲ συμμαχίες μὲ ἐχθρικὰς πρὸς τὴν Τουρκία δυνάμεις καὶ δέχθηκε νὰ καταβάλλει στοὺς Τούρκους καὶ χρηματικὴ ἀποζημίωσι κ.ἄ.¹⁶.

Καὶ ὁ Κων. Καιροφύλας (δ.π.) παρατηρεῖ ἐπίσης πὼς «αἱ συνέπειαι τῆς ναυμαχίας ἦσαν σημαντικαί, διότι κατόπιν τοῦ φοβεροῦ της ὀλέθρου ἡ Τουρκία δὲν εἶχε πλέον στόλον, διὰ ν' ἀπειλῇ τὰς εὐρωπαϊκὰς χώρας καὶ ἰδίως τὰς ἐν Ἀνατολῇ βενετικὰς κτήσεις. Ἄλλ' οἱ σύμμαχοι δὲν ἐποφελήθησαν ἀτυχῶς τῆς νίκης... Ἀντιζηλία μεταξύ των, καὶ ἰδίως ὁ δισταγμὸς τοῦ Δὸν Ζουάν, μήπως διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἐνισχυθῇ ἡ Βενετία εἰς βάρους τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Γερμανίας, εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ὁποίου εὐρίσκετο, ἐματαίωσαν τὰ σχέδια τῆς Βενετίας καὶ ἔσωσαν τὴν Τουρκίαν ἀπὸ τελείαν καταστροφὴν... Οἱ Τούρκοι... βλέποντες, ὅτι οἱ χριστιανοὶ δὲν ἐσκόπευον νὰ ἐξακολουθήσουν συμπράττοντες ἐναντίον των, ἀνεθάρρησαν...»

Ἄλλαι περιπέτειαι τῆς Βενετίας εἰς τὴν Εὐρώπην τὴν ἠνάγκασαν νὰ θέσῃ τέρμα εἰς τὰς μετὰ τῆς Τουρκίας ἐχθροπραξίας... Τὴν 7 Μαρτίου 1573 υπεγράφη εἰρήνη μεταξύ Βενετίας καὶ Τουρκίας. Ἡ εἰρήνη αὕτη ἦτο βαρεῖα διὰ τὴν Βενετίαν... Ἡ Βενετία εἶχε πλέον διαγραφῆ ἀπὸ τὸν ἀριθμὸν τῶν μεγάλων θαλασσιῶν δυνάμεων. Δὲν τῆς ἀπέμεινε πλέον παρά μία ἀποικία, ἡ Κρήτη, τὴν ὁποίαν δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ὑπερασπίσῃ μόνη της...».

16. Βλ. καὶ «Ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους», δ.π., σ. 322.

* * *

Ὁ ἱστορικὸς τῆς Κεφαλονιάς Ἡλίας Τσιτσέλης ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερα μὲ τὴ ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου καὶ δὲν παραλείπει νὰ τονίσει τὴν προσπάθεια τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων, ποὺ πάντα πρόθυμοι ἔσπευδαν νὰ προσφέρουν τὴν ἐνίσχυσή τους σ' ἐκείνους, ποὺ πολεμοῦσαν τὸν κοινὸ ἐχθρὸ ἀνεξαρτήτως τοῦ σκοποῦ καὶ τοῦ θρησκευματος. . . Ἐπίστευον ἀκραδάντως ὅτι διὰ τῆς συμμετοχῆς αὐτῶν ἐξυπηρετοῦν τὴν μεγάλην Ἐθνικὴν Ἰδέαν. . . Διὰ τοῦτο εἰς τοὺς πολλοὺς καὶ μακροὺς πολέμους μεταξὺ Ἑνετῶν καὶ Ὀθωμανῶν εἰς τὰς ἑλληνικὰς χεῖρας τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον προθύμως εἰσέφερε τὸ αἷμα αὐτοῦ καὶ τὸ χρῆμα. . .»¹⁷.

Σὰν ἀπόδειξη τῆς πολυτιμῆς προσφορᾶς παρουσιάζει «τὴν περιλάλητον τῆς Ναυπάκτου ἢ τῶν Ἐχινάδων ναυμαχίαν (Battaglia di Lepanto o dei Curzolari)»¹⁸.

Προσθέτει ἐπίσης ὅτι «ἡ Ἑπτανησος παρέχει, ἰδίως καὶ τὴν ΙΖ' ἑκατονταετηρίδα, ἐξαιρετικὸν παράδειγμα, πολλοὶ δὲ ἄνδρες ἠνδραγάθησαν καὶ κατέλαβον τὴν ἀρμόζουσαν θέσιν εἰς τὰς σελίδας τῆς νεωτέρας Ἱστορίας. Γαλέραι ὑπ' αὐτῶν ἐξωπλίζοντο, πολλοὶ δ' ἐστρατολογοῦντο διὰ δαπάνης καὶ ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν Ἰονίων εὐγενῶν. Δὲν ἦτο τοῦτο στρατιωτικὴ ὑποχρέωσις οὐδὲ βία τις ἢ κολακεία ὧθει τοὺς Ἑπτανησίους, ἀλλὰ κυριώτατα ἱεροῦ καθήκοντος ἐκπλήρωσις πρὸς τὴν στενάζουσαν ὑπὸ τὸν ζυγὸν πατρίδα. . . Ἄν οἱ Τούρκοι ἐνίκων εἰς τὴν Ναυμαχίαν τῶν Ἐχινάδων, δεινὸς ἐπεκρέματο ὁ κίνδυνος κατὰ τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς καὶ τῶν Μεσημβρινῶν Εὐρωπαϊκῶν χωρῶν».

Στὴ συνέχεια ἐκθέτει λεπτομερῶς, πῶς συγκροτήθηκε ἡ Ἰσραΐ Συμμαχία καὶ ποιῆς δυνάμεις ἔλαβαν μέρος. Γιὰ τὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του τὴν Κεφαλονιά σημειώνει: «Ἐδραμον τότε μετὰ πολλῶν Ἑπτανησίων καὶ οἱ Κεφαλλῆνες ὑπὲρ ἐστιῶν καὶ βωμῶν προκινδυνεύσαντες. Ἄνδραγαθήσαντες εὐφύμως ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν ἀναφέρονται ὁ Μάρκος Τσιμάρας, ὁ υἱὸς αὐτοῦ Ἰωάννης, ὁ Νικόλαος Λούζης, ὁ Σταμάτιος Βολτέρρας, ὁ Χριστόφορος Κρασσοῦς καὶ ἄλλοι τριηράρχαι (sopracomiti) καὶ πολεμισταί»¹⁹.

17. Βλ. Ἡλίας Τσιτσέλης «Μνημεῖα τῆς ἐν Ναυπάκτῳ Ναυμαχίας ἐν Κεφαλληνίᾳ», περιοδ. «Αἱ Μοῦσαι» (Ζακύνθου), ἔτος Ε', 1896, σ.σ. 702 κ.ε.

18. Καθὼς ἐξηγεῖ ὁ Ἀντώνιος Μηλιαράκης, ὁ.π., σ. 235: «Ἰσως τὸ ὄνομα Curzolari ἐδόθη κατὰ παραφθορὰν τοῦ ὄρου Κοτσιλάρης, ὅπερ ἀποτελεῖ τὴν μεσημβρινοδοτικὴν γωνίαν τῆς Ἀκαρνανίας ἀπέναντι τῆς νήσου Ὀξείας». Προσθέτει ἐπίσης ὅτι «τὸ ὄνομα Curzola φέρει καὶ νῆσος ἐν τῇ Ἀδριατικῇ κόλπῳ ἀπέναντι τῆς Δαλματίας». Βλ. καὶ σ. 166.

19. Καὶ στὰ «Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα», τ. Α', ὅπου ὁ Ἡ. Τσιτσέλης βιογραφεῖ τοὺς ἄνδρες αὐτοὺς, σημειώνει περισσότερα γιὰ τὴ δράση τους (βλ. καὶ σ.σ. 681, 337 κ.ά.). Καὶ ὁ Ἰωάν. Λοβέρδος Κωστής (ὁ.π., σ. 134) ἀναφέρει εἰδικῶς τὴ δράση

Μετά τη νίκη ο συμμαχικός στόλος προσορμίσθηκε στο λιμένα του Ἀργοστολιού. Ἄς σημειωθεί ὅμως ὅτι τὸ Ἀργοστόλι τότε δὲν ἦταν πρωτεύουσα τῆς Κεφαλονιάς, ἀλλὰ ἓνα ἀραξοβόλι, ἓνα ἐπίγειο τῆς πρωτεύουσας τοῦ νησιοῦ, ποῦ ἦταν τότε τὸ Κάστρο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Τὸ «μικρὸν αὐτὸ πολισμάτιον» δὲν ἦταν παρὰ ἓνας αὐτοσχέδιος μικρὸς οἰκισμὸς μὲ κέντρο τῆ σημερινῆ πλατεία τῆς Καμπάνας, ἀλλὰ σημαντικὸς γιὰ τὴν ἀσφάλειά του λιμένας²⁰.

Ἐκεῖ γιόρτασαν οἱ νικητὲς τὴ μεγάλη τους νίκη καὶ «εἰς ἀνάμνησιν τῆς ἑορτῆς αὐτῆς», καθὼς γράφει ὁ Ἰωάν. Λοβέρδος, «ἀνήγειραν λατινικὴν ἐκκλησίαν ἀφιερῶσαντες αὐτὴν εἰς τὴν Ἁγίαν Μαρίαν Della Vittoria καὶ εἰς τὸν Ἁγιον Μάρκον». Ἡ θέσις τῆς Santa Maria Della Vittoria ἦταν στὸ χῶρο, ὅπου σήμερα ὁ ναὸς τῶν Ἀρχαγγέλων. Κατὰ τὴν πιθανότερη ἄποψη ὑπῆρχε ἐκεῖ καθολικὸς ναὸς καὶ τὸ «κοιμητήριον τῶν Λατίνων», ἀλλὰ εἶχε καταστραφῆ ἀπὸ σεισμὸ καὶ τότε μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς μεγάλης νίκης ἀποφασίστηκε ἡ ἀνοικοδόμησις καὶ ὀνομάσθηκε Santa Maria Della Vittoria (Παναγία τῆς Νίκης)²¹.

Ὁ Ἡλίας Τσιτσέλης ἀναφέρει ὅτι ὁ ναὸς «ἔκειτο ὅπου σήμερον τὸ πρὸς βορρᾶν τοῦ ναοῦ τῶν Ἀρχαγγέλων περιτείχισμα. Κατόπιν ὅμως ἐκεῖ ἦτο ἡ μονὴ τῶν Καπουκίνων, ὃ δὲ ναὸς ἦτο ὁ μητροπολιτικὸς τῆς πόλεως...». Σύμφωνα μὲ ἄλλη του πληροφορία ὁ ναὸς ἀνοικοδομήθηκε τὸ 1578 ἀπὸ τὸν

τοῦ Νικ. Λούζη καὶ προσθετεῖ ὅτι «οἱ Ἐνετοὶ ἐτίμησαν αὐτὸν περιβαλόντες τὴν χρυσοῦν ἄλυσιν καὶ τὸν βαθμὸν τοῦ ἱππότη. . .». Ἀπὸ τοῦς «ἐν Ἀλεξανδρείᾳ Ἑπτανησίου» ἔχει ἐκδοθεῖ «Ἐνθύμιον ἑορτασμοῦ τῆς Εἰκοσιπενταετηρίδος τῆς ἐνώσεως τῆς Ἑπτανήσου» (Ἀλεξανδρεία 1889). Στῆ σελίδα 33 ὑπάρχει σημεῖωμα, στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται: «Κατ' ἐπιστολὴν ἐκ Καΐρου δημοσιευθεῖσαν ἐν τῇ ἐνταῦθα ἐκδιδομένῃ ἡμεριδί «Τηλεγράφῳ» τῆς παρὰ τὰς Ἐχινάδας νήσους ναυμαχίας μετέσχε καὶ ὁ Εὐστάθιος Βολτέρρας καταβαλὼν καὶ ὄδτος εἰς ναυπήγησιν, ἐξοπλισμὸν καὶ συντήρησιν τοῦ ἡρωικῶς πολεμήσαντος κεφαλληνιακοῦ πλοίου, συντελέσας δὲ διὰ τῆς ἀτομικῆς αὐτοῦ δεξιότητος καὶ ἀνδρείας εἰς τὴν λαμπρὰν ἐκείνην ἐπιτυχίαν. . .» (βλ. σχετικὰ καὶ τὴ σελίδα 11).

Στὴ βιογραφία τοῦ Ἀγαπητοῦ Λοβέρδου ὁ Ἡλίας Τσιτσέλης (δ.π., σ. 319) σημειώνει: «Κατὰ τὴν ἐν Ναυπάκτῳ ναυμαχίαν ἀναφέρεται ὡς ἡρωικῶς ἀγωνισθεὶς καὶ ὁ Ἀγαπητὸς Λοβέρδος, διοικητὴς γαλέρας ἐν τῷ συμμαχικῷ στόλῳ, ἐπανακτῆσας ἐν θριάμβῳ τὴν ὑπὸ τῶν Ἀλγερίνων κυρτευθεῖσαν σημαίαν τῶν Μελιταίων, τὸ τρόπαιον δὲ τοῦτο ἐσώζετο ἐτι τὸ 1850 φυλαττόμενον ἐν τῷ ναῷ S. Maria Della Vittoria τῆς Ρώμης». βλ. σχετικὰ καὶ τὴν ὑποσημείωσις στὴ σελίδα 702 τοῦ περιοδικοῦ «Αἱ Μοῦσαι» (δ.π.).

20. Τὸ ὄνομά του τότε ἦταν «Porto de la Zefalonia» ἢ «Porto de l' Arsenab».

21. Ὁ Παῦλος Γρατσιῦτος σὲ ὑποσημείωσή του στὴν «Ἱστορία» τοῦ Ἰ. Λοβέρδου γράφει: «Ὁ ναὸς ἱδρυθεὶς ἐπὶ τῇ Ναυμαχίᾳ τῆς Ναυπάκτου καὶ καλλίων ἀνιδρυθεὶς μετὰ χρόνον ὑπὸ Ἀνδρέου Κορνέρου, καταστραφεὶς εἶτα ὑπὸ σεισμῶν, ἔκειτο ἐγγύτατα τοῦ ἐν Ἀργοστολίῳ ναοῦ τῶν Ἀρχαγγέλων». Ὁ Λοβέρδος σημειώνει ἐπίσης πὸς τὴν ἐποχὴ του «ὁ ναὸς ἦτο κατεστραμμένος καὶ ἐχρησίμευεν ὡς νεκροταφείου τῶν Λατίνων».

Προβλεπτή (πρεβεδοῦρο) Ἀνδρέα Κορνήλιο ἢ Κορνέρ σύμφωνα μὲ «λατινικὴν ἐπιγραφὴν σωζομένην ἔτι ἐν τινὶ τοῦ ναοῦ τῶν Ἀρχαγγέλων τοίχῳ»²².

Καὶ ὁ Πάρτς ἀναφέρει: «Τῷ 1635 ἀνωκοδομήθη ἐν τῷ τόπῳ ὡς θρησκευτικὸν κέντρον ἢ ἐκκλησία Madonna Della Vittoria, ἣτις εἶχεν ἰδρυθῆ ἐνταῦθα ὑπὸ τῶν συμμάχων μετὰ τὴν ναυμαχίαν τῆς Ναυπάκτου πρὸς ἀνάμνησιν τῆς νίκης, ἀλλ' ἐν τῷ μεταξὺ πάλιν κατέπεσεν. Ἐκεῖτο δὲ ἡ ἐκκλησία πλησίον τοῦ Γερμανικοῦ Προξενείου, τοῦ ὁποίου τὸ ἔδαφος ἀνῆκεν εἰς αὐτήν. Οὕτω τὸ Ἀργοστόλιον, κατέστη βαθμηδὸν ἐμπορικὸς σταθμὸς, τοῦ ὁποίου ἡ ἀκμὴ ἐμελλε νὰ ἐπισκιάσῃ τὸ ἀρχαῖον Φρούριον (Κάστρο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου)»²³.

Καὶ ὁ Ἀντώνιος Μηλιαράκης ἀναφέρει ἐπίσης: «Πρότερον ὑπῆρχε καὶ ἕτερος καθολικὸς ναὸς τῆς Παναγίας τῆς Νικητρίας (Santa Maria Della Vittoria) ἐγερθεῖς τῷ 1571 ἐπὶ τῇ νίκῃ τῶν χριστιανικῶν ὄπλων κατὰ τὴν ναυμαχίαν τῶν Ἐχινάδων ἢ τῆς Ναυπάκτου, ὡς κοινῶς λέγεται ἐν τῇ Ἱστορίᾳ. Ἡ ἐκκλησία αὕτη ἀνηγέρθη κατόπιν καλυτέρα ὑπὸ Ἀνδρέα Κορνέρ»²⁴.

22. Ὁ Ἡλίας Τσιτσέλης («Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα», τ. Β', σ.σ. 242 καὶ 382) ἀφιερώνει τὸ εἰδικὸ κεφάλαιον «Santa Maria Della Vittoria». Ἐκεῖ ἐκφορᾷ τὴν ἄποψη ὅτι ἀπὸ ὀρισμένα στοιχεῖα ἐξάγεται «ὅτι ὁ ναὸς καὶ ἡ μονὴ δὲν ἠγέρθη πρὸς τιμὴν τῆς ναυμαχίας, ἀμελετήτως δὲ ἡ δημοτικὴ ἀρχὴ Ἀργοστολίου τὸ γήπεδον, ὅπου ἔκειτο ἡ μονή, ὠνόμασε 'Πλατεῖαν τῆς Ναυπάκτου' καὶ τὰς πρὸς αὐτὴν ἀγούσας παρόδους 'Μαδρίτης', καὶ 'Ενετίας'». Κατὰ τὴ γνώμη τοῦ ὑπῆρχε ἐκεῖ ναὸς, «ὁ ὁποῖος εἶχε ἐγερθῆ ὀλίγον μετὰ τὸ 1500, ἀφιερῶθη δὲ πιθανότατα τῇ Νικητρίᾳ Μαρίας διὰ τὴν ὑπὸ τῶν συμμάχων Ἰσπανῶν καὶ Ἐνετῶν νίκην, πολιορκησάντων τὸ Φρούριον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου περὶ τὸ 1500 καὶ ἐκδιωξάντων τοὺς Ὀθωμανοὺς». Σύμφωνα μὲ τὴ θεωρίαν αὕτη ὑπῆρχε ἐκεῖ ναὸς τῆς Santa Maria Della Vittoria καὶ τὸ 1571 ἀποφασίστηκε ἡ ἀνωκοδόμησὴ τοῦ καὶ ὁ τίτλος τοῦ πῆρε ἄλλο περιεχόμενο.

23. Βλ. Ἰωσ. Πάρτς, ὁ.π., σ.σ. 216 καὶ 213. Πραγματικὰ τὸ Ἀργοστόλι ἀπὸ τότε ἄρχισε νὰ διαμορφώνεται τόσο, ὥστε τὸ 1757 μεταφέρθηκε ἡ πρωτεύουσα «εἰς τὸ ἀκμάζον πυρᾶλιον Ἀργοστόλιον. Ἀπὸ τοῦ χρόνου τούτου ἢ ἐπὶ τοῦ ὑψώματος παλαιὰ πρωτεύουσα ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐγένετο χωρίον πενιχρὸν ἔρημον». Γιά τὸ χρονικὸ καὶ τὴν τοπωνυμία («Τὸ Ἀργοστόλι» βλ. σχετικὴ μελέτη Νικολάου Δ. Τζουγανάρου στὸ περιοδ. ΗΩΣ, ἀριθ. 58-60/1962, σ.σ. 122-127.

24. Βλ. Ἀντώνιον Μηλιαράκη, ὁ.π., σ. 28. Σὲ ὑπόσημειώση (σ. 176) προσθέτει ὅτι «ἐπὶ τῆς θύρας τοῦ ναοῦ εἶχε χαραχθῆ ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή:

VIRGINI MATRI

INSIGNIS TURCIS VICTORIA AD CURZOLARI

REDACTO ANNO SALUTIS MDLXXI VENETORUM RELIGIONE

A TERREMOTIBUS POSTEA DIRUTUM

ILLme ET ECCme ANDREAS CORNELII D.M. PROC. PROV. GENER. MARIS

PIETAS

AD MIGLIOREM FORMAM CURAVIT

AN. MDLXXVIII

Και στη Ζάκυνθο «κατέπλευσε μέρος του χριστιανικού στόλου», καθώς γράφει ο Κων. Καιροφύλας: «Εκεί έθασαν τους νεκρούς των και έώρτασαν τὰ επίνικια. . . Οί Ζακύνθιοι έώρτασαν με ένθουσιασμόν την είδησιν τής νίκης, ή όποία απέμάκρυνεν από την νήσον των τον κίνδυνον επιδρομής και καταστροφής, που θα έπραγματοποιείτο εν ή περιπτώσει ένικά ο τουρκικός στόλος. Διαδηλώσεις έγιναν καθ' όλην την νήσον και υπό του όρθοδόξου Πρωτοπαπά τής πόλεως, επί παρουσία των άρχών, έτελέσθη δοξολογία. . . Όλοι αι κοινότητες τής Ζακύνθου έψήφισαν, όπως κατ' έτος, την έβδομήν Όκτωβρίου, επέτειον τής ναυμαχίας τής Ναυπάκτου, πανηγυρίζεται το γεγονός με τελετάς και πανηγύρεις. Παρόμοιοι έορτασμοί έτελέσθησαν εις όλας τας άλλας νήσους του Όιονίου. Εις την Κέρκυραν μάλιστα διεξήχθη και μια περίεργος τελετή. Ό υίός του Καπεταν Πασά, ο όποιος έφρονεύθη κατά την ναυμαχίαν, συλληφθείς αιχμάλωτος έβαπτίσθη χριστιανός, ανάδοχός του δε ήτο ο ναύαρχος του παπικού στόλου Μάρκος Άντώνιος Κολόννα»²⁵.

Και στην Κεφαλονιά καθιερώθηκε από τους Βενετούς ή επέτειος τής Ναυμαχίας τής Ναυπάκτου σαν ένα είδος έθνικής γιορτής. Καθώς αναφέρει ο Όλιος Τσιτσέλης «ο έπίσκοπος τής Κεφαλληνίας και Ζακύνθου μετά του ύπ' αυτόν κλήρου υπεχρεοδντο να παρευρίσκωνται εν τή λατινική του Κάστρου μητροπόλει κατά τας λειτουργίας ή δοξολογίας (Laudi, Tedeum) τής πρώτης του έτους, των κορυφαίων Άποστόλων, τής Άγίας Όυστίνης, επετειού τής εν Ναυπάκτω Ναυμαχίας, του Άγιού Μάρκου, τής Γεννήσεως τής Παναγίας και του Άγιου Άρτου. . .».

* * *

Έκτός από τη Santa Maria Della Vittoria, καθώς αναφέρει ο Ό. Τσιτσέλης, υπήρχαν στην Κεφαλονιά και άλλα δύο μνημεία τής Ναυμαχίας τής Ναυπάκτου. «Εις τον Αϊγιαλόν Σάμης και εν τινι εκεί Παλαιά τής Κοιμήσεως τής Θεοτόκου εικόνι σώζεται ή κατωτέρω λατινική επιγραφή, εκ τής όποίας αποδεικνύεται ότι ο δωρητής δέν έθεώρησε την Κεφαλληνίαν ξένην

(Στην Παρθένο Μαρία για τη νίκη την περιφανή έναντιον των Τούρκων κοντά στη (νησιά) Κουρτσολάρη, αφού ανακαινίσθηκε κατά το σωτήριο ν έτος 1571 σύμφωνα με το Όμερολόγιο των Ένετων, όταν καταστράφηκε ύστερα από σεισμούς, ή εδσέβεια του επιφανεστατου και εξοχώτατου Άνδρέα Κορνήλιου, μεγάλου άνδρα, φροντιστή και προβλεπτή τής γενικής θάλασσας, έφρόντισε να το ξανακτίσει σε καλύτερη μορφή κατά το έτος 1578).

Σε ύποσημείωση τής σ. 124 τής Όστορίας Ό ω ά ν. Λ ο β έ ρ δ ο υ ο Π. Γρατσιάτος γράφει ότι ή επιγραφή «διασώζεται επί μαρμάρου».

25. Βλ. Κων. Καιροφύλαν, δ.π., σ.σ. 74 - 75.

ἰδιαιτέρας παρ' αὐτοῦ τιμῆς καὶ μνήμης, ἐπιγράψας περίληψιν τῶν ὑπὲρ τῶν χριστιανικῶν ὄπλων ἀγώνων του κατὰ τὰ ἔτη ἐκεῖνα: «*Monumentum devotionis Sebastiani Venieri propter insignem victoriam, quam eodem duce adversus Turcos anno 1573 retulit Venetia in Cycladibus*»²⁶.

Γιὰ τὴν εἰκόνα ἐκείνη, γράφει ὁ Τσιτσέλης, ὅτι ἀσχολήθηκε «καὶ ὁ μακαρίτης συμπολίτης ἡμῶν Γεράσιμος Μαζαράκης» στὴν ἐφημερίδα «Καίρον», ἀλλὰ ἔκαμε τὸ σφάλμα νὰ σημειώσῃ πὼς ἡ εἰκόνα αὐτὴ εἶναι «τὸ μόνον μνημεῖον τῆς κατὰ τὰς Ἑχινάδας ναυμαχίας»²⁷.

Καὶ ἄλλο ἀξιόλογο μνημεῖο τῆς Ναυμαχίας ἀνακάλυψε μὲ προσωπικὲς του ἔρευνες ὁ Ἡ. Τσιτσέλης. Στὸ χωριὸ τῆς Παλικῆς Ἁγία Θεκλή ὑπῆρχε ἀξιόλογη πινακοθήκη καὶ ἓνα εἶδος μουσεῖου «τοῦ ἀειμνήστου ἀρχαιοφίλου Χαράλαμπος Γεννατῶ Τσιμαράτου». Εἶχε συγκεντρώσει ἐκεῖ ὁ Τσιμαράτος «πλῆθος ἱστορικῶν ἐγγράφων, νομισμάτων, ἐπιγραφῶν, παλαιῶν ἐκδόσεων, εἰκόνων καὶ ἄλλων ἀρχαιολογημάτων, πολλὰ οὕτω σώσας ἀπὸ τῆς βεβαίας ἀπωλείας»²⁸.

Στὸ μουσεῖο αὐτὸ τοῦ Τσιμαράτου ὁ Τσιτσέλης εἶδρε πινάκα ὕψους 1,10 μ. καὶ πλάτους 1,22 μ., «ἐνθα ἱστορεῖται ἡ ἐν Ναυπάκτῳ Ναυμαχία. Εἰς τὸ ἄνω μέρος αὐτῆς ἴπτανται ἄγγελοι, ἐν μέσῳ τῶν ὁποίων ὁ Ἅγιος Μάρκος, ὑπὸ τοῦτον δὲ δύο Χερουβεὶμ κρατοῦν ταινίαν, ἐπὶ τῆς ὁποίας εἶναι γραμμένον: Ἐν τῷ κομπατιμέντῳ τοῦ Κουρτσολαρίου, ὑπεράνω δὲ οἱ Ἅγιοι Γεώργιος, Δημήτριος, Συμεὼν, Νικόλαος καὶ Σπυρίδων. Κατὰ σειρὰν παρα-

26. «Μνημεῖο ἀφιέρωσης τοῦ Σεβαστιανοῦ Βενιέρου γιὰ τὴν ζακουστή νίκη, τὴν ὁποία μὲ τὸν ἴδιο ἀρχηγὸ κατήγαγε ἡ Βενετία ἐναντίον τῶν Τούρκων κατὰ τὸ ἔτος 1573 στὶς Κυκλάδες». Καθὼς σημειώνει ὁ Τσιτσέλης, ὁ Βενιέρος ἐκτὸς ἀπὸ ἀρχιναύαρχος ἐγένετο τὸ 1576 καὶ δόγης. Ἀνδραγάθησε σὲ πολλὰς μάχας καὶ μάλιστα στὴ Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου «μέχρι τοῦ 1573 κατὰ Μάρτιον, ὅτε συνωμολογήθη ἡ μεταξὺ Ὑψηλῆς Πύλης καὶ Ἑνετίας συνθήκη». Βλ. Ἡλία Τσιτσέλη στὸ περιοδικὸ «Αἰ Μοῦσαι», δ.π., σ. 703. Φωτογραφία τῆς εἰκόνας δημοσιεύθηκε ἐπίσης στὴν Κεφαλοντικὴ ἐφημερίδα «Μέλλον» (26-8-1976) μὲ τὴν πληροφορία, ὅτι τὸ 1973 στὴ Σάμη γιόρτασαν τὰ 400 χρόνια «τῆς Ἰ. Εἰκόνας μὲ διαφόρους ἐκδηλώσεις ἐπὶ 8 συνεχεῖς ἡμέρας».

27. Βλ. ἐπίσης καὶ Ἡλία Τσιτσέλη «Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα» (τ. Α', σ. 371), ὅπου βιογραφεῖται ὁ Γεράσιμος Μαζαράκης «ἀνὴρ μορφώσεως ἀδρᾶς καὶ θερμότητος φιλοπατρίας. Διετέλεσε γραμματεὺς τῆς ἐν Καίρῳ ἑλληνικῆς κοινότητος καὶ γραμματεὺς τῶν Πατριαρχείων ἐν Ἀλεξανδρείᾳ... Ἐξ ἀφορμῆς σφζομένης ἐτι ἐν Σάμῃ Κεφαλληνίας παλαιᾶς λατινικῆς ἐπιγραφῆς ἐπὶ ἱερᾶς εἰκόνας... ἔγραψε διατριβὴν μὲ τίτλον Ἐν τῷ μόνον ἐν Ἑλλάδι μνημεῖον τῆς παρὰ τὰς Ἑχινάδας ναυμαχίας'. Ὁ Τσιτσέλης σὲ ὑποσημείωση παραπέμπει στὴ μελέτη του στὸ περιοδικὸ «Αἰ Μοῦσαι», γιὰ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι δὲν εἶναι αὐτὸ «τὸ μόνον μνημεῖον».

28. Βλ. Ἡλίαν Τσιτσέλην, δ.π., σ. 72. Στὴ βιογραφία του σημειώνει ὅτι ὁ Τσιμαράτος ἀφῆκε χειρόγραφον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἔγραφε πᾶν σχετικὸν πρὸς τὴν Κεφαλληνίαν ἐκ παραδόσεων καὶ ἀναγνώσεων καὶ ἰκανὴν γεωγραφικὴν ὕλην».

τάσσονται τὰ τουρκικά ἀντικρὺ τῶν χριστιανικῶν πλοίων. Ὁ χρωματισμὸς τηρεῖται ζωηρότατος, ἡ δὲ γραφὴ ἐλέγχει τεχνίτην οὐχὶ ἀδέξιον».

Μᾶς πληροφορεῖ ἐπίσης ὁ Τσιτσέλης πὼς στὴν παιδικὴ του ἡλικία ἡ εἰκόνα αὐτὴ ἦταν κρεμασμένη στὸν τοῖχο «τοῦ ἐν Ληξουρίῳ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τῶν Περιλιγγάδων, ὅπου πολὺ πιθανὸν ἀφιερῶθη παρὰ τοῦ Χριστοφόρου Κρασσᾶ, ἀνδραγαθήσαντος ἐν τῇ ναυμαχίᾳ ἐκείνῃ ἢ παρὰ τινος τῶν ἀπογόνων του»²⁹.

Στὸ κάτω μέρος τοῦ πλαισίου τῆς εἰκόνας «διὰ νεωτέρας χειρὸς» ἔχει γραφεῖ ἢ ἀκόλουθη «μακρὰ ἐπιγραφή»: «Ἡ παρούσα εἰκὼν παριστάνει τὴν εἰς Ἐχινάδας ἀξιωμαθὸν ναυμαχίαν, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἠνδραγάθησεν ὁ χριστιανικὸς στόλος ἐν ἔτει 1571 τῇ 7ῃ Ὀκτωβρίου, ἡμέρᾳ τῆς Ἁγίας μάρτυρος Ἰουστίνης, καὶ ἐν Ἐνετίᾳ ἐτελεῖτο καὶ ἐπισήμως ἑορτῇ, ὡς ἐπίσης καὶ ἐν Κεφαλληνίᾳ. Εἰς τιμὴν τῆς ναυμαχίας ἐκείνης ἰδρύθη ἡ Μονὴ τῶν Καπουκίνων τοῦ θριάμβου³⁰. Ὁ στόλος τῶν συμμάχων χριστιανῶν, συμποσοῦμενος εἰς 200 περίπου τριήρεις, ἠγεῖτο ἀπὸ τοὺς ναυάρχους Ἰωάννην Ἀνδρέαν Δόριαν, Γενοῦῆσιον, Σεβαστιανὸν Βενιέρ, Ἐνετόν, καὶ Δὸν Ἰωάννην τῆς Αὐστρίας, ὅστις καὶ προηγεῖτο ὡς ἀρχιναύαρχος. Ὁ δὲ Ὀθωμανικὸς, συγκεῖμενος καὶ αὐτὸς ἀπὸ πλοῖα τοῦ σουλτάνου, ἠγεῖτο, ὑπὸ τοῦ Πετρικοῦ Πασᾶ, ὡς καπετὰν Πασᾶ, Μουατζίν Τζεδὲ Ἀλῆ, ἀπὸ ἐκεῖνα τοῦ Ἀλγερίου, ἠγούμενα ἀπὸ τὸν Οὐζαλῆ Ἀλῆ, ἀρνησίθρησκον, καὶ ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς Ἀλεξανδρείας ἠγούμενων ἀπὸ τὸν Μοναμὰν Συρακοῆ, συμποσομένων ὅλων ὑπὲρ τὰ 400 πλοῖα, ἐκ τῶν ὁποίων 224 ἀπωλέσθησαν, 94 ἕτερα πυρπολούμενα ἀπεκρούσθησαν εἰς τὴν ξηρὰν καὶ 130 διενεμήθησαν εἰς τοὺς συμμάχους χριστιανούς, Ἐφονεύθησαν καὶ ἐχάθησαν περίπου 30.000 Ὀθωμανῶν, αἰχμαλωτισθέντων 3.468, ἠλευθέρωθησαν καὶ 15.000 χριστιανοὶ ἀπὸ τὰς ἀλύσεις, ἐκ δὲ τῶν συμμάχων χριστιανῶν ἐφονεύθησαν 8.000 ἀνδρεῖοι ναῦται καὶ στρατιῶται.

Εἰς τὴν ναυμαχίαν ταύτην διεκρίθησαν ἰδιαίτερος οἱ Γραικοί, οἵτινες

29. Σὲ ὑποσημείωση ὁ Ἡ. Τσιτσέλης γράφει γιὰ τὸν «οἶκον Κρασσᾶ, ἀρχαῖον ἀριστοκρατικὸν οἶκον, πολλὰς παρασχόντα θυσίας καὶ ἐκδηλώσεις εἰς τὸν τόπον...». Καὶ στὰ «Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα», τ. Α', σ.σ. 277 - 282. Ἐκεῖ σημειώνεται ὅτι ἡ ἀφιέρωση τῆς εἰκόνης ἰσῶς ὀφείλεται στὸν κληρικὸ Σωφρόνιο Κρασσᾶ, «ὁ ὁποῖος δυστυχῶς ὑπῆρξε ἱεράρχης παπολάτρης» καὶ εἶχε ἀφιερῶσει στὸ ναὸ καὶ ἄλλο ἀφιέρωμα.

30. Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὴν Santa Maria Della Vittoria τοῦ Ἀργοστολίου. Ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ «μακρὰ» αὐτὴ ἐπεξηγηματικὴ περιγραφή φαίνεται ὅτι δὲν προέρχεται ἀπὸ μορφωμένο ἱστορικὰ πρόσωπο. Ἐχει ἀρκετὲς ἀτέλειες, τίς ὁποῖες διορθῶνε σὲ ὑποσημειώσεις ὁ Τσιτσέλης, π.χ. στὸν ἀριθμὸ τῶν 200 τριήρων (ὁ Τσιτσέλης τίς ὑπολογίζει 271), στὸ ὄνομα τοῦ Οὐζαλῆ-Ἀλῆ (γρ. Ἀλουζαλῆ καὶ ὀρθότερα Οὐλούτζ-Ἀλῆ), τοῦ Μοναμὰν Συρακοῆ (γρ. Μοχαμέτ Σιλόκο), καθὼς γράφει σὲ παρενθέσεις ὁ Τσιτσέλης. Οἱ ἀριθμοὶ του δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀκριβεῖς.

ἔλαβον μέρος καὶ κατὰ πολὺ ἐπαινεῖ ὁ ἱστορικός Πέτρος (γρ. Παῦλος) Παρούτας, Ἑνετός, μὴ ἐξαιρουμένων καὶ τῶν Κεφαλλήνων, οἵτινες ἠγοῦντο ὑπὸ τοῦ Μάρκου Τσιμάρου, Χριστοφόρου Κρασσᾶ καὶ Σταματίου Βολτέρρα ὡς ἀρχηγοὶ (Sorgacomiti) τῶν ἐνετικῶν τριήρων, κατατεταγμένων ὄντων εἰς τὸν ἐνετικὸν στόλον, ὡς ἀφηγοῦνται οἱ ἱστορικοὶ Π. Παρούτας καὶ Ν. Δολεόνης»³¹.

* * *

Αὐτὴ ἦταν ἡ ἐντύπωση τῶν συγχρόνων γιὰ τὸ κοσμοϊστορικό ἐκεῖνο γεγονός. Χωρὶς ἀμφιβολία ἡ Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου ἦταν τὸ πρῶτο ἀποφασιστικὸ χτύπημα ἐναντίον τῆς ὀθωμανικῆς ὑπεροφίας καὶ τῆς στρατιωτικῆς ἐπέκτασης τῶν Τούρκων. Οἱ σκλάβοι Ἕλληνες, ποὺ μέσα στὸ χῶρο τῆς πατρίδας τους συντελέσθηκε ἡ νίκη, ἀνάβλεψαν πρὸς τὸν οὐρανὸ τῆς ἐλευθερίας. Ἡ δούλη Ἑλλάδα εἶχε τὴν εὐκαιρία ν' ἀντιμετωπίσει τὸν κατακτητὴ τῆς, ἀναθερμάνθηκαν οἱ ἐλπίδες τῆς, μὰ οἱ συγκρουόμενες ἐπιδιώξεις τῶν ἡγεμόνων τῆς Δύσης ἔδωκαν στοὺς Τούρκους τὸ χρόνο καὶ τὴν εὐκαιρία ὄχι μόνον νὰ ἀνανεώσουν τὴν στρατιωτικὴν δύναμιν, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπεκτείνουν τὴν κυριαρχίαν τους στὸ χῶρο τοῦ Αἰγαίου καὶ τὴν ἡρωικὴν Κρήτη.

Καὶ ὅμως! Ὁ ὑπόδουλος ἑλληνισμὸς δὲν ἔχασε τὴν ἐλπίδα του. Ὑστερα ἀπὸ 250 χρόνια μετὰ τὴν Ναυμαχίαν τῆς Ναυπάκτου βρόντησαν τὰ καριοφίλια στὰ βουνὰ τῆς Ἑλλάδας. Οἱ ἀρματολοὶ καὶ οἱ κλέφτες ἀντιμετώπισαν τὴν τούρκικην ὀρδὴν καὶ οἱ μαχητὲς τῆς ἐλευθερίας δημιούργησαν τὸ πρῶτο ἐλεύθερο ἑλληνικὸ κράτος. Χρειάστηκαν ὕστερα νέοι ἀγῶνες καὶ νέες θυσίες, γιὰ νὰ ἐνωθεῖ ἡ Ἑπτάνησος μετὰ τὴν ἐλευθερὴν Ἑλλάδα καὶ ἔπρεπε νὰ φτάσουμε στοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους καὶ τοὺς Εὐρωπαϊκοὺς, γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ τὸ σύγχρονον ἑλληνικὸν κράτος.

Παραμένει λοιπὸν ἀναμφισβήτητο γεγονός, ὅτι ἡ Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου ἦταν κρίσιμη ἀφειρητὴ γιὰ τὸ νεοελληνικὸν κόσμον. Οἱ Ἕλληνες πολεμιστὲς εἶχαν τὴν εὐκαιρία ν' ἀποδείξουν πὺς ἡ Ἑλλάδα ποτὲ δὲν πεθαίνει. Καὶ ὅμως! Ἡ ἐπίσημη νεοελληνικὴ ἱστορία δὲν ὑπογραμμίζει, ὅπως ἀξίζει, τὴν ναυμαχίαν ἐκεῖνην. Ὁ μέγας ἱστοριογράφος τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος μόνον λίγες γραμμὲς ἀφιερώνει στὴν Ναυμαχίαν τῆς Ναυπάκτου. Στὸν Ε' τόμον τῆς «ἱστορίας» του γράφει: «Τῷ 1571 νέα συνεκροτήθη συμμαχία μετὰ τοῦ βασιλέως τῆς

31. Ἐδῶ τελειώνει ἡ ἐπιγραφὴ καθὼς καὶ ἡ μελέτη τοῦ Τσιτσέλη, ὁ ὁποῖος σὲ ὑποσημείωση διορθώνει καὶ τὸν ἀριθμὸ τῶν 400 τουρκικῶν πλοίων σὲ 553, ἐπικαλούμενος τὸν ἱστορικὸν Darù (Histoire de la Republique de Venise, τ. IV). Ἐκεῖ ἀναφέρεται ὅτι «ἦταν 250 γαλέραι, τὰ δὲ λοιπὰ ἑφοῦσαι, ἦτοι πλοῖα πειρατικὰ».

Ίσπανίας, τῆς Ἑνετικῆς Δημοκρατίας καὶ τοῦ ἀρχιερέως τῆς Ρώμης. Ταύτης τῆς συμμαχίας ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ἡ μεγάλη παρὰ τὰς Ἑχινάδας καὶ τὴν Ναύπακτον ναυμαχία, καθ' ἣν ὀλοσχερῶς σχεδὸν κατεστράφη ὁ ὀσμανικὸς στόλος... Ἡ Πελοπόννησος, ἡ Στερεὰ Ἑλλάς, ἡ Μακεδονία καὶ τὸ Αἰγαῖον ἐσεισθήσαν ὑπὸ τοῦ κρότου τῶν τηλεβόλων...». Γιὰ τὴν Ἑπτάνησο τίποτε δὲν ἀναφέρεται! Ὁ «πατὴρ τῆς νεωτέρας ἱστοριογραφίας» θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ ρίξει ἓνα βλέμμα καὶ στὸ βενετοκρατούμενο ἑλληνισμό, γιὰ νὰ ὑπογραμμισθεῖ ἡ ἐνότητα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου καὶ ἡ προθυμία γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ κοινοῦ ἐχθροῦ.

Στὴ σεισμοκρατούμενη Κεφαλονιά ὁ χρόνος κι οἱ σεισμοὶ ἀφάνισαν τὰ ἐνθῦμια. Σήμερα τὸ μόνο ποῦ ἔχει ἀπομείνει στὸ χῶρο, ποῦ ὑπῆρχε ἄλλοτε ἡ Santa Maria Della Vittoria, εἶναι μιὰ ἀναθηματικὴ στήλη δίπλα στὴν ἐκκλησιὰ τῶν Ἀρχαγγέλων, πολὺ κακὰ διατηρημένη. Καθὼς ἀναγράφεται, εἶναι ἀφιερωμένη «Τῇ αἰωνία μνήμῃ τῶν κατὰ τὴν περιώνυμον Ναυμαχίαν τῆς Ναυπάκτου 1571 ἥρωικῶς ὑπὲρ τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τῆς ἐλευθερίας ἀγωνισαμένων καὶ πεσόντων». Καὶ προστίθεται στὸ τέλος: «Οἱ Κεφαλλῆνες ἰδρύσαντο ἔτει 1906».

Χ ρ ο ν ι κ ᾶ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΜΑΡΤΙΟΣ 1981

ΨΗΦΙΣΜΑΤΑ

Ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος «Παρνασσός»
ΑΘΗΝΑΙ

τῆ Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΝ

Ἐρρωσθε.

Πανήγυριν Ὑμῖν ἄγουσιν ἐπὶ τῆ τῆς πρώτης Ὑμῶν Τεσσαρακονταετίας συντελεία, Φίλοι Συνθιασῶται, ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος «Παρνασσός» ἔγνω τάδε τὰ γράμματα ἐπιστέλλειν, ἵνα πάντες εἰδῆτε, ὅτι τὰ ὑμέτερα ἔργα περὶ πλείστου ποιούμεθα καὶ τιμῶμεν, χάριν δὲ Ὑμῖν ἔχομεν μεγίστην, ὅτι ἐξαιρέτως δι' Ὑμῶν πάντα τὰ Ἐθνικὰ προήκται.

Παρακληθέντες δ' ὑφ' Ὑμῶν εἰς τὴν Πανήγυριν, ἄσμενοι ἀποδεξάμεθα τὸ πρᾶγμα καὶ θεωρὸν εἰλόμεθα εἰς τὴν Ἑορτὴν τὸν Πρόεδρον τὸν ἡμέτερον, ὃς παραγενόμενος ἐν Θεσσαλονικίᾳ ἐρμηνεὺς ἄριστος ἔσται τῆς γνώμης τῆς ἡμετέρας καὶ δημοσίᾳ ἀναγορεύσει τὸν ἔπαινον τὸν παρ' ἡμῶν καὶ τὰ Γράμματα τάδε ἐγχειρήσει Ὑμῖν, ἵνα τεκμήρια ἔσσαι παραμένη τῆς παρ' ἡμῶν μεγίστης Φιλίας καὶ Χάριτος, ἀνθ' ὧν εὐ εἰργασάμενοι ἔστε ἐν Ἑλλάδι καὶ εὐ ποιήσαιν ἐτι μέλλετε.

Ἐρρωσθε καὶ Χαίrete καὶ Εὐδοξεῖτε.

Ἐγένετο Ἀθήνησι μηνὸς Ὀκτωβρίου εἰκοστῆ ὀγδῆ, ἔτει ὀγδοηκοστῷ καὶ ἑνακοσιοστῷ καὶ χιλιοστῷ ἀπὸ Χριστοῦ Γεννήσεως.

Ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς
Ἰωάν. Γ. Κ. Πουρναρόπουλος

Ὁ Πρόεδρος
Καθηγ. Γ. Ι. Κονιδάρης

Ο ΑΘΗΝΗΣΙ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ»

ΨΗΦΙΣΜΑ

ΤΥΧΗ ΑΓΑΘΗ

Τῷ Διοικητικῷ Συμβουλίῳ τοῦ γεραοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός», τοῦ παλαιτάτου πῶν ἐν τῇ νῦν Ἑλλάδι πνευματικῶν Καθιδρυμάτων, οὐ Γεράσιμος Κονιδάρης, Καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου, Προεδρεύει, Γεώργιος Κωνσταντινίου Πουρναρόπουλος, Ὑφηγητῆς, Γραμματεὺς, ἐπὶ τῇ ἀγομένῃ ΚΒ' νέα Ὀλυμπιάδι καὶ τοῖς κατ' αὐτὴν γιγνομένοις, ἀφεύκτως εἰς κίνδυνον τὸ κύρος τῶν ἀγῶνων καθιστάσι καὶ ἀμφιβαλλομένην τὴν ἐξ αὐτῶν προσδοκωμένην κοινὴν ὠφέλειαν ποιούμενοι, ἐνθυμούμενω δ' ὄσης ὠφελείας ἐγένοντο πρόξενοι ἐν τῷ ἀρχαίῳ κόσμῳ οἱ πανεύφημοι Ἑλληνικοὶ Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες,

ὁμοθύμως ἔδοξε

τὰ κατὰ τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν ἐν τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλησιν εὐδοκίμῃσιν αὐτῶν ἀνασκέψασθαι.

Ἐνθυμηθὲν δ' ὅτι οἱ εὐκλεέστατοι Ἑλληνικοὶ Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες, συστάντες τὸ πρῶτον ἐν Ἑλλάδι καὶ δὴ καὶ ἐν φύσει παγκάλῳ, ὑπ' ἀνθρώπων οἱ αἰεὶ τοῦ εἰδέναι ὀρεγόμενοι προήγαγον εἰς Ἰδεῶδη τὸ φιλόπρωτον (: αἰὲν ἀριστετεῖν καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων), τὴν τῶν προγόνων λατρείαν (: μὴδὲ γένος πατέρων αἰσχυνόμεν) καὶ τὴν φιλοπατρίαν (: εἰς οἰωνὸς ἀριστος ἀμύνεσθαι περὶ πάτρης), ἐκ τῶνδε δὲ τὰς τῶν ἡρώων ἀρετὰς: τὴν ἀνδρείαν, τὸ κάλλος, τὴν ἀλκὴν, τὴν σύνησιν καὶ τὴν ἐγγύειαν καὶ ἐκ τῶνδ' ὕστερον τὴν καλοκαγαθίαν (γενέσθαι τὸν ἄνθρωπον καλὸν κάγαθόν), ἔτι δ' ὅτι καὶ τῆς τῆς θρησκείας καὶ τῆς τῆς φιλοσοφίας βοήθεια ἐχρησάντο, αἰς τοῦ ὑψίστου τῶν ἀγῶνων σκοποῦ, τῆς ἁρμονικῆς τοῦ τε σώματος καὶ τῆς ψυχῆς ἀναπτύξεως, ἥτοι τῆς ἀνθρωπίνης τελειότητος ἐπέτυχον ὅτι τοιοῦτος ὁ ἀθλητισμὸς παρ' Ἑλλήσιν τῆ ἀγωγῇ αὐτῶν συνέπραξε καὶ τὴν τῶν πολιτῶν τελείωσιν ἐδίωξεν, ὥστ' αὐτοὺς καλοὺς κάγαθοὺς ὄντας καλῶς ποιεῖν καὶ λέγειν καὶ πράττειν, τοιοῦτων δ' ὄντων τῶν πολιτῶν τὴν πολιτείαν ἀφεύκτως εὐδαιμονήσιν, συνελόντι δ' εἰπεῖν οἱ ἐν Ἑλλάδι συστάντες καὶ μέγ' εὐδοκμήσαντες Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες εἰς ἡμέρωσιν καὶ τελείωσιν τοῦ τῶν ἀνθρώπων βίου συνεβάλοντο καὶ τὴν ἐν ἀνθρώποις εἰρήνην, ἀναγκαιοτάτην πρὸς ἀνάπτυξιν τοῦ πολιτισμοῦ, τῆς προόδου καὶ τῆς εὐδαιμονίας τῶν ἀνθρώπων, διησφαλίσαντο: ὅτι δέ, τέλος, οἱ νῦν ἀγόμενοι ψιλῶ ὀνόματι Ὀλυμπιακοὶ Ἀγῶνες οὐ μόνον δὲν φέρουσι τὴν τῶν παλαιῶν εὐεργετικὴν ἐπὶ τὴν ἀνθρωπότητ' ἐπίδρασιν, ἀλλὰ καὶ πάνυ τούναντιον πράγματα τοῖς Λαοῖς παρέχουσι καὶ εἰς κίνδυνον τὴν ἀναγκαιοτάτην αὐτοῖς εἰρήνην καθιστᾶσιν: ἡγήσατ' ἀναγκαῖον εἶναι πειράσασθαι συναγεῖραι τοὺς ἀνά τὴν Οἰκουμένην ἁρμοδίους, τοὺς εὐθύνοντας τὴν παγκόσμιον ἀθλητικὴν γνώμην εἰς κοινὴν προσπάθειαν ὑπὲρ τῆς ἐπαναγωγῆς τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων εἰς τὴν κοιτίδα αὐτῶν, τὴν Ἑλλάδα, καὶ τῆς μονίμως ἐν τοῖς ἐξῆς τελέσεως αὐτῶν ἐν τῇ ἰδεῶδει φυσικῶ, ἱστορικῶ καὶ πνευματικῶ περιβάλλοντι, ἐν ᾧ μόνω οἶόν τ' ἐστὶν ἀναβῖῶναι τὸ γνήσιον ἀρχαῖον ἑλληνικὸν Ὀλυμπιακὸν Ἰδεῶδες, μόνον δυνάμενον ἐν τοῖς τε τοῖς χαλεποῖς καιροῖς ἐπαναγαγεῖν τὴν ἀνθρωπότητα εἰς ψυχικὴν ἀνάτασιν καὶ εἰρηνικὴν τῶν λαῶν συμβίωσιν, ἐκ τούτων δὲ εἰς νέαν πολιτιστικὴν ἄκμην καὶ ἄσφαλὴ εὐδαιμονίαν.

Ποιεῖται τοίνυν ἐκκλησίαν πρὸς τὴν International Olympic Committee καὶ τὴν Ἐπιτροπὴν Ὀλυμπιακῶν Ἀγῶνων, οἷς εὐχεται ἐρρῶσθαι τε καὶ χαίρειν, ἵνα, τῇ τῆς ἀνθρωπότητος εὐδαιμονίᾳ χαριζόμενοι, ἐνεργήσωσι τὰ δέοντα, ὥστ' ἐπανενεχθῆναι τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας εἰς τὴν μητέρα γῆν τῆς ἀθλουμένης ἀνθρωπότητος χάριν.

Ἐγένετο Ἀθήνησι μηνὸς Ἰουλίου πρώτη ἐπὶ εἰκάδι ἔτει ὀγδοηκοστῶ καὶ ἑνακοστοστῶ καὶ χιλιοστῶ ἀπὸ Χριστοῦ Γεννήσεως.

Ὁ Πρόεδρος

Ὁ Γραμματεὺς

Καθηγητῆς Γεράσιμος Ἰωάννου Κονιδάρης Γεώργιος Κωνσταντίνου Πουρναρόπουλος

ΚΕΙΜΕΝΟΝ ΔΙΑΚΗΡΥΞΕΩΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ
ΔΙΑ ΤΟ ΚΥΠΡΙΑΚΟΝ ΘΕΜΑ
ΕΙΣ ΚΟΙΝΗΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΙΝ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΙΩΝ ΤΩΝ,
ΓΕΝΟΜΕΝΗΝ ΜΕΤΑ ΠΡΟΣΚΛΗΣΙΝ ΤΗΣ «Π.Ε.Α.Κ.» ΤΗΝ 4.6.1980.

ΔΙΑΚΗΡΥΞΙΣ

ΑΛΗΘΕΙΩΝ ΔΙΑ ΤΟ ΚΥΠΡΙΑΚΟΝ ΣΗΜΕΡΟΝ

Τὰ εἰς τὴν σελίδα 7 (κατωτέρω, σσ. 157-158) ἐκπροσωπούμενα Ἑλληνικὰ Σωματεῖα συνελθόντα τὴν 4.6.1980 εἰς κοινὴν συνεδρίασιν ἐπὶ τῇ κατὰ τὴν 20ῆν Ἰουλίου συμπληρώσει Σετίως ἀπὸ τῆς βυρβάρου στρατιωτικῆς Τουρκικῆς εἰσβολῆς εἰς τὴν ΚΥ-

ΠΡΟΝ, ανεξάρτητον Κράτος, μέλος του «Ο.Η.Ε.», άπηχούντα τὸ κοινὸν τοῦ Ἑλληνισμοῦ αἰσθημα, αἰσθάνονται τὸ χρέος νὰ διακηρύξουν:

1ον. Ὅτι ἐνῶ προεκλήθη παγκόσμιος ἀγανάκτησις διὰ τὴν σύλληψιν εἰς Ἴρὰν καὶ συνεχιζομένην κράτησιν (50) ἀμερικανῶν Ὀμήρων κατὰ παράβασιν τοῦ Διεθνοῦς Δικαίου καὶ τῶν Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων, καὶ ἡ ἀμέσως ἐνδιαφερομένη ὑπερδύναμις πλὴν ἄλλων κυρώσεων ἀπειλεῖ καὶ στρατιωτικὴν ἐπέμβασιν, ἐν τούτοις διὰ τὸ ἀσυγκρίτως σοβαρώτερον θέμα τῆς ἐν ΚΥΠΡῶ παραβιάσεως τῶν αὐτῶν Δικαίων, τῶν 2 χιλιάδων Ἑλλήνων ἀγνοουμένων ἀπὸ τῆς Τουρκικῆς εἰσβολῆς, καὶ τὴν ἔκτοτε δημιουργίαν 200 χιλιάδων Προσφύγων Ἑλληνο-Κυπρίων, δὲν παρατηρεῖται ἡ ἰδίᾳ διεθνῆς συγκίνησις, δὲν ἐκτελοῦνται αἱ σχετικαὶ ἀποφάσεις τοῦ Ο.Η.Ε., οὐδὲ ἀπειλεῖται ἐπιβολὴ κυρώσεων, προβλεπομένων ὑπὸ τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτου τοῦ Ο.Η.Ε.

2ον. Ὡσαύτως ἐνῶ ὀρθῶς καὶ δικαίως πανανθρώπινος εἶναι ἡ καταδίκη τῆς Ρωσικῆς στρατιωτικῆς εἰσβολῆς εἰς τὸ Ἀφγανιστάν καὶ ἡ ἀξίωσις καὶ τῆς Πολιτικῆς Ἡγεσίας τῶν ἐλευθέρων Κρατῶν περὶ ἀμέσου καὶ ἄνευ ὄρων ἀποχωρήσεως τῶν Ρωσικῶν στρατευμάτων κατοχῆς, ἐν τούτοις, πάλιν διὰ τὴν ἀπὸ βετίας συνεχιζομένην ὑπὸ τῶν στρατιωτικῶν Δυνάμεων τῆς Τουρκίας κατοχὴν τῶν 40% τοῦ Κυπριακοῦ ἐδάφους, δὲν ἐκδηλοῦται ἡ ἀντίστοιχος ἠθικὴ καὶ δικαία παγκόσμιος ἀντίδρασις.

Ἐνώπιον τῆς ἐπικινδύνας δραματικῆς ταύτης καταστάσεως διὰ τὸ ὡς ἄνω μέγιστον τοῦτο ἔθνικόν θέμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ,

Διερωτώμεθα τί κάμνει ἡ Ἡγεσία τῆς ΕΛΛΑΔΟΣ καὶ τῆς ΚΥΠΡΟΥ;

Καὶ πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ἀνέχεται ὁ Ἑλληνισμὸς τὴν τοιαύτην καταπάτησιν θεμελιωδῶν Δικαίων του καὶ τὴν συνεχιζομένην ἔθνολογικὴν ἀλλοίωσιν τοῦ πληθυσμοῦ.

Μόλις εἶναι καιρὸς νὰ χαραχθῇ ὁμοφώνως ἀπὸ τὴν ἠγεσίαν ΕΛΛΑΔΟΣ καὶ ΚΥΠΡΟΥ ἐνιαία γραμμὴ, ἐγγυωμένη τὴν ἄρσιν τοῦ ὑφισταμένου ἀδιεξόδου καὶ ἐμπαιγμοῦ διὰ δῆθεν ἐξεύρεσιν λύσεως μέσῳ Κοινοτικῶν Διαπραγματεύσεων, ἐνῶ κατεδείχθη ὅτι διὰ τούτων εἶναι ἀδύνατος ἡ ἐξεύρεσις λύσεως, διότι ἀπὸ τὴν Ἀγκυραν κατευθύνεται ἡ Τουρκο-Κυπριακὴ πλευρὰ.

Δὲν ἀπομένει ἐπομένως εἰς τὰς (2) Ἡγεσίας ΕΛΛΑΔΟΣ καὶ ΚΥΠΡΟΥ ἄλλη ὁδὸς πρακτικῆς ἀντιμετωπίσεως τοῦ ζητήματος, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἄρνησιν διαπραγματεύσεων πρὶν ἢ ἀπομακρυνθῶν τὰ τουρκικὰ στρατεύματα, διὰ νὰ ἀποκτήσουν ἐλευθερίαν θελήσεως καὶ αὐτοὶ οἱ Τουρκο-Κύπριοι, ἀπελευθερωθῶν οἱ ἀπαχθέντες ἀγνοούμενοι, καὶ ἐπιστρέψουν οἱ πρόσφυγες εἰς τὰς ἐστίας τῶν.

Διακηρύσσοντες τὰς ἀληθείας ταύτας εἴμεθα πεπεισμένοι ἐκ τῆς πείρας τῆς δῆθεν ἀνεξαρτησίας τῆς ΚΥΠΡΟΥ ἐπὶ 20ετίαν ἤδη, ὅτι μόνον ἡ στάσις αὕτη δύναται καὶ διεθνῶς νὰ προβληθῇ, νὰ εὑρῇ τὴν δέουσαν ἀπήχησιν καὶ νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τὴν πραγμάτωσιν τῶν Δικαίων τοῦ Κυπριακοῦ Λαοῦ.

Ἡ ἐνότῃς τῶν Ἑλλήνων καὶ ὁ δυναμισμὸς τῶν «ἔτσι» μόνον δύναται νὰ ἐπιτύχῃ ὅτι φαίνεται μέχρι τοῦδε ἀδύνατον.

Ἀκολουθοῦν αἱ ὑπογραφαὶ διὰ τὰ 21 Ἑλληνικὰ Σωματεῖα.

Τὰ συμμετέχοντα 21 Ἑλληνικὰ Σωματεῖα :

1. Φιλολογικὸς Σύλλογος «Παρνασσός» (1865).

2. Ἀνωτάτη Ὁμοσπονδία Ἐφεδρῶν Ἀξιωματικῶν κ.λπ.
3. Πανελλήνιος Ἐταιρεία Αὐτοδιαθέσεως Κύπρου.
4. Ἐνωσις Κυπρίων Ἑλλάδος.
5. Ἐταιρεία Προστασίας Ἐθνικῆς Κληρονομίας.
6. Ἐθνικὴ Ἐνωσις Βορείων Ἑλλήνων.
7. Πανελλήνιος Σύνδεσμος Φίλων τῶν Ἀκριτῶν.
8. Ἐθνικὴ Πολιτιστικὴ καὶ Κοινωνικὴ Δράσις.
9. Ἐθνικὴ Ἐπιτροπὴ Βορειοηπειρωτικοῦ Ἀγῶνος.
10. Ἀνθρωπιστικὸς Σύνδεσμος Ἀθηνῶν.
11. Σωματεῖον Ἑλλήνων Ὑψηλῶν Ἀπελαθέντων ἐκ Τουρκίας.
12. Ἐνωσις Ἑλλήνων Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας.
13. Θρακικὸν Κέντρον.
14. Ἐταιρεία Θρακικῶν Μελετῶν.
15. Νέα Φιλικὴ Ἐταιρεία.
16. Ἱστορικὴ καὶ Λαογραφικὴ Ἐταιρεία Σερρῶν καὶ Μελενίκου.
17. Ἱστορικὴ καὶ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία Κρήτης.
18. Κρητικὴ Ἔστια.
19. Παμμεσηνιακὴ Ἐνωσις.
20. Σύνδεσμος τῶν Ἀπανταχοῦ Λακῶνων.
21. Πατριωτικὸς Σύνδεσμος «Ι. Καποδίστριας».

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΟΥ «ΠΑΡΝΑΣΣΟΥ»

Α΄.

Τὴν 26ην Ἰουλίου 1980 ἀνεχώρησεν ὁ Πρόεδρος τοῦ Συλλόγου Καθηγητῆς κ. Κονιδάρης εἰς Γερμανίαν διὰ τὴν προετοιμάσῃ τὸ ἔργον τῆς Ἀντιπροσωπείας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν Κεντρικὴν Ἐπιτροπὴν τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν, εἰς τὴν ὁποίαν εἶναι τακτικὸν μέλος καὶ Α΄ Ἀντιπρόσωπος. Ἡ Ἐπιτροπὴ συνήλθεν ἀπὸ τῆς 11ης μέχρι τῆς 22ας Αὐγούστου 1980 εἰς τὸ Κεντρικὸν Κτίριον τῆς Γενεύης.

α) Κατὰ τὴν διαμονὴν ἐν Γερμανίᾳ εἰς ἐκδοτικὸς οἶκος εἰς τὸ Würzburg ἀπεφάσισε νὰ ἐκδώσῃ τὰς ἐρεῦνας του περὶ τοῦ πολιτεύματος τῆς Ἀρχαίας Ἐκκλησίας εἰς ἓνα τόμον, ὁ ὁποῖος θὰ περιλαμβάνῃ τὰς παλαιὰς καὶ τὰς νέας ἐρεῦνας αὐτοῦ περὶ τῆς ἀρχαιότητος τοῦ Ἐπισκοπικοῦ βαθμοῦ καὶ τῶν Ἀποστολικῶν Διαδοχῶν. Ὁ τόμος θὰ ὑπερβῇ τὰς 400 σελίδας. Ὁ ἐκδοτικὸς οἶκος Königshansen καὶ Neumann ἐξέδωκεν ἀγγελίαν διὰ προεγγραφὰς εἰς 3 γλώσσας: Γερμανικὰ, Ἀγγλικὰ καὶ Γαλλικὰ. Αἱ παλαιαὶ ἐρευναι ποῦ δημοσιεύονται γερμανιστί, γαλλιστί καὶ ἑλληνιστί ἔγιναν εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν καὶ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Μονάχου, αἱ δὲ νέαι εἶναι μόνον γερμανιστί. Εἰς τὸ τέλος θὰ δημοσιευθῇ εὐρυτάτῃ ἑλληνικῇ περίληψις. Αἱ ἐρευναι αὗται δικαιολογοῦν πλήρως τὴν ἄρνησιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος νὰ δεχθῇ τὰ 3 κείμενα τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν περὶ τοῦ βαπτίσματος, τῆς Θείας Εὐχαριστίας καὶ τοῦ λειτουργήματος, τὸ ὅποιον κατὰ τὴν ὀρθόδοξον ἄποψιν δεόν νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἱερωσύνη, ἐμφανιζομένη εἰς τοὺς 3 ἱερατικούς βαθμούς: Τοῦ Ἐπισκόπου, τοῦ Πρεσβυτέρου καὶ τοῦ Διακόνου. Βαρυσήμαντος εἶναι ἡ ἐρευνα καὶ ἀποδείξεις τῆς ἀρχῆς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τοῦ Εὐσεβίου περὶ ὑπάρξεως «Ἀποστολικῶν Διαδοχῶν ἐν τοῖς Ἐπισκόποις». Ἡ ἐρευνα εἶναι φιλολογικὴ καὶ ἱστορικὴ. Ἦδη τὸν αὐτὸν μῆνα Ἰούλιον ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ Ökumenische Rundschau ἡ ὁμίλια τοῦ Καθηγητοῦ εἰς Γενεύην τὸν Ἰούνιον τοῦ 1979 μετὰ τὸν τίτλον: «Περὶ τὴν προβληματικὴν τῶν λεγομένων κειμένων συμφωνίας περὶ τοῦ Βαπτίσματος,

της Θείας Εύχαριστίας και του Λειτουργήματος». Εις την γερμανιστί δημοσιευομένην έρμηνειαν, ή όποία θά μεταφρασθῆ εις την Έλληνικήν, έδειξεν ό Καθηγητής διατί τά κείμενα ταύτα είναι έπιστημονικώς άχρηστα εις τάς διμερείς διαπραγματεύσεις, αί όποίαι είναι δυνατόν νά όδηγήσουν εις την ένωσιν των Έκκλησιών. Η ένωσις των Έκκλησιών δέν δύναται νά προέλθῃ εκ του Παγκοσμίου Συμβουλίου των Έκκλησιών, τό όποίον δύναται, εάν θέλῃ, νά παρασκευάσῃ έπιστημονικήν προεργασίαν έρεύνης των πηγών των δύο πρώτων αιώνων.

β) Μετά των συναδέλφων Καθηγητών Γ. Ρομανίδη και Ν. Νησιώτη μετέσχε των συζητήσεων τῆς Κεντρικῆς Έπιτροπῆς, ή όποία προετοιμάζει τήν 6ην Γεν. Συνέλευσιν του Παγκοσμίου Συμβουλίου των Έκκλησιών, ή όποία θά συνέλθῃ εις Βανκούβερ του Καναδά τόν Αύγουστον του 1983.

Τό θέμα τῆς Συνελεύσεως ώρίσθη: «Ό Χριστός ή ζωή του Κόσμου». Ό ήμέτερος Πρόεδρος και Καθηγητής προέτεινε μετ' άλλων τήν χρησιμοποίησιν του κατά Ίωάννην Εδαιγγελίου, ένθα ό Ίησους Χριστός λέγει: «Έγώ είμι ή αλήθεια και ή ζωή», διότι είναι προφανές ότι ό σύγχρονος κόσμος έχει περισσότερον ανάγκην τῆς αληθείας του Χριστιανισμού.

γ) Η Κεντρική Έπιτροπή ήσχολήθη με σοβαρά θέματα, μεταξύ των όποιών τό πρόβλημα τῆς ένότητος τῆς Έκκλησίας, διότι τά 3 άνωτέρω μνημονευόμενα κείμενα άναθεωρηθέντα θά ύποβληθοῦν εις τάς Έκκλησίας, διά νά λάβουν αύται θέσιν έπ' αύτάν προ τῆς 6ης Γεν. Συνελεύσεως. Ό ήμέτερος Πρόεδρος παρετήρησεν ότι όρθως δέν ονομάζονται κείμενα συμφωνίας πλέον αλλά ύλικόν προς μελέτην των Έκκλησιών. Προσέθεσε δέ τήν παρατήρησιν ότι ή «Πίστις και Τάξις», ή όποία ήτο άλλοτε μεγάλη όργανωσις, κατήντησε τώρα μικρόν τμήμα τῆς Γραμματείας «Πίστις και Μαρτυρία». Περί του θέματος έγραψε σχετικώς εις τήν Σύνοδον, διότι ή άλλαγή σκοπών, ή έπελθοῦσα με τήν τροποποίησιν του Καταστατικού εις τό Ναϊρόμπι τό 1975, ήλλοίωσε τους άρχικούς σκοπούς του Παγκοσμίου Συμβουλίου των Έκκλησιών, τό όποίον άσχολεΐται πλέον με πολλά θέματα, έν οίς Κοινωνία και Δικαιοσύνη, έξωτερική πολιτική έν σχέσει προς τά κινήματα διαφόρων χωρών και τήν πυρηνικήν ένέργειαν τῆς Αφρικῆς και τῆς Ασίας. Έπιφυλασσόμεθα νά δημοσιεύσωμεν τήν έπίσημον έκθεσιν των 3 Άντιπροσώπων τῆς Έκκλησίας τῆς Ελλάδος.

Β΄.

Του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογίας μετέσχεν ως Γεν. Γραμματεὺς και εισηγητῆς ό ήμέτερος Άντιπρόεδρος κ. Δημ. Πάλλας, ως και ό ήμέτερος Πρόεδρος κληθείς προσωπικώς και μετασχών και ύπό τήν ιδιότητα του Προέδρου του «Παρνασσού», ένδιαφερομένου διά τήν σπουδαιότητα των μνημείων του Άνατολικου Ίλλυρικού, εις τό όποιον περιλαμβάνεται ή Έλληνική Χερσόνησος του Αΐμου, τῆς όποίας αί 6 Έπαρχίαι, Μακεδονίας 1ης και 2ας, παλαιάς και νέας Ηπειρου, Θεσσαλίας, Αχαΐας ή Ελλάδος και Κρήτης, είχαν έπι κεφαλῆς ως Αρχιεπίσκοπον τόν Μητροπολίτην Θεσσαλονίκης ύπαγόμενον άπό των άρχών του 5ου αΐωνος εις τόν Έπίσκοπον Ρώμης. Η άντικανονική αύτη κατάστασις έτερματίσθη τό 733 με άπόφασιν του Αυτοκράτορος Λέοντος του Γ', ό όποιος ύπήγαγε τήν περιοχήν εις τόν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως. Διά τήν σημασίαν του Συνεδρίου θά γράψῃ ό ειδικός και εις τήν οργανωτικήν έπιτροπήν του Συνεδρίου μετέχων κ. Δημ. Πάλλας, εις του όποίου τήν έκθεσιν και παραπέμπομεν. Έπί τῆ ευκαιρία αύτῃ ή ήμέτερος Πρόεδρος μετέσχε των συζητήσεων και έδωκε συνέντευξιν τύπου, εις τήν όποίαν παρατίθεται και ή τελευταία αύτου πρότασις ή όποία έγινε δεκτή.

Πρόεδρος τῆς Ὄργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς ὑπῆρξεν ὁ Καθηγητὴς τῆς Νομικῆς Σχολῆς κ. Βαβούσκος, διαδεχθεὶς τὸν αἰφνιδίως ἀποβιώσαντα διαπρεπῆ ἔρευνητὴν τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας Στυλιανὸν Πελεκανίδην.

Ἡ πρότασις τοῦ κ. Κονιδάρη.

Ἡ πρότασις ποῦ ἔκανε ὁ κ. Κονιδάρης πρὸς τὸ προεδρεῖον τοῦ συνεδρίου, ἔχει ὡς ἑξῆς :

«Κύριε πρόεδρε,

Κληθεὶς, ὀρθῶς, εἰς τὸ ὑμέτερον συνέδριον καὶ ἐκφράζων τὴν χαρὰν μου, διὰ τὸ πλῆθος τῶν σπουδαιῶν ἐρευνῶν καὶ ἐρευνητῶν, θέλω νὰ προτείνω, ὡς ἀνάγκην ἐπιστημονικὴν νὰ λάβωμεν τὴν ἀπόφασιν περὶ συστάσεως διεθνοῦς ἐπιτροπῆς ἐκδόσεως τοῦ Corpus τῶν βασιλικῶν τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ μετὰ τὴν διάκρισιν ἑλληνικοῦ καὶ λατινικοῦ κατὰ τὰς ἐπιγραφὰς καὶ τὴν γνωστὴν γραμμὴν Jirecek (ἐν Geschichte Bulgariens σημειουμένην), ὥστε νὰ ἔχουν οἱ ἐφ' ἑξῆς ἐρευνηταὶ ἐν βοήθημα καίριον, διὰ τὰς περαιτέρω ἐρεῦνας, τοῦ ὄντως βαρυσημάντου ὑλικοῦ τοῦ ἀποδεικνύοντος τὴν καλλιτεχνικὴν ἀκμὴν τῆς ἡνωμένης Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας τῶν ἐκτὰ πρώτων αἰῶνων. Γνωρίζων ἀπὸ ἐτῶν πολλῶν τὴν σπουδαιότητα τῶν ἐρευνῶν διὰ τὴν πλήρη χάσμάτων καὶ μετ' ἑλλιπεστάτας, ἀληθῶς ἀποσπασματικὰς, πηγὰς, ἐσημείωσα ἤδη εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος (τόμος Α' 1954 - 60) τὰ ἀνωτέρω, δι' ὃ καὶ θέλω νὰ τονίσω σήμερον τὴν ἀνάγκην τῆς πληρώσεως τῶν μεγάλων κενῶν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ διὰ τῆς σημειώσεως ἐπὶ χαρτῶν τῶν τε ἐπισκοπῶν καὶ τῶν μνημείων. Πρόκειται περὶ ἔργου μακρᾶς πνοῆς ἀπαραίτητου ὄντως διὰ τὴν φανέρωσιν τοῦ μεγάλου ἔργου τῶν ἐπιστημῶν ἐρευνητῶν τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιολογίας».

Γ.

Σύνδεσις τοῦ «Παρνασσού» μετὰ πνευματικὰ καὶ Ἔθνικα Ἰδρύματα τῆς Μακεδονίας.

α) Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ ὁ «Παρνασσός» συνεδέθη μετὰ τῆς σπουδαίας Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, τῆς ὁποίας τὸ ἐπιστημονικὸν καὶ ἔθνικόν ἔργον εἶναι γνωστὸν διεθνῶς καὶ τιμᾶται δεδόντως ὑπὸ πάντων τῶν Ἑλλήνων. Ὅθεν ἡ Ἐφορεῖα τοῦ «Παρνασσού», προτάσει τοῦ Προέδρου, ἀπεφάσισε νὰ ἀνταλλάξῃ τὸ περιοδικὸν «Παρνασσός» καὶ τὰ δημοσιεύματά του μετὰ τὰ δημοσιεύματα τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν.

β) Ὡσαύτως συνεδέθη ὁ «Παρνασσός» μετὰ τὸ Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα «Πατερικῶν Μελετῶν», τὸ ὁποῖον ἔχει πλούσια δημοσιεύματα, ἐν οἷς καὶ τὴν σειρὰν «Ἀνάλεκτα Βλατάδων». Ἡ Ἐφορεῖα τοῦ Συλλόγου ἀπεδέχθη πρότασιν τοῦ Προέδρου διὰ τὴν ἀνταλλαγὴν τοῦ περιοδικοῦ μετὰ τὰ δημοσιεύματα τοῦ ἐν λόγω Ἰδρυματος.

γ) Ἡ Ἐφορεῖα ἐκλήθη εἰς τὴν 40ετηρίδα τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν (29 ἕως 31 Ὀκτωβρίου ἐ.ε.), διό καὶ ἀπεφασίσθη ἡ συμμετοχὴ τοῦ «Παρνασσού» διὰ τοῦ Προέδρου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Α'. «ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ»

Φιλολογικόν περιοδικόν κατά τριμηνίαν εκδιδόμενον
Ἐκαστος τόμος σελ. 640 — Ἐτησίᾳ συνδρομή: δραχ. 500.

Β'. ΣΕΙΡΑ ΔΙΑΛΕΞΕΩΝ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΩΝ

Ἐξεδόθησαν:

1. Κωστή Παλαμά, Ἀνδρέας Κάλβος, Ἀθήναι 1969.
2. Κωστή Παλαμά, Ἰούλιος Τυπάλδος, Ἀθήναι 1970.
3. Γ. Τσκοκοπούλου, Οἱ ἀδελφοὶ Σοφτσοὶ καὶ ἡ πολιτικὴ ποίησις ἐπὶ Ὄθωνος, Ἀθήναι 1970.
4. Θ. Βελλιανίτου, Πολυλάς, Μαρκοράς καὶ ἡ Σχολὴ τῆς Κερκύρας, Ἀθήναι 1970.
5. Ἰωάννου Ζερβού, Ἀνδρέας Λασκαράτος, Ἀθήναι 1970.
6. Διονυσίου Στεφάνου, Γεώργιος Τερτσέτης, Ἀθήναι 1971.
7. Ἀριστοτέλους Κουρτίδου, Ἡ ἐξέλιξις τοῦ διηγήματος καὶ μυθιστορηματος μέχρι τῆς ἐπαναστάσεως καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς ὡς διηγηματογράφος, Ἀθήναι 1972.
8. Ἀρίστου Καμπάνη, Καλλιγῆς καὶ Ζαμπέλιος, Ἀθήναι 1972.
9. Κ. Παλαμά, Βιζυηνὸς καὶ Κρουσάλλης, Ἀθήναι 1973.
10. Α. Μάτσειν, Ὁ Σολωμὸς καὶ ἡ Ζάκυνθος, Ἀθήναι 1976.

Ἐκαστον τεύχος δραχ. 20.

Γ'. ΣΕΙΡΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΔΙΑΤΡΙΒΩΝ

1. Μ. Μαντουβάλου, Τὰ ἐν Ἑλλάδι πολιτικὰ γεγονότα τοῦ 1862 καὶ τὰ ἐν τῷ «Παρνασσῷ» κατάλοιπα τοῦ Δ. Βούλγαρη, Ἀθήναι 1971, σελ. 196. Δρχ. 100.
2. Ἀρ. Στεργέλλη, Τὰ δημοσιεύματα τῶν Ἑλλήνων σκουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας τῶν 17ον καὶ 18ον αἰῶνα, Ἀθήναι 1970, σελ. 266. Δρχ. 100.
3. Ἐπαμ. Βρανοπούλου, Ἑλληνιστικὴ Χαλκίς. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων τῆς Χαλκίδος, Ἀθήναι 1972, σελ. 80. Δρχ. 100.
4. Εὐγ. Δαλλεζίου, Καραμανλίδικα, Ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία τουρκοφάνων ἔργων τυπωθέντων μὲ ἑλληνικὰ στοιχεῖα, Γ', 1866-1900. Ἔργον βραβευθὲν ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθήναι 1973, σελ. 350. Δρχ. 200.
5. Ἐπαμ. Βρανοπούλου, Ἡ κατὰ τῶν Ρωμαίων ἐκστρατεία τοῦ Ἀντιόχου τοῦ Γ' εἰς τὴν Ἑλλάδα, Ἀθήναι 1974, σελ. 110. Δρχ. 100.
6. Χρίστου Θεοδωράτου, Βιογραφία Ἡλία Ζερβού Ἰακωβέτου συντεθεισα κερ' αὐτοῦ τοῦ ἴδιου, Ἀθήναι 1974 σελ. κς' + 154. Δρχ. 150.
7. Δεσμός, Ἀφιέρωμα στὸν Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλο, Ἀθήναι 1975, σελ. 554. Δρχ. 350.
8. Γραμματικῆς Ἀλατζόγλου-Θέμελη, Πάντων χρημάτων μέτρον ἐν-θράπος. Ἡ πλατωνικὴ καὶ ἡ ἀριστοτελικὴ μαρτυρία, Ἀθήναι 1976, σελ. 102. Δρχ. 100.